

Наим КАРИМОВ

**1937-1938 ЙИЛЛАРДАГИ
“КАТТА ҚИРҒИН”НИНГ
ФОЖИАЛИ ОҚИБАТЛАРИ**

Тадқиқот “1937-1938 йиллардаги “Катта қирғин”нинг келиб
чиқиш сабаблари ва фожиали оқибатлари” мавзuidaги
ИДТ-1; Ф-1-0-17354 ФА-Ф-1-Г037 Давлат
гранти асосида бажарилган

**Тошкент
2015**

1937-1938 йиллардаги “Катта қирғин”нинг келиб чиқиши ва фожиаи оқибатлари тўғрисида хорижий давлатларда кўп қитоб ва мақолалар эълон қилинган. Ўзбекистонда бу масаланинг ўрганилиши “қайта қуриш” ва ошкоралик йилларида бошланган бўлса-да, мустақиллик давридагина шу мавзуда жиддий ишлар амалга оширилмоқда.

Қўлингиздаги рисола муаллифнинг 2013 йилда чоп этилган “Катта қирғин”нинг келиб чиқиш сабаблари ва омиллари” рисоласининг мантиқий давоми бўлиб, унда 1937-1938 йиллардаги даҳшатли сиёсий қатагоннинг ўзбек халқига, унинг фани ва техникаси, маориф ва маданияти, саноати ва қишлоқ хўжалигига келтирган катта талофати тўғрисида баҳс юритилади.

Масъул муҳаррир:
тарих фанлари доктори
Бахтиёр ҲАСАНОВ

Такризчилар:
тарих фанлари доктори
Қаҳрамон РАЖАБОВ,

тадқиқотчи
Мурод ЗИКРИЛЛАЕВ

МУҚАДДИМА

Ўтган асрнинг 1937-1938 йилларида бўлиб ўтган “Катта қирғин” собиқ шўро салтанати ҳудудларида яшаган барча халқлар, шу жумладан, Ўзбекистон халқининг ҳам ҳаётига мислсиз даражада улкан талофат келтирди: шу йилларда юз минглаб бегуноҳ кишилар шўро давлатининг жазо органи – НКВД органлари томонидан қириб ташланди. Мудҳиш тарихий хунрезлик содир этилганидан бери қарийб 80 йил ўтганига қарамай, унинг фожиали оқибатлари хали-хануз инсониятни ларзага солиб келади.

Шу нарса даҳшатлики, хали 1937-1938 йиллардаги сиёсий қатағон бошланмай ва бўлажак жабрдийдаларнинг айбдор эканликлари масаласи ҳали аниқланмай туриб, НКВД органлари яқин келажакда қамоққа олинадиган кишилар рўйхатини тузишга киришган. 11 жилдни ташкил этган бу рўйхатларнинг биринчиси 1937 йил 27 февралда тасдиқланган бўлса, энг сўнггиси ВКП(б) Сиёсий бюроси аъзолари томонидан 1938 йилнинг 29 сентябрида имзоланган. Яна 2 та рўйхат борки, улар 1936 йилда тузилганлигига қарамай, 1937 йилга оид рўйхатлар орасига тиркаб қўйилган. (Айрим маълумотларга қараганда, Н.С.Хрушчев томонидан ҳам имзоланган яна бир неча рўйхатлар бўлган, аммо улар Хрушчевнинг КПСС Марказий Комитетига раҳбарлик қилган йилларда куйдириб ташланган.) Шу рўйхатларга асосланиб айтиш мумкинки, “Катта қирғин” даврида қириб ташланиши лозим бўлган кишилар рўйхатини тузиш 1936 йилнинг иккинчи ярмида бошланган. Бинобарин, «Катта қирғин»ни амалга ошириш ғояси Сиёсий бюро ва шахсан унинг раҳбари Сталинда 1936 йилдаёқ пайдо бўлган.

СССР Марказий Ижроия Комитети ва Халқ Комиссарлари Советининг 1934 йил 1 декабрда қабул қилган қарорига мувофиқ суд жараёнларини ўтказиш тартиб-қоидалари шу йилларда жўнлаштирилган ва бу ҳол аввалдан тайёрланган рўйхатлар бўйича қамоққа олиш амалиятига кенг йўл очиб берган. Кировга суиқасд қилингандан сўнг чиқарилган шу қарорга кўра, террорчилик ташкилотлари ва террорчилик хатти-ҳаракатлари бўйича терговлар жадаллаштирилган тартибда олиб борилиши, суд йиғилишлари эса томонларнинг иштирокисиз ва гувоҳларни чақирмаган ҳолда ўтказилиши лозим эди. 1934 йил 1 декабрда қабул қилинган Қонун эса ҳукмдан норози бўлган маҳбусларни шикоятнома ёзиш ҳуқуқидан ҳам маҳ-

рум қилган. Шу масалалар бўйича чиқарилган ҳукм эса зудлик билан ижро этилиши лозим деб белгиланган.

Бу жўнлаштирилган тартиб Ежов СССР Ички ишлар халқ комиссари этиб тайинланган кундан кейин, 1936 йил кузидан бошлаб кенг қўламда қўлланила бошланди. Ҷша йилнинг 4 октябрида Сиёсий бюро Ежов ва Вишинский томонидан тақдим қилинган 585 кишининг исм-шарифидан иборат рўйхатни Сиёсий бюро аъзоларидан телефон орқали сўраш йўли билан тасдиқлади. Шу рўйхатдаги кишилардан 33 таси 1936 йил 8 октябрда Москвада, 114 таси эса 1936 йил 10-11 октябрда Ленинградда қамокка олинди.

1937 йил февралдан бошлаб шундай рўйхатлар мунтазам равишда Сиёсий бюро томонидан тасдиқланадиган ва ҳукм расмийлаштириш учун Олий Суднинг Ҳарбий коллегиясига юбориладиган бўлди. Биринчи қарор ВКП(б) МКнинг февраль-март пленуми очиладиган 1937 йил 27 февралда шу тарзда тузилиб тасдиқланди. Мазкур рўйхатга кирган 479 та кишининг барчаси олий жазога ҳукм қилинди.

Шундай қилиб, «қатл рўйхатлари»ни НКВД (Ежов) томонидан тузиш, Сиёсий бюро томонидан тасдиқлаш ва Олий Суднинг Ҳарбий коллегияси (Ульрих) томонидан расмийлаштириш амалиётига тамал тоши қўйилди.

Сиёсий бюрога тақдим этилган рўйхатлар НКВД томонидан марказий аппарат бўлимларида мавжуд бўлган, шунингдек, НКВДнинг регионлардаги бўлимларидан марказга юборилган материаллар асосида тузилди. НКВДнинг маҳаллий бўлимлари марказга қамокка олинувчи ҳар бир кишининг исм-шарифи, у ҳақдаги тўла маълумотлар, қилган айбининг моҳияти ва ҳ.к.лар ёзилган маълумотномаларни телеграф орқали юборишган. Бу маълумотномаларни НКВДнинг марказий апаатида тузилган «махсус гуруҳлар» ўрганиб чиққан. Давлат хавфсизлиги Бош бошқармаси (ГУГБ)нинг ҳисобга олиш-қайд этиш бўлими ходимларидан ташкил топган бу гуруҳлар олинган маълумот-номалар асосида рўйхатдаги шахсларни биринчи (отув), иккинчи (10 йил) ва учинчи (5-8 йил) категорияларга ажратган. (1937 йил июль ойи охирида учинчи категория «қатл рўйхатлари»дан чиқариб ташланган.)

Турли категорияларга ажратилган рўйхатлар НКВДдан Олий Суднинг Ҳарбий коллегиясига юборилган ва бу «ишлар» ўша ерда 1934 йил 1 декабрдаги Қонун асосида кўрилиб, аввалдан белгилан-

ган категорияга мувофиқ ҳукм чиқарилган. Бу ҳукмлар регионларга телеграф орқали етказиб турилган ва уларда айбланувчиларнинг исм-шарифлари ҳамда категориялари қайд этилган. Шундан кейингина «ишлар» Олий Суд Ҳарбий коллегиясининг сайёр сессиясида кўриб чиқиш учун юборилган.

Олий Суд Ҳарбий коллегияси қошида «учликлар» тузилган ва бу «учликлар» йиғилишида ҳар бир маҳбуснинг «иш»ига оид ҳужжатлар билан танишиш учун 5-10 дақиқагина ажратилган, холос. Шу 5-10 дақиқада уч судья («учлик») айбланувчига унинг ҳақ-ҳуқуқларини тушунтириб, айбномани эълон қилиши, унга кўйилган айбнинг моҳиятини тушунтириши, айбланувчининг «қилган жиноятлари»га бўлган муносабатини аниқлаши, унинг кўрсатмаси ва сўнгги сўзини тинглаши лозим эди. Аммо бу «сайёр сессиялар йиғилиши»ни шунчаки расмийлик учунгина ўтказиш оддий ҳол бўлиб қолган.

Сиёсий бюро томонидан тасдиқланган рўйхатларда бор-йўғи 44,5 минг киши бўлган. Аммо, бир томондан, шу йилларда қамоқхоналар маҳбуслар билан тўлиб-тошиб кетган, тергов ходимлари тергов ишларини ўз вақтида бошлаш ва якунлаш имконига эга бўлишмаган бўлса, иккинчи томондан, исм-шарифлари Сталин ва Сиёсий бюро аъзолари томонидан тасдиқланган рўйхатларга кирган шахсларнинг аксар яқин қариндошлари, хизматдошлари ва дўст-ёрлари ҳам қамоққа олинган.

Яна шуни унутмаслик керакки, СССР Ички ишлар халқ комиссарининг 1937 йил 30 июль санали буйруғи НКВДнинг маҳаллий бўлимлари раҳбарларига, регионларга берилган нормадан ташқари, ўз ташаббуслари билан катагон қилинувчиларнинг кўшимча рўйхатини тузиш ҳуқуқини берган. Шу қарордан рағбатланган НКВДнинг маҳаллий бўлимлари раҳбарлари август ойидан бошлаб Сиёсий бюрони ҳибсга олинувчилар сонини - «квота»ни ошириш ҳақидаги илтимослари билан «кўмиб ташлаганлар». Сиёсий бюро шу илтимосларни назарга олиб, 1937 йилнинг 28 августидан 15 декабргача бўлган муддатда «квота»даги отувга ҳукм қилинажаклар сонини яна 22.500 га, лагерларга юборилувчилар сонини 16.800 га ошириш тўғрисидаги таклифни тасдиқлаган. 1938 йил 31 январда эса НКВД «квота»га яна 57.200 кишини кўшиш ва улардан 48.000 кишини отувга ҳукм қилиш тўғрисидаги таклифни қабул қилган.

Дастлаб барча операцияларни 1938 йилнинг 15 мартига қадар тугаллаш режалаштирилган эди. Лекин маҳаллий органлардаги сафлари «тозаланган» ва янгиланган чекистлар яна ташаббускорлик ҳаракатини кучайтирадилар. Натигада Сиёсий бюро 1938 йилнинг 1 февралидан 29 августгача бўлган муддатда аввалги 57.200 кишидан ташқари, яна 90.000 кишини қамоққа олиш ҳақида қарор қабул қилади.

Шундай қилиб, фақат 4 ой давом этиши мўлжалланган қамоққа олиш операцияси бир йилдан ортиқ давом этиб, дастлаб белгиланган «квота» яна 200.000 кишига ортади. Кимнингки ижтимоий келиб чиқишида бойлар, савдогарлар, «қулоқ»ларга бирор яқинлик аломати бўлса ёки бирор хорижий давлат фуқароси билан алоқа қилганлиги маълум бўлса, улар биринчи навбатда қамоққа олинади.

Сталин ва Сиёсий бюро томонидан амалга оширилган оммавий киргин марказдан туриб бошқарилди. Сиёсий бюро қошида суд ишлари бўйича махсус комиссия тузилди. Бу комиссия Сталин ва Сиёсий бюрога 44 минг нафар раҳбарлар, партия ходимлари, генераллар ва иқтисодчилардан иборат камида 383 та рўйхатни тасдиқлаш учун берди. Сиёсий бюро шу рўйхатларни тасдиқлаш билангина кифояланиб қолмай, катагоннинг «кўнгилдагидек» ўтиши учун жойларга ўз аъзоларини юборди. Чунончи, Ўзбекистонга катта ваколат билан келган Сиёсий бюро аъзоси Андреев ўзбек халқи пешқадам вакиллариининг шу йилларда тамомила қирилиб кетишида муҳим роль ўйнади.

Аниқлиги қатъий бўлмаган маълумотларга қараганда, НКВД 1937-1938 йилларда 1 миллион 575 минг кишини қамоққа олган; шулардан 1 миллион 345 минг киши айбдор деб топilib, турли жазоларга ҳукм қилинган; 681 минг 692 киши эса отиб ташланган. Яна аниқлиги қатъий бўлмаган маълумотларга қараганда, Ўзбекистон бўйича 1937 йилда 14 минг 873, 1938 йилда эса 20 минг 641, бинобарин, жами 35 минг 534 киши қамоққа олинган. Афсуски, Сталин шахсига сиғинишнинг фожиали оқибатлари фош этилиб, 1930-1950 йиллардаги сиёсий катагон қоралангандан кейин Ўзбекистонда сиёсий катагоннинг бегуноҳ қурбонлари гақдирини ўрганиш ва оқлаш бўйича тузилган комиссия совет даврида тегишли сиёсий муассасалар сиқувида ишлагани сабабли ўзига юкланган ишни охирига етказиш имконига эга бўлмади. Натигада

Ўзбекистон бўйича қанча кишининг қамоққа олингани, отилгани, лагерларга жўнатилгани ва қанча кишининг айбисиз топилиб, озод қилингани ҳақида қатъий маълумот юзага келмади.

«Қатта қирғин» йилларидаги қурбонлар сони масаласида бошқача қарашлар ҳам йўқ эмас. Масалан, СССРдаги қатағон тарихи бўйича таниқли хорижий мутахассис Роберт Конквест ва унинг шогирдлари тўплаган маълумотларга қараганда, СССРда шу даврда 6 миллион киши қамоққа олинган, шулардан 3 миллион киши отиб ташланган, 2 миллион кишининг ҳоклари эса лагерларда қолиб кетган.

Аmmo «Қатта қирғин» йилларидаги қурбонлар сони қанча бўлишидан – 6 миллионми ёки 1 ярим миллионми – бундан қатъий назар, Ўз халқини оммавий равишда қатли ом этиш шўро давлатининг инсоният олдидаги, халқи олдидаги ҳеч қачон кечириб бўлмайдиган жиноятдир. Бу жиноятнинг даҳшатли томонларидан бири шундаки, Сиёсий бюро ва НКВД қатағон этилган миллионлаб кишилар манглайига «халқ душманлари» деган мудҳиш таъғани ўйиб, уларнинг муборак номларини, қилган хайрли ишларини ҳатто қариндош-уруғлари, хизматдошлари, ватандошлари хотирасидан бир умрга ўчириш чораларини кўрди.

Шу нарсани мамнуният билан қайд этиш зарурки, Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг мамлакатимизда бошланган тарихий ҳақиқат ва адолатни тиклаш борасида олиб борилган қўламли ишларнинг марказида ўтган асрнинг 30-50-йилларидаги сиёсий қатағон қурбонлари тақдирини ўрганиш ва улар хотирасини абадийлаштириш масаласи турди. Президент Ислоҳ Каримовнинг Фармони билан 1999 йил 12 майда Мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш жамоатчилик комиссияси тузилди. 1999 йил 2 июлда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ватан ва халқ озодлиги йўлида қурбон бўлган фидойилар хотирасини абадийлаштириш тўғрисида» қарор қабул қилди. 2000 йил 12 майда, шу қарор асосида, Тошкент шаҳрининг Юнусобод туманидаги Бўзсув қирғоғида «Шаҳидлар хотираси» ёдгорлик мажмуи барно этилди. Яна шу йилнинг 21 августида Вазирлар Маҳкамасининг қарорига биноан «Шаҳидлар хотираси» хайрия жамғармаси (ҳозирги жамоат фонди) ташкил этилди. 2001 йил 1 майда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Қатағон қурбонлари хотирасини ёд этиш кунини белгилаш

тўғрисида»ги Фармонига кўра, 31 август мамлакатимизда «Қатағон қурбонларини ёд этиш куни» деб эълон қилинди. Шу Фармонга кўра, 2002 йилнинг 31 августида «Шаҳидлар хотираси» ёдгорлик мажмуида «Қатағон қурбонлари хотираси» музейи очилиб, иш бошлади.

Мамлакатимиз раҳбарининг ташаббуси билан бошланган бу хайрли ва кўламли ишлар ўтган асрнинг 30-50-йилларида ноҳақ жабрланган ватандошларимиз хотирасининг эъзозланиши ва абадийлантирилишида, шунингдек, чор ва шўро ҳокимиятлари даврида таҳқирланган тарихий ҳақиқат ва адолатнинг тикланишида муҳим ва ҳал қилувчи омил бўлди.

1-боб. ҚЎРҚУВ ВА ДАҲШАТ САЛТАНАТИ

1937-1938 йиллардаги “Катта қирғин”нинг бошланиш сабаблари ва оқибатлари ҳақида Россия матбуотида ҳам, хорижий мамлакатлар матбуотида ҳам кўп ёзилган. Ҳар бир муаллиф ўзининг ижтимоий илдизи, сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари ҳамда инсоний сажиясидан келиб чиққан ҳолда бу ўта муҳим масалага бўлган муносабатини у ёки бу тарзда ифодалаган. Масалан, судсиз, текширишсиз минглаб кишиларни отиш ёки 10 йиллик қамок жазосига ҳукм қилиш ҳақидаги “қатл рўйхатлари”га қўл қўйган В.М.Молотов ўтган асрнинг 70-80-йилларида рус шоири Ф.Чуев билан суҳбатларида “Катта қирғин”нинг содир бўлишини *тарихий зарурат* сифатида талқин қилган. Собиқ йирик давлат арбобининг шу ҳақдаги фикр-мулоҳазаларини сабр-тоқат билан тинглаган шоир 1972 йил 3 февралда суҳбатига яқун ясаб: “...Молотов қатағонларни раҳбариятнинг ўзбошимчалиги деб эмас, балки *инқилобнинг мураккаб тарихий шароитдаги давоми*, деб тушунади”, деб ёзган эди¹.

Сталин, сталинизм ва қатағон тўғрисидаги шу фикрларнинг 30-50-йилларда эмас, балки совет давлатининг мустамлакачилик ва қатағончилик сиёсати жаҳон миқёсида кескин қораланган 70-80-йилларда айтилиши ғоят ажабланарли ҳол. Ҳолбуки, бу сиёсатни амалга оширишда НКВД органлари томонидан йўл қўйилган кўпол хатолар 1938 йилнинг сўнгги ойларидаёқ эътироф этилиб, шу қонли жараёнда “жонбозлик” кўрсатган НКВД ходимлари, жумладан, Ўзбекистон НКВДси бошлиғи Апресян 1939 йил 9 февралда қамоққа олиниб, 1940 йил 19 январда отиб ташланган эди.

1938 йил 25-26 декабрь кунларида Ўзбекистон НКВД ДХБ дастлабки партия ташкилотининг умумий ёпиқ йиғилиши ўтказилган ва унда партия комитети 1938 йилнинг сўнгги чорагида олиб борган ишлари ҳақида ҳисобот берган. Ҳисоботдан сўнг маърузачи Рогожкин билан айрим партия аъзолари ўртасида бундай савол-жавоблар бўлиб ўтган:

“САВОЛ. Нега сиз Апресян берган аксилинкилобий кўрсатма тўғрисида сўзламадингиз?”

Сто сорок бесед с Молотовым. Из дневника Ф.Чуева. – М.: Терра, 1991. Ушбу китобнинг Интернетдаги электрон нусхасидан фойдаланганимиз сабабли кўчирма олинган саҳифа қайд этилмади.

ЖАВОБ. Партия ишидаги камчиликлар тўғрисидаги, биринчи навбатда ўзим йўл қўйган камчиликлар тўғрисидаги масала бўйича ўтган йиғилишда сўзлаган эдим. Менинг шахсий камчиликларим партиянинг ички ишлари, оммавий ишлар ва номзодлар билан ишланган соҳаларига оид... Сиёсий кўрлик масаласи, партия комитетининг халқ душмани Анресяннинг қўлида ўйинчоқ бўлиб қолганлиги масаласи менга ҳам тегишли. Мен партия комитетининг котибиман, мен биринчи навбатда айбдорман ва жавобгарман.

Миллий кадрлар масаласи бўйича. Мен ўтган йиғилишда айтган эдим, ҳозир ҳам такрорлайман: партия комитети аъзолари, жумладан, мен шу масалада ҳол қўйиб қўйдик. Шу масалада сиёсий кўрликка йўл қўйилди. Шу масала бўйича Анресян бундай кўрсатма берган эди: *биз Ўзбекистонда катта аксилинқилобий миллий ташкилотни тугатдик, аммо ҳали бу ташкилотнинг “дум”и бор, кўпгина кишилар ҳибсга олинмаган, уларни ўрганишда давом этмоқдамиз* (бу ердаги ва кейинги таъкидлар бизники – *Н.К.*). Аппаратда миллий кадрларнинг камлиги ҳақидаги масалани кўтарганимизда, у шу масалада шошмаслик кераклигини, янги ўртоқлар у қадар ишончли бўлмаслиги, шу ҳол туфайли ишимизда ўпирилиш юз бериши мумкин, деган.

САВОЛ. Ўтган йиғилишда бундай сўзларни айтмаган эдингиз.

ЖАВОБ. Сиз парткомнинг қарорини текширишингиз мумкин, унда шундай модда ёзилган. Мен сизни алдамоқчи эмасман.

ЗАЛДАН ОВОЗ. Ўтган йиғилишда ўр.Рогожкин Анресяннинг *миллий кадрларни ишга олмаслик кераклиги* ҳақида буйруқ берганини ошқора айтган эди.

ЗАЛДАН ОВОЗ. Партия аъзоларидан қайси бири шу кўрсатмани ўзининг амалий ишида бажарган?

ЖАВОБ. *Сўнгги йилларда ўзбеклар аппаратга қабул қилинмаган...*

ЗАЛДАН ОВОЗ. Бўлим бошлиқлари буни билишганми?

ЖАВОБ. Билишган.

Усмон ЮСУПОВ. Партия ташкилоти Анресяннинг ноғорасига ўйнаганми ёки айрим кишиларми?

ЖАВОБ. Партия комитети.

ЗАЛДАН ОВОЗ. Анресян шундай кўрсатмани шахсан сизга берганми ёки партия комитетигами?

ЖАВОБ. У менга ва айрим кишиларга, жумладан, ўр. Бриль²га ҳам берган.

БРИЛЬ. Ёлғон!

САВОЛ. Сиз шундай кўрсатма берилганини парткомга маълум қилганмисиз?

ЖАВОБ. Ўртоқлар, мен ўша пайтда буни аксилинқилобий кўрсатма, деб билганман...”

1937-1938 йиллардаги қирғиндан сўнг халқнинг совет давлати раҳбарларига бўлган ишончи тамомила йўқолган ва, аксинча, халқда совет давлати ва унинг раҳбарларига нисбатан нафратли кайфият кучайган эди. Шу кайфият умумхалқ кўзголови даражасига кўтарилиши мумкинлигини сезган Сталин ва ВКП(б) МКнинг Сиёсий бюроси 1937-1938 йилларда оммавий қатағоннинг авж олишидаги ҳамма айбни “темир нарком” Ежов зиммасига юклаб, “сувдан курук чикмоқчи бўлган”: Ежов билан бирга бир қанча чекистлар ҳам отиб ташланган. Сталин ва Сиёсий бюронинг кўрсатмаси билан НКВДнинг марказий ва республикалардаги аппаратида, жумладан, шу аппаратлар қошидаги партия ташкилотларида йиғилишлар ўтказилиб, Ежов ва унинг ҳамтовоқлари қораланган. Бу кўзбўямачиликнинг айни ўзи эди. Шунга қарамай, жабрдийда халқнинг муайян қисми алданиб, ўзидаги нафратни Сталин ва Сиёсий бюро аъзоларига эмас, аксинча, ежовлар ва апресянларга қаратди. НКВДнинг озодликда яшаб, ўз зиммаларига юкланган вазифаларини бажаришда давом этаётган ходимлари буни яхши сезишган. Шунинг учун ҳам НКВДнинг 30-йиллардаги жаллодларидан бири Агабеков ўша йиғилишда бундай деб мағрурланган: “...Мен бу ерда ишимиздаги фақат салбий томонлар ҳақидагина гапиришни истамайман, ижобий ишларни ҳам қайд қилгим бор, зеро, МК ва ХКСнинг қарорида бажарилган улкан ишлар зикр қилинган. Мана, масалан, *Икромов ташкилотини узил-кесил тугатиб, [шу ташкилотнинг] маркази бўйича 160 кишини қамоққа олдиқ. Мана, Ортиқов ва Тарасов бошчилигидаги ер билан яқсон қилинган бирлашган ёшлар троцкийчи-миллатчилик ташкилотини олинг; разил Икромовнинг қариндоши Абдурауф Қориев раҳбарлик қилган, инглиз разведкаси билан алоқа боғлаган жосуслик-диндорлик ташкилотини олинг; пахта саноатидаги фош этилган Гуревич раҳ-*

² Бриль – Ўзбекистон НКВДсининг 1937-1938 йиллардаги Тошкент вилояти бўйича бошлиғи.

барлигидаги жосуслик-қўпоровчилик ташкилотини, йирик эсерларнинг дашноқ ташкилотини, 1917 ва 1938- йилларда тугатилган бошқа ўнлаб аксилинқилобий ташкилотларни олинг. 4-бўлимнинг барча жамоаси ёмон ишламади. Кечани кеча, кундузни кундуз демай хизмат қилди”.

Агабеков шу йиғилишда ўзи раҳбарлик қилаётган 4-бўлимда йўл қўйилган камчиликларни ҳам четлаб ўтмаслигини айтади. Унинг “мардона” эътирофи этишича, шошилинич ишлар бўйича ходимнинг хатоси билан эсерлар ташкилоти аъзоси Дмитрий Панченко ўрнига Михаил Панченко қамокқа олинган ва у 2 кун ноҳақ қамокда ётган экан, ундан минг бор узр сўраб, озод қилиб юборишган эмиш. Юзсиз Агабеков минглаб сиёсий саводи бўлмаган ўзбекларнинг ноҳақ қамокқа олиниб, отиб ташлангани ёки 10 йиллик қамок жазосига мубтало этилганини ўз кўзи билан кўргани ва ҳатто шу қонли жиноятни шахсан ўзи бошқаргани ҳолда республика партия ташкилотининг раҳбари олдида шундай латифани айтишга заррача ҳам уялмаган.

Кўрамызки, “Қатта қирғин” йилларида минглаб оилаларнинг отадан, ака-укадан, фарзанддан, ҳатто онадан жудо бўлишида НКВД ходимларининг айблари ҳаддан зиёд қатта бўлган. Шунга қарамай, улар ўз жиноятларининг касри етти авлодига етиши мумкинлигини ўйлаб ҳам кўрмаганлар.

Ўзбекистон НКВД ДХБ партия ташкилотининг 1939 йилдаги ёпиқ йиғилишларидан биридаги ички ишлар халқ комиссари Сажаянинг маърузасидан маълум бўлишича, шу йили республика НКВД органларидан 224 киши ҳайдалиб, шулардан 55 киши ҳибсга олинган. Аппаратдаги ўзбеклар сони 25 тага етказилган. НКВД органларидаги “зараркунандалик ишлари” оқибатини бартараф этиш учун чекистлар мардонавор ишлаб, аксари *туҳмат орқасида қамалган 17000 кишининг* ишини қайта кўриб, судга оширган ва улардан 3 минг киши озод қилинган.

“Ўзбекистон НКВДси органларидаги душманлар фаолиятининг кенг қулоқ ёйганини шундан ҳам билса бўладики, – деган эди шу йиғилишда Сажая, – халқ комиссарлигининг янги раҳбарияти ноҳақ қамокқа олинганларнинг 40 фойизини озод қилишни лозим деб топди. НКВД органлари МК ва ХКСнинг 17 ноябрдаги қароридан кейин мутлако тўғри йўлдан бориб, биринчи навбатда, айниқса, Сурхондарё ва Хоразм округларидаги оммавий равишда

қамоққа олинган колхозчиларнинг ишларини ўрганишга киришди. Колхоз-чиларнинг озод қилиниши аҳоли ўртасида совет ҳокимияти ва НКВД органларига муҳаббат уйғотиш ишида катта сиёсий аҳамиятга молик бўлди”.

Сажаянинг бу сўзларидан сохта пафос янграб турганига қарамай, Ўзбекистон НКВД органларининг “Катта қирғин” йилларида ноҳақ қамоққа олинган ва республика қамоқхоналарида ётган маҳбуслар ишини 1939 йилда қайта кўриш ва озод қилиш йўлидаги фаолияти эътиборга сазовор. Аммо, аёнки, бу иш республика НКВД органларининг ташаббуси билан эмас, балки “Катта қирғин”дан кейин Катта ғалаённинг кўтарилиш хавфи ва, албатта, яқинлашиб келаётган Иккинчи жаҳон уруши шабадаларининг эса бошлаши билан бошланган эди.

Сажаянинг шу йиғилишдаги нутқи билан танишган кишининг, салафларидек, ниҳоятда айёр тулки бўлганини сезмай қолмайди.

Маълумки, аксар маҳбуслар инсон зоти чидай олмайдиган қийноқлар натижасида ўзларини ҳам, ёр-дўстларини ҳам бадном этувчи маълумот беришга, қора тухматдан иборат тергов баённомаларини ўз имзолари билан тасдиқлашга мажбур бўлишган. Инглиз контрразведкачиси О.Пинтонинг рус тилига таржима қилинган китобида ёзилишича, “жисмоний қийноқ энг иродали ва жисмонан бақувват кишини ҳам синдириши мумкин”. “Бирорта одам, – деб ёзади у, – сув ёрдамидаги қийноққа дош беролмайди: сув томчилари киши бошига бир неча секунд оралаб томиб-санчилиб туради. Мен шунга аминманки, ҳар қандай киши ҳам бир неча дақиқадан кейин бақириб юборади, бир соатдан кейин эса ақлдан озади... Ваҳшиёна қийноқлар айбсиз кишини ўлим жазоси берилиши мумкин бўлган жиноятни тан олишга мажбур қилиши мумкин. Бундай ҳолатга тушган киши инсон зоти чидай олмайдиган азоблардан кўра тезроқ ўлишни афзал кўради”³.

Сажаянинг шу нарсани билмаслиги асло мумкин эмас. Аммо у бояги баландпарвоз сўзларидан кейин, яна ўша тантанавор оҳангда давом этиб, бундай деган: “Шунингдек, собиқ раҳбар ходимлардан халқ комиссарлари ва партия органларининг котиблари ҳам озод қилинди. Ҳибсга олинган айрим кишилар терговда соф виждонли

³ Қаранг: *Икромов Камилъ*. Книга об отце. Кўчирма шу китобнинг интернет нусхасидан олинди.

ишчиларга қарши қабих ифво ва тухматдан иборат кўрсатмалар бериб, уларни аксилинкилобий ташкилотлар [фаолияти]да қатнашганликда айблашган, ўзларининг ҳам, бошқаларнинг ҳам устларига мағзава тўкишган...”

Сажаянинг бу сўзларини эшитган чекистлар унинг устидан кулишлари тайин эди. Шунинг учун ҳам у яна бундай сўзларни айтишга мажбур бўлган: “Тўғри, улар шундай кўрсатмалар беришга мажбур бўлишган, уларга нисбатан терговнинг ноқонуний усуллари қўлланган. Аммо улар қандай партия аъзолари бўлишганки, хатто шундай шароитда ҳам (!) ор-номусли комунистларни аксилинкилобчилар, аксилинкилобий ташкилотларнинг қатнашчилари, деб аташган?!”

Сажая шу сўзлари билан ўзининг ўта мунофиқ кимса бўлганлигини ошкор қилган. Унинг фикрича, партия аъзоси ҳар қандай қийноққа қарамай, ўзига ҳам, бошқаларга ҳам хиёнат қилмаслик лозим. Аммо ўтган асрнинг 30–50-йилларида қийноқнинг янги-янги тур ва усулларини кашф қилган НКВД ходимлари раҳбарият томонидан мунтазам равишда рағбатлантириб турилган. Улар республиканинг биринчи раҳбарларини, машҳур ёзувчи ва олимларни ваҳшийларча қийнаганлари билан мақтаниб юришган. Қанчадан-қанча кишилар тергов пайтида (демак, қийноқ натижасида) вафот этиб кетишган. Тиббиёт ходимлари томонидан тузилган ва НКВД-нинг барча архивларида сақланаётган юзлаб ва минглаб “Акт”лар шу ҳақда ҳикоя қилади.

Биз, Ўзбекистондаги ижтимоий-гуманитар фан вакиллари, 20-йилларнинг иккинчи ярми – 30-йилларнинг биринчи ярмида Ўзбекистонга раҳбарлик қилган Акмал Икромов билан Файзулла Хўжаевнинг ҳаёти ва фаолиятини биримиз озроқ, биримиз кўпроқ бўлса-да, биламиз. Билишимизча, улар ўз фаолиятлари давомида совет давлатининг ижтимоий, иқтисодий ва маданий сиёсатига тўла риоя қилган ҳолда Ўзбекистонда фан, маданият, sanoат, транспорт ва қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга интилганлар. Марказ топшириқларини бажариш учун ўзбек халқининг туз-насибасини кемтик қилган ҳоллар ҳам оз бўлмаган. Улар яхши маънода чин комунистлар бўлишган. Аммо “Катта қирғин” бошланиши билан, биринчи навбатда, бошқа иттифоқдош республикаларнинг раҳбар-лари қатори, улар ҳам катагон дорига тортилдилар.

1938 йилнинг март ойида Москвадаги Колоннали залда “ўнг троцкийчи блок” устидан ўтказилган намунали суд жараёнида давлат қораловчиси Вишинский республикамизнинг собиқ раҳбарлига нисбатан шундай ҳақоратли муносабатда бўлдики, улар ноҳақ амоққа олинганларини айтиш ва ўзларининг пок номларини ҳилоя қилиш ўрнига тергов жараёнида қўйилган барча уйдирма айбонларни ўз бўйниларига олишга мажбур бўлдилар. Бугун А.Икромов ва Ф.Хўжаевнинг сўнгги сўзлари билан танишган киши уларнинг шу даражада иложсиз қолганларини кўриб, ҳайратга тушади. Мана, А.Икромовнинг сўнгги сўзидан бир лавҳа:

“...Мен дастлабки терговда ҳам, бу ерда ҳам ҳеч нарсани ширмай, ҳаммасини айтдим.

Мен нафақат ўзим ва Ўзбекистонда ҳукм сурган миллатчилик ксилинқилбчилик ташкилоти қилган жиноятлар учун жавобгарман.

Мен яна “ўнг троцкийчи блок”нинг жосуслик ҳамда Алексей Максимович Горький, Куйбишев, Менжинский сингари советлар мамлакатининг машҳур кишиларини ваҳшийларча ўлдириш, Сергей Миронович Кировни маҳв этишдек хатти-ҳаракатлари учун ҳам ўзимни тўла жавобгар деб ҳисоблайман.

Мен қанчалик тубанликка тушиб кетганимни тушундим...

...Ўзим қилган ва Ўзбекистондаги миллатчилик ташкилоти қилган барча жиноятларни тан олганим ҳолда, “ўнг троцкийчи блок”нинг қатнашчиси сифатидаги жиноятларимни тан олганим ҳолда айтаманки, ҳамма билганимни, ҳамма жиноят қатнашчиларини фош этиб, ўзимни-ўзим қуролсизлантирдим. Шунинг учун агар ҳимоя ҳақида, раҳм-шафқат ҳақида илтимос қилиш мумкин бўлса, мен ҳозир яланг очланган одамсимон йиртқич эканлигимни айтган бўлар эдим...”

А.Икромовнинг ўзини-ўзи фош этувчи бу сўзларига муносабат билдиришдан аввал бир масалага тўхтаб ўтиш жоиз. Бу, “А.Икромов ва Ф.Хўжаев иши”нинг “Бухарин ва Риков иши”га – “ўнг троцкийчи блок”ка қўшиб юборилганинги масаласидир. Агар А.Икромов ва Ф.Хўжаев Ўзбекистонга раҳбарлик қилган йилларида бирор жиноятга қўл урган бўлсалар, таомилга кўра, улар Ўзбекистондаги бошқа маслақдошлари билан бирга Тошкентда суд қилиниши мумкин ва лозим эди. Аммо Москва уларни Марказда

фаолият олиб борган раҳбарларга қўшган ҳолда суд қилишни лозим деб топган.

Маълум бўлишича, бу масала 1956 йилда сиёсий қатағон қурбонларини оқлаш ишлари билан шуғулланган СССР бош прокурори Р.А.Руденкони ҳам ўйлантирган экан. У, атоқли давлат арбоби Н.М.Муҳиддиновнинг ёзишича, шу ҳақда унга бундай сўзларни айтган:

“...Мен сизнинг Икромовингиз билан Бухаринни нима боғлаган бўлиши мумкинлигини шу вақтгача тушунолмаيمان. Улар мутлақо бошқа-бошқа одамлар, улар ўртасида бирор муштараклик бўлмаган. Қолаверса – Бухарин “Известия”нинг муҳаррири. Иш шу даражага бориб етганки, у қисқа муддат ичида Тошкентга уч марта бориб, Икромов ва Хўжаев билан бирга бўлган, улар уйда яшаган. Бу, тушунарсиз ва шубҳа уйғотувчи ҳол. Худди шу ҳол Сталинда салбий таассурот қолдирган ва у Икромовдан юз ўтирган.

Энди Файзулла Хўжаевга келсак. Материаллардан шу нарса аёнки, у жуда ҳам бой кишининг ўғли, ҳатто уни амирнинг кариндоши десак ҳам бўлади, мана шундай одам Бухорода миллатчилик ташкилотига раҳбарлик қилган. Бундан ташқари, менга айтишларича, МК бюросининг ҳамма аъзолари ҳам унинг оқланишига розилик беришмаган”^{3а}.

Н.Муҳиддинов Руденкони бундан кейин сўзларида жон борлигини, лекин А.Икромов ва Ф.Хўжаевнинг ўлкада Совет ҳокимиятининг ўрнатилишида фаол қатнашиб, Ўзбекистон Совет Иттифоқининг бир қисми сифатида камол топишига катта ҳисса қўшганларини айтган ва шундан кейин бундай деган:

“Мен аввалги сафар келганимда, ўртоқ Поспеловнинг ҳузурда бўлиб, 1937 йилдаги февраль-март Пленуми баённомасини ўқидим. Унда бир масала қўйилган эди – “Ўр. Бухарин ва ўр. Риковлар иши”. А.И.Микоян билан Н.И.Ежов маъруза қилишган. Шундан кейин В.М.Молотов, Л.М.Каганович ва бошқалар сўзга чиқишган. Барча маърузачилар ҳам, сўзга чиқувчилар ҳам Бухарин ва Риковни советларга қарши фаолиятда айблашган. Материалларни ўрганиш учун А.И.Микоян бошчилигида комиссия тузилган. У комиссия ишининг якунлари тўғрисида пленумга ахборот берган. Пленум қуйидаги қарорни қабул қилган:

^{3а} Муҳиддинов Н. Годы, проведенные в Кремле. Книга первая. – Т.: 1994. – С. 212.

“1. Ўр. Бухарин Н.И. ва ўр. Риков А.И. ВКП(б) МК аъзолигига номзодлар таркибидан ва ВКП(б) сафларидан чиқарилсин.

2. Бухарин ва Риков иши НКВДга топширилсин”.

Н.А.Муҳиддинов шу сўзларни айтгандан сўнг, улар ўртасида бундай савол-жавоб бўлиб ўтган:

“ – Тўғри, – деди Р.А.Руденко.

– У ҳолда “советларга қарши ўнг троцкийчи блок” ва “гурух”нинг катта таркиби деган номлар қаердан пайдо бўлган?

У кулимсираб жавоб берди:

– Амалда ҳеч қандай блок бўлмаган. Уларнинг ўзида ҳам бирор платформа, дастур бўлмаган. Вишинский билан Ежов пленумдан кейин шуларнинг ҳаммасини бичиб тўкишган. Шундай кимсалар қачон бир нарсани ахтаришса, ўзларига керакли нарсани ҳар доим топишади. Улар бутун куч ва қобилиятларини ишга солиб, советларга қарши ўнг троцкийчилар блоки бор, деб аюҳаннос солишган. Бу ишга ўзлари билан алоқада, дўстона муносабатда бўлган, учрашиб, фикр алмашиб, турли нуктаи назарларини, балки баъзан у ёки бу масала бўйича норозиликларини билдириб турган, сиздагиларга ўхшаш барча кишиларни жалб этишган”³⁶.

Кўрамизки, Вишинский ва Ежовга ўхшаган кимсалар Сталинга яхши кўриниш, ордек олиш ва хизмат пиллапоясидан камида бирикки зина юқорига кўтарилиш учун “ўнг троцкийчилар блок”ини ўйлаб топишган, шу “блок”ка мутлақо алоқаси бўлмаган А.Икромов ва Ф.Хўжасвни шу “блок”ка чамбарчас боғлаб ташлашга ҳам муваффақ бўлишган. Улар ўз манфаатлари йўлида шундай ишларни амалга оширганларки, ҳатто А.Икромов сингари жабрдийдалар ҳатто қилмаган жиноятларини ҳам бўйинларига олиб, қилмаган жиноятлари учун жаллодлардан кечирим сўрашга, раҳм-шафқат сўрашга мажбур бўлганлар.

Инсоният тарихида бирор ҳаттоки ўта конхўр, одамхўр жиноятчи ҳам ўз устидан ўтказилган судда бундай сўзларни айтмаган. Зеро, ўлимга ҳукм қилиниши муқаррар эканлигини билган, айниқса, ноҳақ айбланган, тухмат қурбони бўлган ҳар қандай одам жаллодлар олдида бундай паст кетишни истамайди. Аммо ҳозиргина кўрганимиздек, партиянинг оддий аъзосигина эмас, балки республика партия ташкилотининг сардори терговда ҳам, судда ҳам бўйнига қўйилган барча сохта айбларни тан олибгина қолмай,

³⁶ Кўрсатилган асар. – Б. 213.

ўзини-ўзи бутун дунё олдида, келажак олдида шарманда қилмоқда. Бунинг бирдан-бир сабаби унинг НКВД исканжасида ваҳшиёна қийноқларга дучор этилганидир.

Дарвоқе, 1937 йил баҳорида Москвада ўтказилган “намунавий” суд жараёни тўғрисида турли-туман фикрлар юради. Айрим тарихчиларнинг айтишларича, судда айбланувчилар эмас, балки уларнинг дублёрлари ҳозир бўлишган, айбланувчилар эса бундан бир қанча вақт олдин терговсиз-судсиз отиб ташланган. 70-йилларнинг бошларида Партия тарихи институтида директор лавозида хизмат қилган академик Эркин Юсупов қатағон қилинган республика раҳбарларининг публицистик меросини ўрганиш ва нашр қилишга раҳбарлик қилган. У шу катта ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга бўлган масала бўйича бир неча марта республиканинг шу йиллардаги раҳбари Ш.Рашидов билан учрашган. Олим шу давр ҳақидаги хотираларидан бирида бундай сўзларни ҳам ёзган: “Ш.Рашидов ҳақиқатан ҳам буюк инсон, истеъдодли раҳбар эди. Унинг ўзбек халқи тарихи ва маданиятига бўлган ҳурмати чексиз эди. Унинг ўзи ҳам, ҳаммамиз каби, совет тузуми сиёсатининг кули бўлиб қолди. У моҳир раҳбар сифатида ишни эҳтиёткорлик билан қилар, ҳар кимга ҳам ишонавермас эди. 1930-1937 йиллар воқсалари ҳақидаги гаассуротларини гапириб берганида совет тузумининг афзалликлари ҳақидаги гаплари сиёсий бир ниқоб эканини сездим. Ш.Рашидов, совет тузуми шароитида яшаган кўп-лаб кишилар сингари, ўз ички дардини яшириб юрадиган бандалардан эди... Бир куни Ш.Рашидов ўзига хос босиқлик ва саловат билан менга: “Эркинбой, Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаевнинг суди, улар ўз айбига иқрор бўлгани ҳақидаги маълумотлар сунъий сценарий, холос, аслида улар суд бошлан-масдан етти, саккиз ой олдин ўлдириб юборилган эди”, деди”⁴.

Ш.Рашидов худди шундай фикрни Акмал Икромовнинг ўғли ёзувчи Комил Икромовга ҳам айтган. “Шароф Рашидов, – деб ёзди у, – мен билан суҳбатда суд жараёнининг умуман бўлмаганлигини, савол бермаганимга қарамай, икки ёки уч марта қайсарлик билан айтди.

– Қандай қилиб бўлмаган?

⁴ Юсупов Эркин. Зулмат ичида зис излаб... – Чимкент, 2000. – Б. 100-102.

– Бўлмаган. Ишон, Комилжон. Бўлмаган. Отанг ҳам у ерда бўлмаган. Менга ишонавер, мен ҳамма ҳужжатларни кўрганман”⁵.

К.Икромов шу масалага оид билган-эшитганларини ўзича таҳлил қилиб, бундай ёзган: “Суд қилинувчиларга кийноқ, азоб-укубат, медик препаратлар ва гипноз ёрдамида таъсир кўрсатиш усулларига доир гумон ва фаразлар орасида бундайи ҳам бор: судланувчилар курсида Бухарин, Риков, Икромов, Хўжаев, Зеленский ва х.к.лар эмас, балки уларнинг киёфодошлари ўтиришган. Шундай бўлгани менга маъқул кўринади. Терговчи-ларнинг қандай йўллар билан отамдан икромномани олишга эришганларини ўйлаш мен учун жуда даҳшатли. (Мана, бир неча йилдан бери бир хотирани кўнглимдан чиқармоқчи бўлиб юрибман. Ҳаёт мени бир ўзбекка рўпара қилган. Агар бу ўзбек тарихнинг ҳар бир бурилишида қудратли кучларга асқотадиган унсурлардан бўлмаганида, мен уни ўткинчи кимсаларнинг ўткинчиси, деб атаган бўлардим. У ўзини Мухаммад пайғамбарнинг авлодидан, деб, одамларни дуо, иғво билан даволаб, яшириқча табиблик қилгани учун 1938 йилда жазо муддатини ўтаб ётган. Муддати охираб қолганда уни тўсатдан лагердан олиб, Москвага, Лубянкага олиб келишди. У февраль ичи ва март ойининг бошларида сўроққа чақирилмай ётди, фақат баъзан-баъзан камерага каттақонлар келишиб, у ёқ-бу ёғига қараб кетишди. Шу киши ўзидаги қандайдир маълумотларга асосланиб, ўзини Икромовнинг ўрнига тайёрлаш-ганини айтган.)”⁶

Суд қандай кечгани ё кечмаганидан қатъий назар, бизнинг ихтиёримизда фақат бир нарса – суд жараёнининг стенограммаси ва шу стенограммада А.Икромовнинг сўнгги нутқи бор. А.Икромовнинг шу нутқидан маълум бўлишича, у суднинг якуловчи мажлисида ўзига берилажак сўнгги сўздан воз кечмоқчи бўлган. Лекин унинг сўнгги мажлисда ўзига қўйилган барча айбларни бўйнига олиб, нутқ сўзламаслигини совет мамлакатадаги ички оппозиция вакиллари ҳам, хорижий кузатувчилар ҳам ўзгача талқин қилишлари мумкин эди. Шунинг учун уни обдон қийнаш билангина кифояланиб қолмай, барча қариндош-уруғларининг ҳам “терини шилажаклари”ни айтишган. Шу сўнгги аргумент уни юқоридаги даҳшатли эътироф сўзларини айтишга мажбур қилган.

⁵ *Икромов Камилъ. Книга об отце. Интернет-нуска.*

⁶ Уша манба.

Ф.Хўжаев, А.Икромовдан фарқли ўлароқ, ўз ор-номусини тўкмаган. Аксинча, у ирода кучини маълум даражада сақлаб қолган бўлса керакки, ўзининг ноҳақ қамоққа олиниб, жазога тортилаётганини усталиқ билан айта олган: “Мен ҳеч қачон, – деган у, – ифвогар ҳам, жосус ҳам, қотил ҳам бўлмаганман. Аммо, модомики, шу блок қатнашчилари орасига тушиб қолган эканман, бунинг нима аҳамияти бор, бинобарин, мен унинг барча хатти-ҳаракатларига жавоб беришим лозим”.

Ф.Хўжаевнинг бундай мардона ва оқилона тузилган нутқини ўқиган кишида А.Икромовнинг суддаги сўзига нисбатан шубҳа пайдо бўлади.

Шуни айтиш жоизки, “ўнг троцкийчилар блоки” устидан суд жараёни бошланиши билан Москвадан келган кўрсатма асосида иттифоқдош республикаларнинг, жумладан, Ўзбекистоннинг шаҳар ва қишлоқларидаги корхоналар, ўқув юртлари ва маҳаллаларида митинглар ўтказилиб, “халқ душманлари”и кескин қораланган, улар шаънига ҳақорат сўзлари айтилган, айрим ашаддий “ватанпарварлар” эса ҳукуматдан уларга ўлим жазосини беришни талаб қилиб чиқишган. Терговчилар эса маҳбусларни шундай материаллар билан мунтазам равишда таништириб боришган. Тахмин қилиш мумкинки, А.Икромов ҳам ватандошларининг унинг шаънига отган туҳмат ва маломат тошларидан беҳабар бўлмаган.

Сўнгги йилларда Россияда эълон қилинган китоб ва мақола-лардан маълум бўлишича, Сталин суд жараёнини шунчаки кузатибгина қолмай, унга дирижёрлик ҳам қилган, ҳатто матбуотда чиқажак аксар материалларни назар-эйтибордан ўтказиб, уларни ўз фойдасига таҳрир ҳам қилган. Тахмин қилиш мумкинки, А.Икромов суднинг яқунловчи мажлисида сўзга чиқишдан воз кечгани учун унинг ўзини-ўзи таҳқирловчи сўзларини НКВДнинг қаламқаш ходимлардан бири ёзиб берган ва А.Икромов шу нутқ матнини судда ўқиб беришга мажбур қилинган.

Шу нарсани эслатиш жоизки, совет давлати А.Икромов ва Ф.Хўжаевнигина қамоққа олиш ва отиб ташлаш билан кифояланмай, уларнинг қариндош-уруғларини, улар билан учрашган, улар билан бирор муносабатда бўлган барча кишиларни ҳам қатағон дарёсига чўқдириб юборди. А.Икромов республика партия ташкилотининг биринчи котиби бўлгани учун республика компартияси Марказий Комитетининг қарийб барча аъзолари, барча вилоят,

шаҳар, туман партия ташкилотларининг котиблари қамоққа олинган. Ўз навбатида улар билан салом-алиқда бўлган кишилар ҳам қатагон дарёсига ташланган. Масалан, Самарқанд вилояти Жомбой тумани партия ташкилотининг котиби Зиё Ўлмасбоевнинг қамоққа олиниши билан жомбойлик 54 киши ҳам унинг тақдирига шерик қилинган.

Қатагон дарёси худди шу тарзда Ф.Хўжаев раҳбарлик қилган Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети тизимидаги вилоят, шаҳар, туман совет идораларидаги ўнлаб кишиларни ҳам, уларнинг аксар кариндош-уруғларини ҳам ўзининг қонли гирдобига тортган.

Ана шу фактларнинг ўзиёқ “Катта қиргин” йилларида ўзбек халқининг ўн минглаб фарзандлари қириб ташланганидан шаҳодат беради.

2 боб. ДАВЛАТ ВА ПАРТИЯ АРБОБЛАРИНИНГ КАТАҒОН ҚИЛИНИШИ – ОММАВИЙ ҚИРҒИННИНГ БОШЛАНИШИ

1934 йилда таниқли партия ва давлат арбобларидан бири С.М.Кировнинг ўлдирилиши Сталиндек ҳокимиятсевар, ўз мақсади йўлида нафакат кечаги дўстлари ва сафдошлари, балки юзлаб, ҳатто минглаб кишиларни ҳам қириб ташлашга тайёр киши учун айни муддао эди. У кучли ракибларидан кутулишда шу имкониятдан усталик билан фойдаланди. Шу жараёнда Сталиннинг шафқат-сизлиги ва конхўрлигини кўрган бошқа давлат ва партия арбоблари ё унга бўйсуниб, содиқ кулларга айланишлари, ёки давлатни бошқаришнинг бошқа дастурини ўртага ташлаб, шу дастур атрофига маслакдошларини тўплаши ва, агар шароит талаб қилса, Сталинга қарши курашиши лозим эди. Сталин моҳир руҳшунос сифатида буни яхши билган. Кимда ким, у чизган чизикдан кета бошлаган бўлса, унда потенциал душманини кўрган ва шу душманининг бошини мажақлаб ташламагунигача тинчлана олмаган.

"Катта қирғин"нинг келиб чиқиш сабабларидан бири бўлмиш шу ҳол Троцкий ва унинг асосий тарафдорлари йўқ қилиб юборилгандан сўнг, 1937 йил бошларида Сталин ВКП(б) МК пленуми аъзоларини йиғиб, улар билан бирга троцкийчиларнинг барҳаёт "издошлар"ига қарши ўт очишга лозимлигини айтди. 1937 йил февраль-март кунларда бўлиб ўтган пленумида ВКП(б)нинг қатор кўзга кўринган намояндалари қаторида Н.Бухарин, А.Риков, Н.Крестинский, И.Зеленский, А.Икромов ва Ф.Хўжаевлар ҳам аксилинкилобчилик ва зараркунандалик ҳатти-ҳаракатларида айбланиб, ўша кунлардаёқ отиб ташландилар. Пленумдан кейин гўрт ой ўтар-ўтмас, Сиёсий бюро 1937 йил 2 июлда "Аксилшўровий унсурлар тўғрисида" қарор қабул қилди. Шу қарорни бажариш жараёнида собиқ "қулоқлар" билан бирга таниқли давлат ва партия арбоблари ҳам қамоққа олиндилар.

"1937-38 й.лардаги оммавий қатағон тўлиқини, – деб ёзилган КПСС МК комиссиясининг Партия XXVII съездида сайланган ВКП(б) МК аъзолари ва аъзоликка номзодларни оммавий қатағон қилиш сабабларини аниқлаш бўйича КПСС МК Президиумига йўллаган маърузасида, – партия, совет органлари, хўжалик ташкилотларидаги раҳбар ходимлар, шунингдек, армия ва НКВД органларидаги командирлар таркибини ўзининг кенг камровига олди.

Шу йилларда аксар республикалар, ўлкалар ва вилоятларда партия ва совет органларининг қарийб барча раҳбарияти, шунингдек, шаҳар ва туман ташкилотлари раҳбарларининг катта қисми камалди. Шу даврда партиянинг бир қатор ўлка, вилоят, туман комитетларида раҳбар ходимларнинг 2-3 таркиби қамокқа олинди.

Ҳагто 17-съездда сайланган ВКП(б) МКнинг 139 та аъзоси ва аъзоликка номзодидан 98 киши шу йилларда қамокқа олиниб, отиб ташланди.

Шу нарса ҳайратланарлики, иши судга узатилган ВКП(б) МКнинг барча аъзолари ва аъзоликка номзодлари учун фақат битта жазо – отув жазоси белгиланиб, улардан бирортаси гирик қолдирилмади..."⁷

30-йилларнинг ўрталарига келиб, нафақат партия ташкилотлари, балки совет ва хўжалик ташкилотларидаги раҳбар лавозимларга партия аъзолари тайинлана бошлаган. Шунинг учун партияни "халқ душманлари" ва "ёт унсурлар"дан таъсирдан тозалаш мақсадида бошланган оммавий катағон партия, совет ва хўжалик ташкилотларининг партия аъзоси бўлган раҳбарларини, шунингдек, ҳарбий қисмлардаги партия аъзоси бўлган командирларни биринчи навбатда ўз гирдобига тортди. Марказда ва бошқа республикаларда бўлганидек, Ўзбекистонда ҳам нафақат партия, балки совет ва хўжалик ташкилотларининг қарийб барча партия аъзоси бўлган раҳбарлари қамокқа олинди. Бу жараён Ўзбекистон ҳудудидаги ҳарбий қисмларни ҳам четлаб ўтмади.

1937 йил май ойида Москвада ўзбек санъати ўнқунлиги катта тантана билан ўтган. Ўнқунлик шодиёналари ҳали хотирадан кўтарилмай туриб, Ўзбекистон Халқ Комиссарлар Совети раиси Файзулла Хўжаевнинг қамокқа олиниши ўзбек халқини ларзага келтирган. Орадан кўп ўтмай, НКВД ходимлари ярим кечада республикамиздаги раҳбар партия ва давлат ходимларини Москвада тасдиқланган рўйхат асосида қамокқа ола бошлаганлар. Мамлакатимизда нотинч ва таҳликали ҳолат вужудга келган.

Шундай кунлардан бирида драматург Комил Яшин рафикаси машҳур халқ артисти Ҳалима Носирова билан бирга Чимёнга дам олгани чиққан эди. "Бир кун, – деб эслайди драматург, – Муслим Шермухамедовнинг рафикаси Раҳбархоннинг таклифи билан улар гушган чорбоққа кириб, у ёқ-бу ёқдан гурунглашиб ўтирдик.

АН РФ. Ф. 3. Оп.24. Д. 489. Л. 23.

Болтабоев (Тошкент шаҳар партия комитети котиби – *Н.К.*) ҳам шу ерда бўлиб, таъби ўлгудек тиррик эди. Сабабини сўрасак, ўзи ҳам, рафикаси Муътабархон ҳам айтмади. Қарасам, суҳбатимиз тобора музлаб бораяпти. Ҳалимаҳон икковимиз узр сўраб, ўзимиз тушган чорбоққа тушиб кетдик...

Эртасига эрта билан: "Болтабоев кечаси ўзини отиб қўйибди", деган гап ўрмалаб колди. Суриштирсак, рост чиқди. Мархумнинг жасадини аравада Тошкентга олиб кетишди. Ўзини нега отганлиги бизга қоронғилигича қолаверди.

Раҳбар кадрлардан Муслим Шермухамедов (ЎзКП(б) МК кишлоқ хўжалик бўлими мудир – *Н.К.*) ҳам, Абдуллажон Каримов (ЎзХКС раиси ўринбосари – *Н.К.*) ҳам, Абдулхай Тожиев (Тошкент шаҳар совети раиси – *Н.К.*) ҳам бирин-кетин қамалишди. Ниҳоят, Акмал Икромовга ҳам навбат келди..."⁸

Бир томондан, республика партия ташкилоти раҳбари Акмал Икромовнинг, иккинчи томондан, Халқ Комиссарлар Совети раиси Файзулла Хўжаевнинг Ватанга хоинликда айбланиб қамалиши билан Ўзбекистонда оммавий катағон тўлқини бошланиб кетди. НКВД органлари ЎзКП(б) МК ва ЎзССР ХКСдаги қарийб барча масъул ходимларни ва ҳатто уларнинг хотинларини (эрларнинг аксилинқилобий фаолияти хақида НКВДни хабардор қилмаганлари, бинобарин, уларнинг аксилинқилобий фаолиятига шерик бўлганлари учун) қамокқа олдилар. Республиканинг икки раҳбари – Акмал Икромов билан Файзулла Хўжаевнинг нафақат барча хизматдошлари, балки барча қариндош-уруғлари ҳам қамокқа олинди. Кимдаким бу икки раҳбар билан салом-алиқда бўлган ёки хизмат тақозоси билан бир ёки бир неча марта учрашган бўлса, "халқ душмани"нинг "дум"и деган 1937 йилда кашф қилинган ёки бошқа бирор айб билан қамокқа олиनावерди.

Совет даврида шаклланган олий давлат ва партия органлари юкори, ўрта ва бошланғич ташкилот ва идораларга вилоят, шаҳар ва туман бўлимлари орқали раҳбарлик қилишган. Агар 1937-1938 йилларда Ўзбекистонда (Қорақалпоғистон билан бирга) 10 та вилоят, 11 та шаҳар, 104 та туман бўлганини эътиборга олсак, бу вилоят, шаҳар ва туманларнинг ҳар бирида вилоят, шаҳар ва туман советлари, шунингдек, вилоят, шаҳар ва туман партия ташкилотлари фаолият юргизишган. Файзулла Хўжаевнинг бевосита раҳбар-

⁸ *Қомш Яшин. Ёднома. – Тошкент, 189. – Б. 179.*

лиги остида ишлаганлари учун шу вилоят, шаҳар ва туманлардаги барча совет раҳбарлари, Акмал Икромовнинг бевосита раҳбарлиги остида ишлаганлари учун шу вилоят, шаҳар ва туманлардаги барча партия ташкилотларининг котиблари қамокқа олинган. Ўз навбатида, вилоят, шаҳар ва туман советлари раҳбарларининг, шунингдек, вилоят, шаҳар ва туман партия ташкилотлари котибларининг қамокқа олиниши билан шу "халқ душманлар" билан алоқада бўлган бошқа ўнлаб кишилар ҳам катағон тегирмонида мажоркланиб ташланди.

Акмал Икромовнинг "дум"и сифатида қамалган туман партия комитети котибларидан бири, юқорида айтилганидек, Самарқанд вилоятидаги Жомбой тумани партия ташкилоти раҳбари Зиё Ўлмасбоев эди.

1936-1937 йилларда совет давлатининг ички сиёсатидан норози бўлган кишилар мамлакатимизда, айниқса, қишлоқларда оз бўлмаган. Шундай кишилардан бири Жомбой тумани ижроия комитети раисининг собиқ ўринбосари Мамашукур Окбўтаев бўлиб, у ўзидаги норозилик кайфиятини ҳамқишлоқларидан яширмаган. М.Окбўтаевнинг "аксилшўровий тарғибот" олиб бораётганини эшитган чекистлар уни қамокқа олишга ҳозирлик кўришади. Бундан ўз вақтида хабар топган М.Окбўтаев Пойариқ туманига қочиб боради. НКВД ходимлари ҳатто уни қўлга туширганларида ҳам ҳамқишлоқлари уни чекистлар қўлидан қутқариб қолишга муваффақ бўлишади. Бу ҳол, чекистлар назарида, Жомбойда аксилинкилобий кўзғолончилар гуруҳи мавжудлигини ва фаол ҳаракат қилаётганини англатар эди. Улар назарида, бу аксилинкилобий кўзғолончилар гуруҳи раҳбари Жомбой тумани партия комитетининг биринчи котиби З.Ўлмасбоев эди.

Бир неча кунлик кийноқлардан сўнг 1937 йил 25 декабрда терговга қақирилган З.Улмасбоев 1936 йил декабрь ойида Жомбойда 150 кишидан иборат кўзғолончилар гуруҳини тузганини тан олишга мажбур бўлган. Аммо чекистлар қанчалик уриниш-масин, у кўзғолончилар гуруҳининг таркиби ва фаолияти тўғрисида бошқа бирор маълумот бермаган. Бирок 1938 йил бошларида қамокқа олинган жомбойликлардан бири 10 март куни бўлиб ўтган терговда 1936 йил декабрида З.Ўлмасбоев ҳузурида йиғин бўлиб ўтгани ва унда 14 кишининг қатнашганлигини айтиб, уларни номма-ном санаган. Бу, чекистлар учун янги ҳаракат майдонини очилишига са-

баб бўлади. Улар ўнлаб жомбойликларни камоққа олиб, уларни аксилинқилобий миллатчилар гуруҳига аъзо бўлганликда айблаганга уринадилар. Ниҳоят, З.Ўлмасбоев бошчили-гидаги 21 кишининг "иш"ини "ўрганиб", уни Самарқанд вилоят суди қошидаги махсус коллегия ихтиёрига юборадилар. Аини пайтда Жомбой туманида душман ахтариш кампанияси шиддат билан давом этади.

1938 йил 12 мартда Қоракент қишлоқ советининг собиқ раиси Холмат Қорабоев камоққа олинади. У обдон калтакланганидан сўнг, 1936 йил январида Зиё Ўлмасбоев томонидан аксилинқилобий миллатчилик ташкилотига ёлланганини "тан олади" ва гўё шу аксилинқилобий ташкилот йигилишларида қатнашган 27 кишини номма-ном санаб беради. Бу 27 киши орасида колхоз раислари ҳам, районо инструктори ҳам, маҳаллий газета ходими ҳам, ОСОВИАХИМ туман совети раиси ҳам, мактаб мудирлари ҳам бўлган.

1938 йил 29 майда ОСОВИАХИМ туман совети раиси Эгамназар Жўрасв камоққа олинади. Кунини кеча Самарқанддаги ўзбек тоғли отлик дивизиясида кичик командир бўлиб хизмат қилган Э.Жўраев бир неча кунлик кийноқлардан кейин Ўлмасбоевнинг топшириғи билан туманда совет ҳокимиятини ағдариш мақсадида 23 кишидан иборат қўзғолончилар гуруҳини тузгани ва бу гуруҳ учун отлар ва қурол-яроғларни тайёрлаганини айтади.

Х.Қорабоевнинг кўрсатмаси асосида 10 киши, Э.Жўраевнинг кўрсатмаси асосида эса 24 киши камоққа олинади.

Орадан бир неча вақт ўтгач, 1938 йил 12 июнда Шерқўрғон-Болин қишлоқ советининг собиқ раиси Очил Бегматовнинг ҳам қўлларига кишан солинади. Унинг кийноқлардан кейин берган "маълумот"ига караганда, 1936 йилда З.Ўлмасбоев унга Жомбойда ўзи раҳбарлигида катта қўзғолончилар гуруҳи тузилганини ва бу гуруҳни Тошкентда қўллаб-қувватловчи кудратли кучлар борлигини айтган, ҳатто гуруҳнинг мақсади Ўзбекистонни Совет Иттифоқидан ажратиб олиш эканлигини ҳам яширмаган. О.Бегматов шу гуруҳга аъзо бўлган 7 кишининг исм-шарифини ҳам тилга олган.

Хуллас, Ўзбекистон Ички ишлар халқ комиссарлигининг Самарқанд сектори Жомбой туман бўлими ходимлари билан биргаликда 50 дан зиёд кишиларни камоққа олиб, уларга сохта айблар билан отув ва 10 йиллик қамоқ жазоси берилишига муваф-фақ бўладилар. Отилмай қолган, Россия ва Қозоғистондаги лагерларга юборилган бир неча жомбойлик маҳбуслар қора туҳмат орқасида

қамалганларини исботлаб, озод бўлишга эришишади. Аммо бу ҳол қонли 1937-1938 йилларда камдан-кам учраган бахтли воқеалардан бири эди...

Энди ўйлаб кўринг, ҳурматли китобхон, агар 1937-1938 йилларда республикамизнинг биргина Жомбой туманида юздан зиёд киши сарсон-саргардон қилинган, 50 дан зиёди қамоққа олинган, 10 га яқини эса отиб ташланган бўлса, республика бўйлаб қанчадан-қанча кишилар катағон даврининг жабр-зулмини тортган, оилалари хонавайрон бўлган, фарзандлари эса етим қолганикин?..

Давлат ва партия арбобларининг, саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва соғлиқни сақлаш ходимларининг "Катта қирғин" йилларида шу тарзда қириб ташланиши улар хизмат қилган соҳаларга мислсиз даражада катта талофат келтирди.

Ўзбекистон "Катта қирғин" йилларида барча юкори малакали кадрларнинг қириб ташланиши ёки ишдан четлаштирилиши билан реал сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳалокат ёқасига келтирилди.

3-боб. ФАН ВА МАДАНИЯТ ХОДИМЛАРИНИНГ ҚАТАҒОН ҚИЛИНИШИ

1937-1938 йилларда совет мамлакатида истиқомат қилган барча халқлар қатори, ўзбек халқи ҳам катта талофатга учради. Совет давлатининг қатағончилик сиёсатидан халқнинг бирор қатлами омон қолмади: давлат ва партия ходимлари ҳам, ижодий ва илмий зиёлилар ҳам, саноат, қишлоқ хўжалиги ва транспорт ходимлари ҳам сталинча қатағоннинг жабр-зулмини ўз бошидан кечирди. Агар Туркистондаги чор маъмурияти мустамлакачилик йилларида маҳаллий халқни маърифат булоқларидан қанчалик узоқда сақлашга уринган бўлса, совет давлати биринчи навбатда халқнинг орномуси ва виждони бўлган маърифат аҳлини – ёзувчилар, фан, маориф ва маданият ходимларини қириб ташлаш билан ўз умрини узайтирмакчи бўлди. Аҳолини мустамлака сиртмоқларида узоқ сақлаш учун унинг пешқадам кишиларини йўқотиш, тирик қолганларни эса доимий кўркув ва ҳадик талвасаси билан яшашга кўниктириш лозим эди.

Қатағон деганда ҳар бир кишининг хотирасига даставвал 1937-1938 йиллар келади. Ҳолбуки, совет ҳокимияти ўрнатилган 1917 йилнинг декабрь ойидаёқ ВЧК (Бутунроссия Фавкулудда Комиссияси) ташкил этилган бўлиб, большевиклар давлатининг қилич ва қалқони ҳисобланган бу жазо органи кўплаб кишиларнинг ёстугини курутган. Кўп ўтмай, ВЧК тугатилиб, унинг зиммасига юкланган вазифани ГПУ (Давлат Сиёсий бошқармаси) бажарган. 1923 йил 6 июлда ГПУ янада мустаҳкамланиб, ОГПУ (Бирлашган Давлат Сиёсий бошқармаси)га айлантирилган. 1934 йил 10 июлда эса ОГПУ базасида собиқ совет халқларини зир қақшатиб, сўнг хонавайрон қилган НКВД (Ишчи Ишлар Халқ Комиссарлиги) ташкил этилган.

Юқорида тилга олинган жазо идораларининг барчаси қарийб етмиш йил мобайнида миллионлаб кишиларнинг юракларини қонга ботириб келди. Аммо бу даҳшатли идораларнинг бирортаси халқнинг беғуноҳ фарзандларини 1937-1938 йиллардагидек оммавий равишда қийнаб-азоблаб, сўнг қатл этмаган. Ҳатто фашизмнинг қонхўр каллакесарлари ҳам НКВД жаллодлари олдида ип еша олмаганлар.

1937 йилнинг ёз ойларида НКВДнинг янги раҳбари В.Ежов совет давлатининг навбатдаги қатағон компаниясини “юксак даражада” ўтказиш мақсадида махфий кенгаш ўтказди. Кенгашдан қайтган ЎзССР ички ишлар халқ комиссари ўринбосари Леонов-Немировский НКВД вилоят бўлимларининг раҳбарларини тўплаб, уларга бундай дейди: “Москвада Ежов ҳузурида бошқа наркомлар ва бошқарма бошлиқлари ўн минглаб кишиларни ҳибсга олганлари тўғрисида ҳисоб берганларида Ўзбекистон НКВДсининг атиги бир неча минг кишини қамаганини айтиш мен учун жуда уятли бўлди...”

Леонов-Немировский шу сўзларидан кейин адреслар столига бориб ҳам, ҳатто телефон дафтарларини варақлаш, сайловчилар рўйхатини кўздан кечириш йўли билан ҳам ўн минглаб кишиларни қамокқа олиш мумкинлигини айтади. НКВД ертўласидаги қийноқхонадан самарали фойдаланиш мумкинлигини писанда қилади.

Халқ комиссари ўринбосарининг бу топшириғидан кейин Ўзбекистонда бегуноҳ ва мусичадей беозор кишиларни қамокқа олиш ишлари яна ҳам авж олиб кетди. Терговчилар кундузникундуз, кечани-кеча демай тинимсиз ишладилар. Қамокқа олиш бўйича НКВДнинг тармоқлари ва вилоят бўлимлари ўртасида қизғин мусобақа бошланди. Қамокхоналар давлат ва партия арбоблари, адабиёт, матбуот ва маориф ходимлари, халқ хўжалиги, транспорт ва соғлиқни сақлаш тизимидаги кишилар билан тўлиб-тошиб кетди.

Агар 30-йиллардаги газета ва журнал саҳифаларини варақласангиз, 1937 йилнинг май-июнь ойларигача таниқли шоир ва ёзувчиларнинг кетма-кет чоп этилган шеър ва мақолаларига кўзингиз тушади. Аммо июнь ойининг бошлариданоқ таниш исмлар сийраклаша, сўнгра умуман ғойиб бўла бошлайди. Адабиёт оламида худди тирик жон қолмагандек таассурот қолади, сизда.

Ҳақиқатан ҳам шундай бўлган. Ҳатто қамокқа олинмай қолган ижодкорлар ҳам шеър ёки ҳикоя ёзмай, кечалари билан ухламасдан, НКВД ходимлари келиб қолади, деган қўрқув билан юракларини ҳовучлаб ётишган. Мамлакатда фақат қабристонлардагина бўлади-ган даҳшатли ва хунук сукунат ҳукм сурган, ўшанда.

Айтиб ўтилганидек, қатағон ойболтаси халқнинг барча қатламларига мансуб кишилар бошига тушди. Вақти келиб, қатағон довулига учраган агрономлар, инженерлар, шифокорлар, саноат, қиш-

лоқ хўжалиги ва транспорт ходимлари, давлат ва совет муассаларида хизмат қилган ватандошларимиз ҳақида ҳам китоб ва мақолалар ёзиб, улар номларини ҳам абадийлаштириш чоралари кўрилади. Аммо ҳозирча биз сиз, ҳурматли китобхонларни “Катта қиргин”нинг фаъ, таълим ва маданият соҳаларига келтирган зарарларини кўрсатиш мақсадида шу соҳаларнинг айрим жабр-дийда вакиллари билан таништирамиз.

Миён Бузрук Солихов (1891-1939)

XIX аср охири – XX аср бошларида дунёга келган ўзбек зиёлилари тақдири ниҳоятда фожиали кечди. Шу даврда яшаб, совет давлатининг қаҳр-ғазабига учраган зиёлилاردан бири Миён Бузрук Солиховдир.

М.Б.Солихов XX асрда яшаган ўзбек зиёлиларининг кекса авлодига мансуб, 1891 йили Тошкент шаҳрининг Қашқар маҳалласида мулла оиласида дунёга келган. Дастлаб маҳалла мактабида, сўнгра Дегрездаги мадрасада таҳсил олган. XX аср бошларида ҳозирги Ўзбекистонда, хусусан Тошкентда турк, озарбайжон ва татар тилларида нашр этилган газета ва китоблар тарқала бошлагани учун мадраса талабалари шу янги нашрлар билан танишиб, адабий ва ижтимоий қарашлари шу нашрлар асосида шакллана бошлаган. М.Б.Солихов ҳам шу нашрлар орқали 1905 йилда Россияда инқилоб содир бўлганидан, сабр косаси тўлган аҳолининг подшо ҳокимиятига қарши қўзғолон кўтарганидан хабар топди; туркий халқларнинг бирлашиб, ўз ҳақ-ҳуқуқларини қўлга киритиши лозимлиги ҳақидаги мақолаларни ўқиб, келажакка умид билан қарай бошлади. Аммо 1917 йилда рўй берган инқилобий ҳаракат у кутган нағижа билан тугамади. Оқ подшо ўрнига ҳокимият тепасига кизил “подшочалар” келди.

Ўзбек зиёлиларининг Туркистон Мухторият ҳукуматини барпо этиш орзулари чиппакка чиқиб, большевиклар қизил аскарлар ва арман дашноқлари ёрдамида Фарғона водийсини конга ботирдилар. Шундан сўнг бу бедодликка жавоб сифатида “босмачилик ҳаракати” бошланди. М.Б.Солихов мазкур истиқдолчилик ҳаракати мақсадини амалга ошириш ҳамда хорижда шўро ҳокимиятига қар-

ши тарғибот ва ташвиқот ишларини олиб бориш истагида маслакдошлари билан бирга Афғонистон, Ҳиндистон ва Туркияга боради.

Афсуски, биз М.Б.Солиҳовнинг хорижда олиб борган “истиқлолчилик ҳаракати” тўғрисида аниқ маълумотга эга эмасмиз. Аммо шу нарса маълумки, у 1927 йили Туркияда дорилфунунни тугатиб, Тошкентга қайтади ва Ўрта Осиё давлат университетининг Шарк факультетида ўзбек тили ва адабиётидан, 1931-1932 йилларда эса Тожик маориф институтида ҳам ишлаб, форс тили ва адабиётидан дарс беради. Унинг шундан кейинги фаолияти Ўзбекистон маданий қурилиш илмий текшириш институти (1932-1933), Тил ва адабиёт институти ва Тошкент педагогика институти (1934-1935) ҳамда Ўзбекистон давлат университети (1936-1937) билан боғлиқ.

20-йиллар бошларида М.Б.Солиҳов сингари хорижий мамлакатларда яшаб қайтган кишиларнинг эмин-эркин яшашлари амри маҳол эди. Шўро давлатининг махфий хизмати бундай кишиларни қаттиқ назорат остига олибгина қолмай, уларни ёллашга, улар орқали ҳамкасбларининг, маслакдошларининг, ёру дўстларининг нима билан нафас олаётганларини, шўро ҳокимияти ва унинг раҳбарлари ҳақида қандай фикрда эканликларини билишга уринган. М.Б.Солиҳов ана шундай шароитда талабаларга ўқиган маърузаларида ҳам, адабий-танқидий мақола ва китобларида ҳам шўро давлатининг сиёсий-мафкуравий талабларига риоя қилмай иложсиз эди. Унинг бундан ўзга йўлдан бориши хавфли эди. Шунинг натижасида ҳозир унинг қайси бир илмий асарини варақламайлик, шу асарнинг шўро мафкураси талаблари асосида ёзилганини кўрмай иложимиз йўқ.

М.Б.Солиҳовнинг илмий мероси қатта эмас. Бунинг сабаби олимнинг асосий вақти педагогик фаолиятга бағишланганлиги билангина эмас, балки, биринчидан, унинг 1937 йилда, 45 ёшида қамокка олиниб, отиб ташланганлиги, иккинчидан эса, тингув пайгида барча босма ва кўлёзма асарларининг олиб кетилиб, ёндириб ташланганлиги билан изоҳланади. Шунга қарамай, ҳозир бизнинг ихтиёримизда олимнинг “Ўзбек тарихига онд тўрт муҳим китоб” (1927), “Бедил”, “Ўзбек” (1928), “Адабий тил ва истилоҳ”, “Меҳробдан чаён” (1929), “Ўрта Осиё ва ўзбек адабиётига умумий қараш” (1930), “Ўзбек адабиётини миллатчилик кўринишлари” (1933), “Сўфизода ва унинг ижоди ҳақида”, “Ижодий йўлимиз ҳақида” (1934), “Октябрғача бўлган ўзбек фольклори”, “Ўзбек

театри тарихи учун материаллар” (1935) сингари илмий мақола, рисола ва китоблари борки, улар М.Б.Солиҳовнинг 20-30-йиллар ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигининг йирик намояндаларидан бири бўлгани ва шу соҳалар тараккиётига муҳим ҳисса қўшганидан шаҳодат беради.

Ўзбек драма театрининг 15 йиллиги муносабати билан 1935 йилда мазкур театр раҳбарияти М.Б.Солиҳовга мурожаат этиб, ундан миллий театرنинг туғилиш ва шаклланиш тарихи тўғрисида асар ёзиб беришни илтимос қилган. Театрнинг бошқа бирор санъатшунос ёки адабиётшуносга эмас, балки айнан М.Б.Солиҳовга мурожаат этгани ва олимнинг шундай асарни ёзиб бергани унинг нафакат таниқли адабиётшунос, балки театршунос ҳам бўлганини тасдиқлайди.

“Ўзбек театри тарихидан материаллар” китоби олимнинг аввалги асарларини ёзишда орттирган гажрибаси ва билимининг квинт-эссенцияси – қаймоғидир. “Ўзбек театри тарихидан материаллар” фақат санъатшунослик йўналишидаги китобгина эмас. Унда ўзбек театрининг пайдо бўлишида муҳим омил бўлиб хизмат қилган жадид адабиёти, унинг намояндалари ва асарлари тўғрисида қимматли маълумотлар берилган.

М.Б.Солиҳов хорижий Шарқ мамлакатларида бўлган вақтида Шарқ халқлари тарихи, тили ва адабиётига доир қўшлаб китобларни олиб келган. Замондошларнинг гувоҳлик беришларича, у ўзининг илмий-педагогик фаолиятида шу асарлардан кенг фойдаланибгина қолмай, бошқа (масалан, Л.Соцердотова)ларнинг ҳам улардан фойдаланишларига лутфан имкон берган.

1937 йилнинг даҳшатли воқеалари авж олган кунларда М.Б.Солиҳов ҳам Ўзбекистон НКВД органлари томонидан қамокка олинади. Шубҳасиз, махфий хизмат идорасини М.Б.Солиҳовнинг хорижий мамлакатларда, хусусан Ҳиндистонда олиб борган ишлари кизиқтирган. Терговчиларнинг шу ҳақдаги саволларига жавоб бериб, махбус Ҳиндистонда бор-йўғи 3 ой яшагани, шу даврда инглиз нолицияси турклар билан алоқасининг борми-йўқлиги масаласи билан кизиққани, Мисрга бориши учун виза беришни сансалорликка солганини, шу вақтда тирикчилик тақозоси билан Пешаворда бухоролик бир бойнинг қўлида мирза бўлиб ишлаганини айтган. Ҳинд табиби Саид афанди билан эса Самарқандда Ҳожи Муиннинг уйида танишганини маълум қилган. Аммо Ўзбекистон

НКВДси 1938 йил октябрида уни “Миллий иттиҳод” аксилинқилобий-мишлатчилик ташкилотининг аъзоси сифатида айблаб, 10 йиллик қамоқ жазосини беради. Олим 1939 йил 17 декабрда НКВД қамоқхоналаридан бирида вафот этади.

Тавалло (1882-1937)

XX асрнинг 10-йилларида Туркистоннинг зулматли тунларини чақмоқ янглиғ ёритиб юборган ижодкорлар орасида Тавалло алоҳида ўринни эгаллайди. У на Чўлпонга, на Фитратга, на Хислату Мискинга ўхшайди. У ҳаётдаги чиркин ҳодисалар, кишилар онги ва яшаш тарзидаги эскирган тушунча ва одатлар билан асло муроса қила олмаган шоир. Унинг сўзи заҳарли. Унинг сўзи – найза. Унинг сўзи – чақмоқ. Унинг сўзи – байроқ. У шундай сўзи билан кимларнингдир ғазабига учради. Аммо ҳажвсевар омма унинг ҳажвий шеърларини оилавий давраларда, гап-гаштакларда севиб ўқиб келди. Таваллонинг “Равнақ ул-ислом” китоби халқнинг энг сеvimли асарларидан бирига айланиб, унинг кўзини очди. У маърифатга чорловчи шеър ва мақолалари билан ҳам миллий уйғониш даври адабиётининг етакчи вакиллари қаторидан фахрий ўринни эгаллади.

Таваллонинг ҳаёти ва тақдири тўғрисидаги биографик маълумотлар яқин-яқингача бир-бирига зид фикр-мулоҳазалардан иборат бўлиб келди. Хусусан, тошкентлик қатор шоирлар тўғрисида ҳам қимматли маълумотларни берган Пўлатжон Қайюмий Тавалло ҳақида ўз тазкирасида бундай сўзларни ёзган эди: “Бу киши Тошканд шаҳаридан. Жадиализм даврининг машҳур арбобларидандур. “Туркистон вилояти газети”да элни илм-маърифатга чакирувчи навҳали шеърлари босилиб турар эди. Сайрам қасабасида кози Байзо номли мазорли жойда яшаб, 1913 йилда вафот этди ва шул мазор қабристонига дафн қилинган.

Шоир мавлоно Юсуф Сарёмийнинг шогирди бўлуб, унинг девонини тўплаб, босдиришидур...”

Юсуф Сарёмий тўғрисидаги сўзларни истисно қилганда, “Тазкирайи Қайюмий»да берилган аксар маълумотлар, афсуски, ҳақиқатдан анча-мунча узок.

Таваллонинг асл исм-шарифи Тўлаган Хўжамёров бўлиб, Тошкент шаҳрининг Кўкча даҳасида дунёга келган. 1937 йилдаги

катагон вақтида НКВД ходимлари томонидан шоирни ҳибсга олиш мақсадида тайёрланган маълумотномада унинг 1882 йили Тошкентда йирик савдогар оиласида дунёга келгани айтилган. Аммо 1937 йил 14 августда НКВД камокхонасида тўлдирилган маҳбуслик анкетасида эса унинг 1883 йилда туғилгани ва ўша вақтда Кўкча даҳасига қарашли Владимир кўчасидаги 32-уйда истиқомат қилгани қайд этилган.

Тавалло ўзи туғилган Оби Назир маҳалласидаги эски мактабда хат-савод чиқариб, Эски шаҳардаги машҳур мадрасалардан бири – “Бекларбеги”да, сўнгра рус-тузем мактабида ўқиган. У 1900 йили отаси Хўжамёр Жиянбоевнинг маслаҳати билан Пржевальск шаҳрига бориб, Усмонбек Солихжонов исмли тадбиркорнинг кўлида приказчик бўлиб ишлаган. Шу даврда у тижорат илмини ўрганиш билан бирга рус тили борасидаги билимининг ҳам бойитишга муваффақ бўлган. Тавалло 1909 йили отасининг вафоти муносабати билан Тошкентга қайтади ва шаҳардаги савдо ширкатларидан бирида иш юритувчи бўлиб хизмат қилади. У шу даврдан бошлаб “Тавалло” тахаллуси билан шеър ва мақолалар ёзишга жиддий киришади. Шоирнинг 1913 йили Юсуф Сарёмий девонига ёзган шеърӣ мукаддимада айтишича, мазкур тахаллус унга чимкентлик ус-този томонидан берилган.

Агар Таваллонинг Юсуф Сарёмий ва бошқа шоирлар билан “Бекларбеги” мадрасида танишганини назар-эътиборга олсак, унинг шеърӣятга бўлган ҳаваси ва дастлабки шеърӣий машқлари ҳам талабалик даврида бошлангани, 1909 йили Тошкентга қайтганидан кейин эса, тижорат ишларидан эркин пайтларида тошкентлик шоирлар билан яқин алоқада яшагани ва бадийий ижод билан мунтазам равишда шуғуллангани маълум бўлади.

Маълумки, 1913 йил охирида Абдулла Авлоний ташаббуси билан “Турон” жамияти ташкил этилган. “Турон” театр труппаси 1914 йил 27 февралда “Колизей” театри биносида М.Бехбудий қаламига мансуб биринчи ўзбек драмаси – “Падаркуш” сахнага кўйган. Тавалло шу унутилмас тарихий-маданий воқеа муносабати билан театр мавзуида бир эмас, икки эмас, 4 та шеър ёзганки, бу унинг мазкур адабий-маданий влксадан каттик мутаассир бўлганини тасдиқлайди. 1914 йил 30 августда эса Мунаввар қори Абдурашидхонов бошчилигидаги бир гуруҳ тараккийпарварлар, шу жумладан, Тавалло “Нашриёт” ширкатини тузадилар. Бу шир-

катни тузишдан мақсад газета, журнал ва китоб нашр қилиш йўли билан аҳолини маърифатлаштириш, жумладан, уни Европа маданияти ютуқларидан баҳраманд этиш эди. Ўз ҳаётининг маъносини худди шу нарсада кўрган Тавалло 1914-1916 йилларда жўшиб-тошиб ижод қилди: мактаб ва маориф, матбуот ва театр соҳаларидаги янгиликларни чин дилдан олқишлаб, халқ ва жамият ҳаётидаги қуйидагидек шармандали ҳолларни ҳажв ўти билан бартараф этишда ўзининг шоирлик истеъдодини ёрқин намоиш қилди.

Тавалло, гарчанд М.Бехбудий сингари дунё кезган шоир бўлмаса-да, бошқа халқларнинг қандай ижтимоий ва маданий шароитда яшаётганидан яхши хабардор бўлган. Шунинг учун ҳам у ўз миллатининг ҳар томонлама аянчли аҳволда яшаётганини кўриб, Оллоҳга нола қилиб ёзган:

*Фалак, бизга хабар бер, нечун беътибор этдинг,
Жаҳонда барча эллар ичра бизни шармсор этдинг.*

*Жаҳолат риштасига банд этиб, раҳм этмадинг ҳаргиз,
Фалокат ҳандақи узра бугун бизни дучор этдинг...*

Шоир бундай шеърлари билан халқни миллий тараққиёт сари етаклаётган пешқадам жадид маърифатпарварлари қаторидан мустаҳкам ўрин эгаллади. Халқнинг ижтимоий, маданий ва руҳий ҳаётидаги иллатларни кескин фош этувчи шеърлардан иборат “Равнак ул-ислом” тўпламининг чоп этилиши эса даврнинг сокин кечаётган адабий-ижтимоий ҳаётини тўлқинлантириб юборди.

Халқ оммасининг мустамлакачилик зулми ва зулматидан хира тортган кўзларини очиш, уни сўнгги асрларда ўз қаърига тортган қолоқлик муҳитидан халос этиш учун аввало ўзи кечириётган турмушнинг аянчли манзараларини, ўзининг ночор аҳволини, злу юртни чирмаб ташлаган жаҳолат ва нодонлик печакларини унга яққол кўрсатиш лозим эди. Буни яхши тушунган Тавалло биринчи навбагда ҳажвий лирика имкониятларидан фойдаланишни ўзига мақсад қилиб олди. У мумтоз адабиётимиздаги ҳажв санъати анъаналаридан янги тарихий-маданий шароитда маҳорат билан фойдаланиш ва давом эттириш санъатини мукаммал эгаллади.

Тавалло айтиб ўтганимиздек, бошқа жадид шоирлари сингари, нафақат Россия, балки Европа халқлари ҳаётида, шу мамлакат-

лардаги илмий ва маданий ҳаёт янгиликларидан хабардор бўлиб турган. Шунинг учун ҳам у Туркистон халқининг ижтимоий, иқтисодий ва маданий қолоқликда яшаётгани билан асло муроса қила олмади. Қалбида шу ачинарли ҳолга нисбатан исён алангалари гурлаган шоир халқ кўзига кўзгу тутиб, бу кўзгуда элу юрт турмушининг баъзи бир аянчли лавҳаларини акс эттиришга алоҳида эътибор берди.

Ҳажв, сатира шу даврда Тавалло сингари шоирлар қўлида шундай қудратли қурол вазифасини адо этдики, улар бу қурол билан қоқлик ва жаҳолатга қарши кураш майдонига мардона отилиб чиқдилар. “Равнак ул-ислом”дан ўрин олган шеър ва ҳажвиялар чойхоналар ва гап-гаштакларда ўқилиб, уларда кулги остига олинган салбий ҳодисаларга барҳам бериш чоралари озми-кўпми кўрилди.

“Равнак ул-ислом”ни варақлар эканмиз, нафақат ўтган асрнинг 10-йилларида шеърят мухлислари эътиборини қозонган, балки ҳозир ҳам ғоявий-бадий фазилатлари билан бизни ҳайратга солувчи кўплаб шеърларни учратишимиз мумкин. Ўша йилларида Туркистон ҳаётида рўй берган барча муҳим воқеа ва ҳодисалар, бу – Биринчи жаҳон урушининг бошланиши ёки “Садои Туркистон” газетаси ва “Ойна” журналининг дунёга келиши бўладими, Исмоил Гаспринский ёки Абдулла Тўқай сингари туркий олам юлдузларининг сўниши бўладими – Тавалло буларнинг барчасига фаол муносабат билдирди. Унинг шу даврда яратган шеърларини маърифат-парварлик ва миллий тараққиётнинг ҳаётбахш ғоялари ўзаро бирлаштириб туради. Муаллиф бу шеърларида миллий уйғониш даврининг том маънодаги оташин куйчиси сифатида гавдаланади.

Биз, ўзбек адабиётшуносларининг XX аср 50-60-йилларида шакланган авлоди, қанчалик уятли бўлмасин айтиш лозимки, Таваллони 1993 йилда “Равнак ул-ислом”нинг кирилл ёзувидаги нашри эълон қилинганидан кейингина кашф этганмиз. Унинг Туркистондаги эскирган турмуш асосларини ўзгартириш, халқни маърифат ва маданиятнинг ҳаётбахш булоқларидан баҳраманд этишга қаратилган шеърлари бизни ларзага солган. Биз шунда Таваллонинг эл-юрт дарди билан куйиб яшаган Беҳбудий, Фитрат ва Чўлпонлар билан бир сафда бўлганини кўриб, беҳад қувонганмиз. Кейин, орадан бир қанча йиллар ўтганидан сўнг, наманганлик кичкинагина қизалоқ шоирнинг публицистик мақолаларини ҳам тониб,

Ўқиб, кўчириб келганидан кейин Тавалло тўғрисидаги тасаввуримиз беҳад даражада бойиди. У энди нафақат аср бошларидаги маърифатпарвар шоирлардан, миллий уйғониш ҳаракатининг йирик арбобларидан бири сифатида ҳам бутун бўй-бастини, ватанпарвар ва миллатпарвар адиблик жамолини кўрсатди-қўйди.

Ўтган асрнинг 10-йилларида ўзбек матбуоти ва адабиётига янги жанр кириб келган. Шу йилларда янги мактаб ва театрлар очиб, янги адабиётга тамал тошини қўйган аждодларимиз Туркистоннинг тақдири ва келажаги билан боғлиқ дардчил фикрларини бир ёки ўн, ёки йигирма нафар кишига эмас, балки барча ватандошларига етказиш мақсадида уларга “очиқ хат” билан мурожаат эта бошлаганлар. Тавалло ҳам 1913 йилда “Ойна” журнали орқали ватандошларига мурожаат этиб, бундай ёзган: “Қардошлар! Бир юз эллик мингдан зиёда Тошканд аҳолисидан (университетни қўйтурайлик) гимназия битирган бир жўра киши йўқ. Ҳар сана Тошканд атрофинда улоқ чопиб, бир неча киши отдан йиқилиб ўлди, деса, 100 дан зиёда, деб жавоб берилса, муболаға бўлмас. Мухаррир адиб борму, деб савол қилинса, албатта, жавоб топмасиз, тол чибиқ ила жин кувадургон соҳиби каромат, дуохон, раммол-фолчи изланилса, ҳар маҳалладан иккилаб-учлаб топилур...”

Буни қаранг, агар XX асрнинг 10-йилларида Туркистоннинг энг йирик шаҳарларидан бири Тошкентда университетни эмас, ақалли гимназияни битирган 1 киши топилмаган бўлса, демак, маҳаллий халқнинг маърифий-маданий ва ижтимоий даражаси ўта ночор аҳволда бўлган. Туркистоннинг бошқа шаҳарларида ҳам шундай аҳволнинг бўлиши табиий. Демак, жамият олдида шу аҳволни кескин ўзгартириш, келажакда ўз юртининг мустақиллиги йўлида кураша оладиган ва юрти мустақил бўлган тақдирда уни оқилона идора қила биладиган кишилар – муаллимлар, врачлар, инженерлар, агрономлар, юристлар, давлат микёсида фикрлай оладиган шахсларни тарбиялаб етиштириш вазифаси турган. Тавалло сингари халқнинг пешқадам кишилари шунини ўз вақтида тушуниб, ватандошлари эътиборини шу томонга қаратганлар. 1917 йил Февраль инқилоби натижасида “оқ подшо” тахтдан ағдарилди: жадидлар орзу қилган кун етиб қелди. Аммо сопқон отишни ҳам билмаган, тўй-тўйлашишдан бошқа дарди, орзу-ҳаваси бўлмаган халқ яна қул бўлиб қолди; “оқ подшо” ўрнига “қизил подшочалар” – большевиклар келди.

Жадид маърифатпарварлари Февраль инқилобидан кейин ҳам Туркистон аҳолисини уйғотишда, уни мустақиллик сари етаклашда давом этишлари мумкин эканлигини большевиклар яхши билишарди. Шунинг учун ҳам улар бундай кишиларни ўзларининг ашаддий душманлари, деб ҳисоблашди. Уларнинг ўта ғаразли муносабатлари натижасида жадидлар совет даврида янада қаттиқ сиқувга олинди.

1917 йил воқеаларидан кейин Туркистонда турли сиёсий партиялар майдонга келди. Айрим жадидлар қатори, Тавалло ҳам сўл эсерлар партияси дастурини халқ манфаатига яқин ҳисоблаб, шу партияга аъзо бўлиб кирди. Аммо у 1918 йилдаёқ эсерлар билан келиша олмай, улар партиясидан бош олиб чиқди. Шундан кейин у бирмунча муддат Эски шаҳар ижроия кўмитасида, Туркистон ЧКсида, ҳатто Фарғона инқилобий трибуналида, 1924 йилдан бошлаб ҳунармандчилик саноати касаба уюшмасида, куруқ мевалар омборида, ширкатларнинг суғурта уюшмаси ва иттифоқ пахта тайёрлаш идорасида, 1935 йилдан бошлаб эса бир мунча муддат аҳолидан эски-туски нарсаларни йиғиб, уларни қайта ишловчи корхоналарга етказиб берувчи корхонада ишлади. Кунни кеча ўз шеърлари билан халқ ўртасида катта обрў-эътибор қозонган оташнафас шоир ана шу тарзда сўниб, сўнибгина қолмай, хор-зор бўлиб яшади. Жамият ўртасида кадр-кимматини йўқотган Тавалло, айниқса, сеvimли фарзанди вафот этганидан кейин аламидан ичкиликка берилди.

Тавалло 20-30-йилларда ҳам ҳажвий шеърлар ёзишда давом этган. Аммо руҳи синган, танбур торлари узилган шоирнинг “Муштум” журналида эълон қилган шеър ва ҳажвияларида “Равнақ ул-ислом”даги шеърларга хос ҳажвий порлоқлик ва бадийий жозиба камалаги кўринмайди.

1937 йил ўроғи ўзбек адабиёти бўстонидаги сара гулларни ўрай бошлаганида, Тавалло совет давлати учун Фитрат ёки Чўлпондек хавфли шахс ҳисобланмаган. Зеро, унинг юлдузи аллақачон сўнган эди. Лекин у ор-номус кишиси бўлгани учун совет мамлакатаида рўй бераётган воқеаларга лоқайд қараб тура олмади. “Агар инқилоб бизни шу аҳволга олиб келишини билганимда, мен бу ҳукуматга қарши курашга бошим билан киришган бўлар эдим”, деган эди у яқин кишиларига. Бошқа бир сафар эса: “Мамлакатимиз – хом ашё бозори. Тайёрлаш бизда, истеъмол килиш эса

бошқалардан. Биз четдан олиб келинган қора нонни кавшаб яшамокдамиз. Ўзимизнинг оппоқ унимизни эса четта олиб кетишмоқда. Аммо четдагилар бизнинг унимизни денгизга тўкиб ташлашмоқда”, деган у қаердадир.

Бундай фикр ва дунёқараш билан яшаган кишининг совет даврида тирик қолиши амри маҳол эди.

1937 йил 7 августда Таваллони қамокқа олиш ҳақидаги қарорга, 10 августда эса шу ҳақидаги ордерга имзо чекилади. Ўша йилнинг 14 августидан НКВД ходимлари Эски шаҳарнинг Владимир, яъни Дунёзабтэт деб аталган кичик кўчасидаги 32-уйга келиб, алламаҳалгача тинтув ўтказадилар. Сўнг забардаст жадид адибини олиб кетадилар. Тавалло сўл эсерлар партиясига аъзо бўлганлик, Осипов кўзғолонида иштирок этганлик ва советларга қарши ташвиқот ишларини олиб борганликда айбланади.

Тавалло 1937 йилнинг 19 октябрида отишга ҳукм қилинди. Ҳукм шу тунийёқ ижро этилди. Шахсан унга тегишли мол-мулк эса давлат фойдасига мусодара қилинди.

30-йилларга қадар тирик қолган маърифатпарвар жадид шоирнинг ҳаёти ана шу тарзда фожиали якунланди.

Убайдулла Хўжаев (1882-1939)

Убайдулла Хўжаевнинг таржимаи ҳолига оид маълумот кўп эмас. Чор оҳранкаси фондида сақланаётган ҳужжаглarning бирида унинг туғилган санаси 1882 йил деб ёзилган. Аммо 1926 йилга оид анкетада қайд этилишича, Убайдулла Хўжаев 1886 йили Тошкент шаҳрининг Шайхонтаҳур даҳасида туғилган. Отаси Асадулла маҳсум тараққийпарвар кишилардан бўлиб, Тошкентнинг Янги шаҳар қисмида ҳам ичкари-ташқари ҳовлидан иборат уй-жойи бўлган. У XX асрнинг дастлабки чорагида Романовский кўчасидаги шу ҳовлисида алиф, елим ва бўр талқонини дош қозонларда қайнатиб, “замазка” (пойслим) яшаш билан машғул бўлган. Шаҳар бўйлаб кўчама-кўча “Ойнаа тузатамаан!” деб, синган ойналарни тузатиб юрган рус усталари замазкани ундан олиб кетишган. Убайдулла укалари билан бирга отасига кўмаклашган ва айни пайтда рус-тузем мактабида ўқиган. 1904 йили гимназиянинг тўрт синфини тугатгач, мустақил ҳаёт йўлини бошлаб, Тошкент шаҳридаги миров судьялардан бири Оранскийнинг қўлида мирза бўлиб ишлаган,

суд жараёнларида таржимонлик қилиб, на рус тилини билган, на ҳуқуқий билими бўлган вағандошларининг ҳожатларини чиқарган. 1907 йили Тошкент темир йўл бошқар-масининг Оренбург шаҳрига кўчирилиши муносабати билан темир йўлнинг Юридик бўлимида хизмат қилаётган Убайдулла ҳам она шаҳрини тарк этишга мажбур бўлади. 1908 йили Саратов шаҳрига кўчиб бориб, 1913 йилга қадар Ўрол темир йўли бошқармасида турли лавозимларда хизмат қилади. Шу йилларда хусусий мутолаа йўли билан тайёргарлик кўриб, Саратов шаҳридаги университет-нинг адлия бўлимини сиртдан тамомлашга ва хусусий ҳимоячи шаходатномасини олишга муваффақ бўлади.

Ўқорида қайд этилган оҳранка ҳужжатида Убайдулла Хўжаев тўғрисида бундай маълумот берилган: “1882 йилда Тошкентда боғ-бон оиласида туғилган. Рус-тузем макгабида ўқиган. Тилмоч сифатида округ суди идорасида ишлаган, рус судьяси билан Саратов шаҳрига кетиб, ўша ерда адлия бўйича олий маълумот олган. Тиришқоқ, зеҳни ўткир, дунёқараши кенг”.

Ана шу “тиришқоқ, зеҳни ўткир, дунёқараши кенг” йигит Тошкент ва Саратов шаҳарларидаги суд жараёнларида қатнашиб, адолат қуёшининг қора булутлар қуршовидан чиқа олмаётгани сабабларини, Ўрта Осиёда ҳам, Ички Россияда ҳам кечаётган ижтимоий жараёнлар моҳиятини тушунишга уринади, уйғоқ виждон билан яшашга интилади.

Ўша йилларда улуғ рус ёзувчиси Л.Н.Толстойнинг ёвузликка қарши ёвузлик билан жавоб бермаслик ҳақидаги назарияси кенг тарқалган, рус жамияти шу назарияга муносабатига қараб икки қарама-қарши гуруҳга ажралган эди.

У.Хўжаев осиелик ёш адлия ходими бўлишига қарамай, Толстойнинг шу назарияси жазоланмаган ёвузликнинг рағбатланишига, бинобарин, авж олишига хизмат қилиши мумкинлигини сезади. У ўзида пайдо бўлган фикр ва мулоҳазаларни ёзувчига хат орқали етказмоқчи, ўзини қийнаган саволларга ёрқинлик киритмоқчи ва айни пайтда улуғ адибни мазкур назариянинг аён қсмтиклари ҳақида ўйлаб кўришга ундамоқчи бўлади.

Мана, унинг Л.Н.Толстойга йўллаган хати:

“Кўп ҳурматли Лев Николаевич!

Сизни безовта қилишни асло истамаганим ҳолда, аммо менга шубҳали туюлган “ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик” масаласида

бирор аниқлик киритарсиз, деган умидда ушбу мактуб билан Сизга мурожсаат қилишга журъат этдим.

Инсоф нуқтаи назаридан “ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик”нинг, ҳеч шубҳасиз, адолатли эканига мен ҳам қўшилиб, унга иқрор бўлсам ҳам, аммо қўйидаги бир ҳолатда қандай муносабатда бўлиш кераклиги мени жуда ўйлантириб қўяди: “ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик”нинг адолатли эканига шунинг учун ҳам иқрорманки, бу Инжилга бўлган диний майлим ёки Муҳаммад динидаги банда бўлганим учун эмас, балки бу менинг тушунчамга тўғри келганлигидан ҳам, албатта.

Менинг тушунишимча, “ёвузликка ёвузлик қилма”нинг негизида қўйидаги бир ҳақиқат ётади: мабодо кимдир бир ёмонлик қилган бўлса, шу билан у битта ёмонлик қилган бўлади; мен унга қаршилик қилсам ёки ёвузликка ёвузлик билан жавоб қайтариб қасос олмоқчи бўлсам, унда, табиий, бир ёмонликдан иккинчи ёмонлик пайдо бўлади ва ҳоказо. Агар мен ёмонлик кўрсатмасам эди, бир ёмонлик ёмонлигича қолиб, иккита бўлмасди, яъни ёвузлик камроқ бўларди. Буларнинг ҳаммасидан хулоса шуки, ёмонликка ёмонлик қилмаслик биланми ёки бошқа йўл биланми, хуллас, қандай қилиб бўлмасин, ёвузликни камайитириш чорасини қилиш керак. Агар хулоса шу дейдиган бўлсак, қўйидаги ҳолатда қандай муносабатда бўлишимиз керак?

Менга таниш бир мисолни келтириб кўрайлик: кимдир даҳшатли бир ёвузликни бошламоқчи: масалан, бир уй, ёки шаҳарни, ёки поездними, кемани ҳалокатга учратмоқчи ва ҳоказо... Шубҳасиз, бу юзлаб, минглаб кишиларнинг ҳалокатига сабаб бўлади. Албатта, мен инсоний ахлоқ юзасидан бунинг олдини олиш чорасини топилмаган мажбурман. Аммо у ўз ёвуз ниятини амалга оширишдан олдин, уни бартараф этиш учун менда ўша ёвузни йўқ қилишдан бошқа чора қолмайди.

Албатта, мен у ёвузни йўқотиб, юзлаб, минглаб одамлар ҳаётини сақлаб қолдим, деган баҳона билан ўз қилмишимни оқламоқчи бўламан. Инчунун, мен қилган ёвузлик қилинадиган катта ёвузлик олдида кичик нарса бўлиб қолади. Чунки у катта талафотлар келитириши мумкин бўларди. Шунинг учун мен буни ёвузлик деб эмас, аксинча, катта фалокатнинг, ёвузликнинг олдини олиш ёвузликни камайитириш омилларидан бири бўлади, деб биламан.

Менинг мулоҳазаларим шулардан иборат; бу қанчалик тўғри, билмадим, узоқ иккиланишлардан кейин шу ҳақда бирор тушун-

тириш берар, деган ниятда Сизга мурожаат қилишга журъат этдим.

Агарда ўз тушунтиришларингиз билан мен учун ниҳоятда муҳим саналган ва ноаниқ бўлган бу масалага ёрқинлик киритсангиз, мен Сиздаи умрбод миннатдор бўлардим.

Менинг тураб жойим:

Саратов шаҳри, раста, Юренково қ(ишлоғи). Юридик бўлим. Убайдулла Асадуллаевич Хўжаевга.

Сизга салимий садоқат билан, мусулмон:

У.Ас.Хўжаев.

29 май, 1909 йил. Саратов шаҳри”.

Ўша йилларда ўзбек халқининг миллий манфаатларини, ҳақсизлик ва адолатсизлик орқасида жабр кўрган ва кўраётган ҳар бир кишининг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қила оладиган окловчилар - адвокатларга эҳтиёж ғоят катта эди. У.Хўжаев тарих такозоси билан пайдо бўлган шу эҳтиёжни чуқур ҳис қилиб, адвокатлик касбини танлади. Саратов шаҳрида шу касб бўйича етарли билим ва тажриба тўплади.

Адвокат суд жараёнида одатда нафақат жабрланувчи, балки жиноятчининг ҳам манфаатини ҳимоя қилади. Агар жиноятчи, “масалан, бир уй, ёки шаҳарни, ёки поездними, кемани ҳалокатга учратмоқчи” ёки учратган бўлса, виждонли адвокат уни қандай ҳимоя қилсин? Умуман, шундай жиноятларга қўл урган кимсаларни ҳимоя қилиш ксракми? Агар моҳир ва тажрибали адвокат шундай жиноятчини оклашга эришса, жабрдийданинг ҳоли нима кечади?..

У.Хўжаев Л.Н.Толстойнинг шундай саволларга жавоб беришини сабрсизлик билан кутади.

Орадан кўп ўтмай, улуғ ёзувчидан Саратов шаҳридаги “мусулмон”га бундай хат келади:

“Ясная поляна, 1909 йил 5 июнь.

Убайдулла Асадуллаевич,

Сиз мендан сўрабсизки, агар бир кимсанинг кўп одамларга ёвузлик қилиш нияти маълум бўлса, у тақдирда қаршилик кўрсатмаслик ҳақидаги таълимотни тан олган киши нима қилиши керак?

Кўпчилик ҳалокатининг олдини олиш учун ўша бир кишига нисбатан зўрлик қўллаш маъқул эмасми?

Афв этасиз, бу саволингиз, кўпларнинг шу хилдаги саволлари сингари, ҳақиқатни билиш истагидан эмас, аксинча, ҳақиқат деб ҳисобланган нарсани адо этмасликни оқлаш истагидан келиб чиққан. Инсонга меҳр-муҳаббат ҳақидаги таълимот қаршилик кўрсатмаслик тушунчасини ҳам ўз ичига олиб, у инсон интиладиган идеални билдиради. Идеални таомилнинг оддий қоидаси деб билиш эса, катта хато ёки ўз-ўзини алдашдир. Бу ҳаётда ҳеч қачон тўла эришиб бўлмайдиган етук камолотни талаб этувчи идеалгина идеал бўла олади. Лекин у ҳаётга раҳнамо сифатида зарурдир, ҳаётда эришиб бўлмайдиган ана шу камолотдан далолат бергандагина зарурдир. Меҳр-муҳаббат идеали ҳақида ҳам шунини айтиши мумкин. Қаршилик кўрсатмаслик тушунчасини ҳам ўз ичига оладиган меҳр-муҳаббат талаб этиши – ҳеч вақт тўла адо этиб бўлмайдиган нарсадир; шунинг учун уни адо этишига интилиш ҳам керак эмас, деган мулоҳаза менга компас тутган шундай бир одамни эслатади: йўлда манзилингга тикка бор, деб унинг қўлига компас тутқазганлар; у бўлса, компас кўрсатган тўғри йўлда ўтиб бўлмайдиган тўсиқлар – тоғлар, дарёлар ва ҳоказолар бор, шу сабабдан ҳам мен мумкин қадар мутлақо тўғри йўналишга тушиб олиш учун компасга риоя қилиб ўтирмай, бошим оғганча четга қараб кетаверишим мумкин, деб туриб олади. Қаршилик кўрсатмасликни ҳам ўз ичига оладиган меҳр-муҳаббат масаласида эса компас доимо одамга нима қилиш кераклигини (сайёҳга йўналишни) кўрсатадиган ахлоқий-диний туйғудир; одамнинг хатти-ҳаракатидан келиб чиқадиган оқибатлар эса ҳеч қачон унинг ўзига аён бўлмайди. Шунга кўра, сайёҳ учун компас кўрсатган мутлақ тўғри йўналишга мумкин қадар яқинроқ юриш бирдан-бир раҳнамо бўлганидек, ахлоқий идеалга мумкин қадар яқин бўлишга интилиш – инсон учун бирдан-бир раҳнамо бўлиши керак...

Саволингизга берган бу жавобим Сизни қаноатлантира олса, зоят хурсанд бўлур эдим.

Лев Толстой”

Улуғ рус ёзувчисининг бу хати У.Хўжаевни ҳаяжонлантирган ижтимоий-маънавий муаммоларга ёрқинлик киритди, дейиш қи-

* Мазкур хат сўнггидаги бир жумла ўчиб кетганлиги учун уни тиклашнинг иложи бўлмади.

йин. Ҳатто айтиш зарурки, кейинги тарихий жараён улугъ ёзувчининг қаршилиқ кўрсатмаслиқ назарияси ёвузликнинг бир қисм носоғлом кимсалар қўлида инсониятга қарши даҳшатли қуролга, глобал катастрофаларга йўл очувчи омилга айланиши мумкинлигини, демак, У.Хўжаевнинг шу масалада бирдан-бир тўғри йўлда турганлигини тасдиқлади. Шунга қарамай, Л.Н.Толстойнинг У.Хўжаев хатини эътиборсиз қолдирмасдан, жавоб мактубини йўллаши унинг – ёш ўзбек адвокатининг ақл-заковатига хурмат билан муносабатда бўлганидан далолат беради.

Убайдулла Хўжаев 1913 йили Тошкентга қайтиб келди. Рус тилини ва Россия қонунчилиги асосларини мукамал эгаллаган, адлия соҳасида бой тажрибага эга бўлган йигитнинг она-Ватанига келиши шу йилларда қанот ёза бошлаган жадидлар учун айни муддао эди. Тошкентлик жадидлар рус тилини билмаганлари, Россияда ва хорижда рўй бераётган ижтимоий-сиёсий воқеалардан яхши хабардор бўлмаганлари туфайли кўп масалаларда нўнок эдилар. Шунинг учун ҳам Асадулла махсум жадидлар устидан қулиб, бундай кинояли сўзларни айтар эди: “Кимни кўрсанг, жадидман, дейди. Аммо улардан нимани сўраманг, тайинли жавоб ололмайсиз. Тавба, кимки “афанди”, “камина камтариннинг фикрига кўра”, “имоним йўл қўймайди” деган сўзларни ёдлаб олган бўлса, жадид бўлаверадими?! Мен ҳам шу уч қалимани билганим учун ўзимни “жадид” деб атасам бўлаверади. Аммо жадид бўлиш учун аввало ўқиш-ўрганиш, билим хазинасини бойитиш лозим”.

У.Хўжаевнинг укаси Баширулла Абдулла Авлоний ташаббуси билан ташкил этилган “Турон” жамияти ва театр труппасининг фаолларидан бири эди. Европача билим ва маданият соҳибининг келганидан дарак топган жадидлар Баширулла ёрдамида У.Хўжаев билан алоқа ўрнатадилар. Убайдулла улар сиймосида нафақат “афанди”, “камина камтариннинг фикрига кўра”, сўзларини билган, балки халқ ва мамлакат тақдири билан яшаётган жадидларни кашф этади, улар билан ҳамкорлик қилади. 73 моддадан иборат “Турон” мусулмон драма санъати ҳаваскорлари иттифоқи”нинг низомини тузиб, “Турон” жамиятининг ўлка ижтимоий-маданий ҳаётидаги ўрни қонуний асосларга эга бўлишига муҳим ҳисса қўшади. Манбаларда айтилишича, “Падаркуш” спектаклининг 1914 йил 27 февраль куни “Колизей” театри биносидаги илк намойиши унинг саъй-ҳаракати билан амалга оширилган. Бундан ташқари,

У.Хўжаев Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг таклифи билан миллий уйғониш даврининг кудратли курули – “Садои Туркистон” газетасига ноширлик ва муҳаррирлик қилади.

1914 йил апрель ойидан бошлаб ҳафтада икки марта нашр этила бошлаган бу “адабий, иқтисодий, фанний ва маиший” газета Миср, Арабистон, Ҳиндистон, Туркия ва бошқа мамлакатлардаги мусулмон халқлар ҳаётига оид мақола ва хабарлар билан бирга Татаристонда нашр этилган “Вақт” газетаси ва “Шўро” журналидан ҳам эътиборга молик мақолаларни кўчириб босади. Ўзбек матбуотининг илк тарихчиларидан бири Зиё Саиднинг эътирофи этишига кўра, мазкур газета “миллатдан ҳиммат аҳллари ва зиёлилар кўпайтириш йўлида кўп ҳаракат қил”ган. Убайдулла Хўжаев газетасига ноширлик қилибгина қолмай, унинг саҳифаларида “Мақсад ва маслак”, “Юбилейга ҳозирланув”, “Ташаккур ва ўтиш”, “Шариат ва зақун назарида бизим туфроғ ишлари”, “Савдогарлик на ўлди?”, “Нақд пул ҳақинда шаҳодат мўтабарми?”, “Болаларимизнинг бахтсизликларига ким сабаб?”, “Бизда шаҳар солиги” сингари даврнинг муҳим ижтимоий масалаларига бағишланган мақолаларини эълон қилди. Унинг ношир сифатидаги энг катта хизматларидан бири шундаки, у газета атрофига Абдулла Авлоний, Чўлпон, Ҳамза, Иброҳим Даврон, Ҳожи Муин, Тавалло, Мискин, Хислат сингари шоирларни, Мунаввар қори, Саидносир Миржалилов, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Шокиржон Раҳимий, Рауф Музаффарзода, Нўширавон Ёвушев, Ашурали Зоҳирий, Холид Саид сингари маърифатпарвар кишиларни тўплаб, газетани жадидчилик ҳаракатининг том маънодаги минбарига айлантирди.

Шуни унутмаслик керакки, Туркистонга кириб келаётган ҳар бир янгиликни мустамлака тузумига зарба сифатида қабул қилган, бинобарин, унинг тарқалишига тиш-тирноғи билан қаршилик кўрсатган генерал-губернаторлик У.Хўжаевнинг Тошкентга келишидан саросимага тушди. Охранка ходимлари Саратов губернясининг жандарм бошқармасига мактуб йўллаб, у ҳақда тўпланган материалларни юборишни сўрадилар. У.Хўжаевнинг ҳар бир қадамини назорат остига олиб, эл-юрт ўргасида шуҳрати тобора ошиб бораётган газета нашрига чек қўйиш режаларини ишлаб чиқадилар. Турли-туман жарималарни ўйлаб топиб, 1915 йилда, 66-сонидан кейин, газетанинг чиқишига чек қўядилар. Ҳар бир сонидан 30-40 сўм зарар кўрганига қарамай, “Садои Туркистон” газетасининг

такикланиши билан У.Хўжаевнинг халкни уйғотиш йўлидаги орзу ва режалари чиппакка чиқади. Унинг ўзи эса Тошкентда яшаш ҳуқуқидан маҳрум этилади.

Қуйидаги махфий маълумот У.Хўжаевнинг шу йиллардаги фаолиятининг номаълум қирраларига ойдинлик киритади: "...Ўша йили (яъни 1913 йили – *Н.К.*) Сараговдан Тошкентга қайтган Убайдулла қисман адвокатлик, асосан эса тарғиботчилик билан машғул бўлди. У "Умид" деб аталган илғор мусулмонлар гуруҳига раҳбарлик қилди. Унинг саъй-ҳаракати билан Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида китоб савдоси ташкил этилди. Маҳаллий тилда сўл йўналишдаги газетани нашр қилишга мўлжалланган ширкат тузилди... 1913 йил 21 декабрда унга Тошкентда "Садои Туркистон" номида маҳаллий газетани чиқаришга рухсат берилди... Ўша йили Тошкентда Убайдуллахўжа раҳбарлигида "Падаркуш" пьесаси қўйилди. Хўжаев 1914 йилдан Тошкент мужоҳидлари сафига қўшилиб, ўлкада Россия ҳукмронлигига қарши тарғибот-чилик ҳаракатини махфий равишда давом эттирди. "Садои Туркистон" газетаси ёпилгандан сўнг Андижонга келиб, адвокатлик қилмоқда".

У.Хўжаев Андижонга келгач, Охранка айғоқчиси хабар берганидек, маҳаллий ўзбек ва рус тараққийпарварлари билан танишиб, 1916 йил 1 июлда А.Чайкин билан бирга "Садои Туркистон" гоёларини давом эттирувчи "Туркестанский голос" газетасининг нашр этилишига муваффақ бўлади. Мазкур газетанинг ёруғ дунёни кўриши ва водий аҳли ўртасида эътироф қозонишида у дўсти А.Чайкинга елкадош бўлади.

Биринчи жаҳон уруши Россия империясининг ҳарбий салоҳияти тўғрисидаги эртақларни чиппакка чиқарди. Танг аҳволда қолган империя моддий-техник аҳволини ўнглаб олиш учун дастлаб Ўрта Осиё аҳолиси ихтиёридаги от ва бошқа молларни, шунингдек, қимматбаҳо қоғозларни йиғиб олди, сўнгра фронт орқасида қора меҳнат билан шуғулланиш имконига эга бўлган кишиларни мардикорликка олиш ҳақида фармон чиқарди. Алданган халқ 1916 йилда Ўрта Осиё бўйлаб қўзғолон кўтарди. Қўзғолон мисли кўрилмаган шафқатсизлик билан бостирилди.

Бобур юртида сургун муллатини ўтаётган У.Хўжаев 1916 йил июлида андижонлик машҳур бой Миркомил Мирбобоев ҳомийлигида Вадим Чайкин (Анастасий Чайкиннинг иниси) билан бирга Петербургга бориб, IV Давлат Думасида Туркистонда рўй берган

адолатсизлик ва хунрезлик ҳақида ахборот беради. Ҳарбий хизматдан озод этилган маҳаллий аҳолини мардикорликка шошилиниқ равишда сафарбар этиш ҳар томонлама хатарли эканини тушунтиради. Содир этилган жиноятни ўрганиш учун Давлат Думаси аъзоларидан иборат махсус комиссиянинг Андижонга юборилишини сўрайди. Император, унинг илтимосига биноан, Туркистонда мардикорликка олиш муддатини 15 сентябрга қадар кечиктириш ҳақида фармон бериб, А.Ф.Куропаткинни Туркистоннинг янги генерал-губернатори этиб гайинлайди. А.Ф.Керенский ва К.Б.Тевкелевдан иборат Давлат Думаси комиссияси вазиятни ўрганиш учун Андижонга келади.

У.Хўжаев ўзбек халқи тарихининг шу мураккаб даврида Давлат Думаси аъзоларини кўзғолоннинг раҳм-шафқатсиз бостириш оқибатлари билан таништириб, андижонлик жабрдийдаларининг шикоятларини уларга таржима қилиб беради.

“Туркестанский голос” газетасининг 1916 йил 28 август сонигадаги хабардан маълум бўлишича, Давлат Думаси аъзолари икки кун мобайнида Андижонда бўлиб, шаҳар ва шаҳар атрофида истиқомат қилган турли миллатларга мансуб 100 га яқин кишилар билан учрашганлар, уларнинг арз ва шикоятларини таржимонлар ёрдамида ёзиб олиб, шу арз ва шикоятларнинг бир қисмини Гошкент суд палатаси прокурорига юборишга, мураккаб масалаларга оидларини эса Давлат Думаси ва унинг бюджет комиссияси эътиборига ҳавола қилишга ваъда берганлар.

У.Хўжаев бу эришилган ютуқ билан кифояланиб қолмай, янги генерал-губернатор номига ариза ёзиб, унда чор амалдорлари туфайли Андижонда зўравонлик, порахўрлик, товламачилик иллатлари авж олгани, натижада маҳаллий амалдорларнинг ғайриқонуний ишлари ҳақидаги шикоятлар жавобсиз қолаётгани, айбдорлар эса жазоланмай қолаётганини айтади. У.Хўжаевнинг бундай хатти-ҳаракатларидан чўчиган Андижон уезди бошлиғи полковник Ю.А.Бржезицкий ўз навбатида уни ва унинг маслақдошларини Давлат Думаси аъзоларига Андижон воқеалари ҳақида нотўғри маълумот берганликда айблади, “Туркестанский голос” газетасини ёпмасдан, “Чайкин ва Хўжаевларнинг издошлари”ни ўлкадан қувиб чиқармасдан туриб, Андижонда соғлом вазиятни яратиш мумкин эмаслиги ҳақида айюҳаннос солади.

Ўзбек халқининг шу йиллардаги пешқадам вакиллари эрк ва хурриятга эришмай туриб, она-ватаннинг раванқ топиши маҳол

эканини яхши билардилар. 1917 йил Февраль инқилоби натижа-сида уч юз йил хукм сурган Романовлар сулоласининг тахтдан ағдарилиб, Муваққат ҳукуматнинг ўрнатилиши улар дилидаги орзу-умидларга қанот бағишлади. Туркистон генерал-губерна-торининг У.Хўжаевни Тошкентдан сургун қилиш ҳақидаги буй-руғи ўз кучини йўқотгани учун М.Абдурашидхонов унга ўзи ва маслакдошлари номидан табрик телеграммасини йўллайди. Сурон-ли йилнинг март ойида Тошкентга етиб келган У.Хўжаев “Шўрои ислом” жамиятининг таъсис йиғилишида иштирок этиб, жамиятга раис ўринбосари этиб сайланади. Кўп ўтмай, унинг зиммасига раислик вазифаси юкланади. У жамиятнинг зукко аъзолари билан бирга хурриятга эришиш йўлларини ахтаради. Аммо сиёсий би-лими ва савияси баланд бўлмаган кишиларни бир байрок остига бирлаштириш осон эмас эди. Шу масалада большевикларнинг илғорлаб кетганини кўрган У.Хўжаев 1917 йил октябрининг сўнгги кунларида тараққийпарвар дўстлари билан бирга Қўқон шаҳрига бориб, Туркистон Мухторият ҳукуматининг тузилганини эълон қилган мусулмонлар курултойида фаол иштирок этади. У шу ку-рултойда Мухторият ҳукуматининг ҳарбий ноziри этиб сайланади.

Афсуски, Россия ҳудудларидаги барча халқларнинг ўз тақдир-ларини ўзлари хал қилишлари ҳақидаги декларация руҳига тамо-мила мос, аммо неомустамлакачи большевиклар манфаатидан узок бўлган Мухторият 1918 йил февралда зўравонлик йўли билан ту-гатилиб, Қўқон ва Қўқон атрофидаги кишлоқлар конга ботирилди.

У.Хўжаев большевиклар таъқибидан қочиб, бир неча йил она-Ватанидан олисда – Оренбург, Москва ва Саратов шаҳарларида яшашга мажбур бўлди.

У.Хўжаевнинг кейинги ҳаёти сарсон-саргардонликда кечди. У бир неча маротаба қамоққа олинди. 20-йилларнинг иккинчи ярмида қамоқдан қайтгач, республика Олий суди раиси Саъдулла Қосимов, кишлоқ хўжалиги ходимлари ва бошқалар устидан бўлиб ўтган суд жараёнларида окловчи сифатида иштирок этиб, бегуноҳ ватандош-ларини тухмаг тошларидан ҳимоя қилишга уринди. Аммо замон ўзгарган, асрлар давомида сайқал топган одил қонунчилик асос-лари вайрон этилганлиги боис большевиклар қонунларни истаган-ларича талқин қилмоқда эдилар. Шундай шароитда бегуноҳ киши-ларни ҳимоя қилиш ҳам жинойт сифатида талқин этила бошлади.

“1938 йилнинг январи эди, – деб эслаган эди У.Хўжаевнинг жияни журналист Ҳибзиддин Муҳаммадхонов, – ярим тунда НКВД

ходимлари уйимизга бостириб келишди. Тоғам чуқур уйкуда эдилар, онам бечора унинг тепасига бориб: “Ака, тулинг, сизга келишибди”, деб уйғотибдилар. Тоғам бечора чакирилмаган “меҳмонлар” кимлар ва нима ниятда келганини ҳам суриштирмай (бу хол эртами-кечми юз беради, деб бунга руҳан ўзларини тайёрлаган бўлишлари мумкин), анил-тапил кийина бошлабдилар ва азбаройи шошилганларидан хассаларини олишни ҳам унутиб (уни тоғам сургундаликларида ўрмон дарахтидан ўзлари йўниб ясаб олган эдилар...), уларнинг олдига тушибдилар. Онамиз болаларим чўчмасин, уйқулари бузилмасин, деб биз, опа-сингилларни, ака-укаларни уйготмабдилар. Шу тариқа онамиздан бўлак ҳеч биримиз тоғамиз билан хайрлаша олмадик. Эрталаб одатдагича уйғонганимизда тоғамизнинг ўринлари йиғиштирилмаган ҳолда бўм-бўш ётарди...”

Ўзбек халқининг ҳур ва озод келажаги йўлида яшаган, ёвузликка муносабат масаласида Лев Толстой билан баҳслашган, илғор дунёқарашли, билим доираси кенг бу жасур фарзанди ўз вақтида жиловланмай ҳаддан ошган сталинча ёвузликнинг қурбони бўлиб, 1939 йилда Коми АССРдаги азобгоҳларнинг бирида дунёдан кўз юмди.

Сафо Муғанний (1882-1940)

“Қатағон” деганимизда, биринчи навбатда, Абдулла Қодирий, Чўлпон ва Фитратлар кўз олдимизда жонланиб кетади. Бунинг боиси шундаки, бу ўлмас сиймолар аллақачон қатағон этилган халқнинг тимсолларига айланиб кетишган. Шу гимсоллар ортида юзлаб ва минглаб бегуноҳ жабрдийдалар бор. Шулардан бири “Хоразм булбули” – шоир, хофиз ва бастакор Сафо Оллоберган ўғли Муғаннийдир.

Сафо Муғанний 1882 йили Хивада туғилган. Хоразм аҳли қўшиқ ва раке санъатига алоҳида меҳрли бўлганлиги учун унда ҳам ёшлик кезлариданоқ санъатга шайдолик бошланган. Сафонинг ёшларга хос бўлмаган ажиб бир маҳорат билан соз чалиб, қўшиқ айтганини кўрган замондошлари унга қўшиқчилик санъати йўлидан кетишни, ўша даврдаги устоз санъаткорларга шогирд тушишни маслаҳат берганлар. Сафо замондошларининг шу таклиф ва масла-

ҳатларини эътиборга олиб, ўз даврининг таниқли созчи-ларидан, ҳофизларидан сабоқ олди. Сафонинг машҳур маърифат-парвар шоир, мусиқашунос ва бастакор Комил Хоразмий билан устоз-шоғирд тутиниши унинг кейинги ижодий ҳаётига, айниқса, катта таъсир ўтказди. Ён санъаткорнинг устоздан олган энг муҳим сабоғи бундай бўлди: санъат йўлига кирган ҳар бир киши, агар у устозлари соясида қолиб кетишни истамаса, санъатга ижодкор сифатида ёндашиши, ўзи ҳам янги куйларни яратиши ва дилида айтмоқчи бўлган катта гапи, армон-орзулари бўлса, кўшиқ матнини – шеърни ҳам ўзи ёзиши лозим.

Ана шу яратувчилик туйғуси Сафонинг қалбига бегона эмас эди. У секин-аста шеърят тулпорини ҳам жиловлашга интилиб, ғазаллар бита бошлади. Аммо у ўзининг асосий ижод майдони мусиқа олами эканига амин бўлгани ва шеърят оламига шоир сифатида эмас, балки созанда ва хонанда сифатида, мусиқа оламининг вакили сифатида кирган ҳисоблаб, ўзига “Муғанний” тахаллусини танлаб олди.

Сафо Муғанний шундай бир даврда яшадик, бу даврда Хоразм маданияти тарихида Баёний, Фақирий, Мутриб, Чокар, Девоний сингари қатор истеъдодли шоирлар, Шерозий сингари ҳофиз ва санъаткорлар, юлдузлар шодаси ўларок, баравар пайдо бўлиб, ўз ижодлари билан халқни баҳраманд этдилар. Улар билан бир даврда яшаш ва ижод этиш улар билан мусобақага киришишдек гап эди. Улар ўзаро йиғинларда, тўю маъракаларда ўз санъатларини намоиш этиш билан бирга кимдандир илғорлаб бораётганлари ёки кимдандир орқада қолаётганларини хис этиб, ўз ижодларини янги ва юксак босқичга олиб чиқишга ҳаракат қилганлар. Шундай ижодий баҳсларнинг натижаси ўларок, Сафо Муғанний тез орада нафақат созчи ва ҳофиз, балки шоир сифатида ҳам эл-юрт ҳурматини қозона бошлади.

Сафо Муғанний каби Хоразм шоирларининг шаклланиши совет даврига тўғри келди. Бинобарин, улардан янги ҳаёт, янги давр гоёларини тараннум этувчи шеърларни ёзиш талаб этилди. Шу туфайли уларнинг, шу жумладан, С.Муғаннийнинг Хоразм илқилобига қадар ёзган ғазаллари эътиборсизлик орқасида йўқолди. Ҳолбуки, Сафо Муғаннийга эл-юрт ўртасида катта шухрат келтирган нарса унинг умрбоқий мавзулардаги ғазаллари эди. Шу туфайли у нафис йиғилишларга, тўю-томошаларга тинимсиз таклиф этилар эди.

С.Муғаннийнинг фикрига кўра, санъат бугунги кишиларга хизмат қилиши, бугунги воқеаларга муносабат билдириши билан, айникса, аҳамиятлидир. Шунинг учун ҳам у 20-30-йиллар ҳаётида рўй берган воқеаларни четлаб ўтишни ўзига эп кўрмади. У кишиларни бирликка, маҳаллийчилик иллатларидан халос бўлишга чақирувчи шеърлар ёзди, Хоразм воҳаси ҳаётида содир бўлаётган ҳар бир муҳим воқеага муносабат билдиришга уринди. Чунончи, у хорижий мамлакатларга ўқишга кетаётган хоразмлик ёшларга бағишлаб, бундай сатрларни ёзди:

*Хоразмнинг фарзандлари,
Қайда борсанг, соғ бўлинглар!
Богда очилган гуллари,
Қайда бўлсанг, соғ бўлинглар!*

*Наврўз гулидек очилган,
Илм учун сафар қилган,
Ватанидан жудо бўлган
Қайда бўлсанг, соғ бўлинглар...*

*Илм учун гайрат этгил,
Белинг боғлаб ҳиммат этгил,
Қайтиб Ватаниннга етгил,
Қайда борсанг соғ бўлинглар!*

С.Муғанний замонавий мавзуда ёзилган шундай шеърлари билан Хоразм аҳлининг маънавий ҳаёти ва руҳиятига шода-шода нур сочишга, уларга завқ-шавқ бағишлашга алоҳида эътибор берди.

Хоразмда Партав таҳаллуси билан ижод қилган шоирнинг Сафо Муғанний тўғрисидаги хотираларида бундай қизиқарли маълумот бор:

“Мендан, – деб нақл қилган эди у, – жуда кўп таниш-билишлар: “Сиз Сафо созчи билан жуда яқин эдингиз. Унинг қайси фазилатлари сизга кўпроқ маъкул эди?”, деб сўрайдилар. Ҳа, мен Сафо созчи ёки халқимиз орасида Сафо Муғанний номи билан машҳур, кўп куй-кўшиқлари элимизга манзур бўлган Сафо Оллоберган ўғли билан Хоразм инқилоби йилларида танишганман. У вақтларда мен 16-17 ёшларда эдим. Кўп вақтим устозим Муҳаммад Юсуф Баёний

домланинг уйларида кечарди. Сафо созчи Баёний домла билан (гарчанд ёш жиҳатидан бир-бирларидан анча тафовут қилсалар-да) жуда қалин ошна эди. Бу ошналик, менинг англашимча, оддий таниш-билишлик бўлмай, балки ижодий ҳамкорлик даражасига кўтарилган эди..:

Сафо созчи зукко табиат, хассос қалб, адолатпарвар, ёмонлик ва риёкорликни ўлгудек ёмон кўрувчи, нозик бадиий таъб сохиби, яхши бастакор, уста ҳофиз ва нотик сифатида халқорасида катта обрў қозонганди... Сафо созчи у даврнинг муҳим муаммоларига ҳар вақт ҳозиржавоблик билан “лаббай” деб майдонга чиқарди. Кўпинча замон воқеаларига бағишлаб тўкиган кўшиқларини дарҳол устоз Баёний ҳузурига келиб намойиш қилар, у кишининг фикр-мулоҳазаларини сўрар, ўзаро муҳокама қилишарди. Мана шундай мажлисларда улар хизматида бўлган каминалари ҳам Муғанний ижодий дурдоналарининг дастлабки тингловчиси бўлишдек шарафга муяссар эдим. Орадан кўп ўтмай, устоз туфайли мен ҳам Сафо созчи билан яхшигина ошно бўлиб қолдим...”

Сафо Муғаннийнинг Хоразм инқилобидан кейинги ҳаёти ва фаолияти вилоят театри билан боғлиқ ҳолда кечди. У умрининг охирига қадар шу театрда созанда, ҳофиз ва бастакор бўлиб ишлади. Хоразм театри сахнасида кўйилган спектаклларга ёзилган ва ижро этилган мусиканинг халққа манзур бўлишида унинг хизматлари, айниқса, катта.

“Инкилоб қуёши” газетасининг 1936 йил 10 ноябрь сонисида Сафо Муғанний истеъдодининг янги қирралари ва ижодий ҳаётининг муҳим жиҳатлари ҳақида бундай сўзлар ёзилган:

“У интернационал санъаткор бўлган: туркманча, тожикча, қорақалпоқча, озарбайжонча, татарча, русча, уйғурча, туркча куйлардан бир қанчасини билади. У “Шўх йигитлар”, “Будильник”, “Будённий” куйларини жуда яхши ўрганиб олган. У рубоб, гижжак, доира, скрипка, гармонь чала билган. Унинг истеъдодининг кучлилиги шундаки, Файзулла Хўжаев тақдим этган баянни чапишни икки ярим ойда ўрганган...”

Атоқли санъаткор тўғрисидаги бу ҳаяжонли сўзлар унинг ижодий фаолиятига 40 йил тўлиши муносабати билан айтилган.

Ўша йили Хоразм округ ижроия кўмитасининг қарори билан Сафо Муғанний ижроқўмнинг фахрий ёрлиғидан ташқари, патефон, ён соат, костюм ва 1000 сўм пул билан мукофотланган;

А.Икромов номидаги округ театри жамоасининг илтимосига асосан Ўзбекистон Марказий Ижроия Кўмитасидан Сафо Муғаннийга Меҳнат ва санъат қаҳрамони унвонини бериш сўралган.

Афсуски, биз Хоразм округ ижроқўмининг бу илтимоси Тошкентдаги тегишли идораларга етиб келганми ва қондирилганми, деган саволга жавоб бера олмаймиз. Бу ҳақда бирор тўта маълумот йўқ. Лекин шу нарса аниқки, Сафо Муғанний Меҳнат ва санъат қаҳрамони деган юксак унвон нашидасини сурмоқчи бўлган кезларда замон дабдурустдан ўзгариб, алғов-далғов бўлиб кетди. “1937 йил” деган аждаҳо ҳеч нарсанинг фарқига бормай, ҳаммани ямлаб юта бошлади. 1937 йил 28 ноябрда Сафо Муғанний ҳам “миллатчи” ва “аксилнқилобчи” сифатида қамоққа олинди ва 1938 йил 28 августда унга 10 йиллик қамоқ жазоси берилди.

Хоразмнинг сеvimли булбули қамоқ жазосини ўтаган олис жойларда ҳаёт билан абадий видолашди.

Сафо Муғанний сингари қатағон даври жабрдийдаларининг охираатлари обод бўлсин.

Илҳом Одилӣ (1888-1942)

1937 йили “Ўзбекистоннинг донгдор ўқитувчилари” деган рисола нашр этилган. Шундан бир йил муқаддам “Меҳнат қаҳрамони” унвонига сазовор бўлган уч ўқитувчидан бири Илҳом Одилӣ тўғрисидаги очерк ҳам шу рисоладан ўрин олган эди.

Шу куни Қримга бориш учун шайланаётган Илҳом ака рисола кўлига олиб, ёш боладек сеvinди. Кўз олдидан болалик ва ёшлик кезлари бирма-бир ўтди. Бечора отасининг камбағаллигига қарамай, ўғлининг мулла бўлишини орзу қилиб, мадрасага илк марта олиб борганини эслади... Қани энди, ҳозир отаси ҳаёт бўлса-ю, ўқитувчилиги орқасида “Меҳнат қаҳрамони” унвонига муяссар бўлганини, мана бугун эса, у ҳақида ҳам рисола нашр этилганини кўриб, боши осмонга етса...

Илҳом ака отасини ёд этиб, кўзига ёш олди. Меҳнат орқасида топган обрў-эътиборидан ҳийла сархуш бўлиб, отасининг руҳига тиловат бағишлади. “Отажон, рози бўлинг мендан. Берган тузингизни, тарбиянгизни бундан кейин ҳам оқлашга ҳаракат қиламан”, деб пичирлади. Аммо тақдир ота-онаси олдидаги, халқи олдидаги

карзини узиш учун мухлат қолдирмаган эди. Шу кувончли кундан кўп ўтмай, ярим кечаси эшик ҳалқалари кўкқисдан шарақлаб, бегона кишиларнинг келганини маълум қилди. Шу куни уйни роса титиб, араб ёзувидаги китоб ва қўлёзмаларга, суратларга кўшиб, Тошкент шаҳридаги Учқун номли 94-мактаб директори Илҳом Одилийни ҳам олиб кетдилар.

Илҳом Одилийнинг таржимаи ҳолидан:

“Отим Илҳом. Отамнинг оти – Одил. Миллатим ўзбек бўлиб, 1888 йил февраль ойида Тошкент, собиқ Бешоғоч даҳа, Чўлпон ота маҳалласида туғилганман. Ижтимоий чиқишим – қора ишчи. Отам умр бўйи ғишт куйган, ғишт қалаган кишиларга ёлланиб, кесувчилик қилган. Мактаб ёшига етишим билан эски мактабдор амаким ҳовлисида ўқиб, саводим чиқди. Мадрасага кирдим. Мадраса шароитига кўра ўрта маълумот олдим. 1908 йилдан бошлаб амаким Наби хожи ёнида 1913 йилгача мактабдорлик қилдим. 1913 йил октябрь ойида 8-российский-туземний мактабига муаллим бўлиб тайин бўлдим. Февраль инқилобидан кейин Хадрадаги “двух класс” мактабига муаллим бўлиб кўчирилдим. 18-йил октябрь ойдан бошлаб 16- “Форобий” мактабига мудир-муаллим бўлиб тайин этилдим. Нагрузка йўлида собиқ Бешоғоч даҳадаги шўро мактабларига раҳбар ҳам бўлиб турдим. 1924 йил сентябрь ойдан 24-“Учқун” мактабига мудир бўлиб кўчирилдим...”

Илҳом Одилийнинг ўқитувчилик йўли ана шундай бошланди.

Бугун Ўзбекистонда мактаб ва маориф муаммолари ҳал бўлиб, таълим ва тарбия ишлари Мустақил Ўзбекистоннинг диққат марказини эгаллаган, ҳамма нарса баркамол авлодни тарбиялаш масаласига қаратилган бир пайтда Илҳом Одилий таржимаи ҳолидан олинган бу сатрлар орқасида қанчадан-қанча машаққатлар, азоблар, тебранишлар, кўз ёшлари тургани хаёлимизга ҳам келмаслиги мумкин. Ҳолбуки, замонавий таълим тизимининг пайдо бўлиши, ёш йигит ва қизларнинг янги мактабларга келиб ўқиши осон кечмаган.

“Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1938 йил 26 май сонидан эълон қилинган “Халқ хизматида 15 йил” номли мақолада “Учқун” мактабининг тарихига оид қуйидаги сўзларни ўқишимиз мумкин:

“...Дастлабки йилларда дин маркази ҳисобланган бу ерда мактаб ва таълим-тарбия ишларини олиб бориш анча қийин бўлди. Мактабга биринчи йили тўпланган 179 бола орасида битта ҳам киз

йўқ эди. Чунки, бойлар, эшонлар болаларнинг, айниқса, қизларнинг совет мактабида ўқиб билим олишларига зўр қаршилик кўрсатар эдилар. 1925-26 ўқув йилида зўрға 15 киз бола мактабга тортилди. Бирок, улар ҳалигидек қора турух кучларнинг таъсирида мактабга паранжи ёпиниб келиб, алоҳида хотин ўқитувчидагина ўқир, ўша вақтда ҳатто Соҳиба Муслимова, Матлуба Ҳошимова каби ўқитувчилар ҳам паранжида юрар эдилар...”

“Учқун” мактаби 1923 йили Юнусхон домла авлодларининг эски мактаби ўрнашган Қабз ота мазори ўрнида хашар йўли билан қурилган эди. Илҳом Одилий гарчанд бу мактабга 1924 йили мудир этиб тайинланган бўлса-да, у мазкур мактабнинг қурилишидан четда турмаган. Ўғли Анвар Одиловнинг хотирлашича, 1923 йили отаси Бешоғоч даҳасининг Чўлпон ота, Мирлар, Андижон, Сузук ота, Чакар, Чуқур кўприк, Бадирбой, Сарчопон ва Эски намозгоҳ маҳалла меҳнаткашлари ўртасида янги мактаб фойдасига тарғибот ва ташвиқот ишларини олиб бориб, Эски шаҳар ижроқўмининг ижозати билан Мирлар маҳалласи яқинидаги эски кабристон ўрнида етти йиллик янги мактабнинг қурилишида ташаббускор бўлган. Мактаб биноси 1924 йилнинг ёзида ишга туширилганида унга Илҳом Одилий мудир этиб тайинланган ва 1929 йилга қадар шу ерда ҳам мудир, ҳам жуғрофия ўқитувчиси бўлиб хизмат қилган.

Илҳом Одилий 1929 йилдан 1934-1935 йилларга қадар Нодира номидаги 12-, Ҳамза номидаги 65- ва бошқа бир неча мактаб ҳамда таълим-тарбия курсларида жуғрофия ва она тили фанларидан дарс берди, шу ўқув юрғларида ҳам кўплаб шогирдларни етиштириб чиқарди. Аммо унинг педагогик ҳаёти, биринчи навбатда, “Учқун” мактаби билан боғлиқ. У ҳатто мазкур мактаб педагогик жамоасининг илтимоси билан 1934-1935 йилларда ўз фарзандидек кадрдон бўлиб қолган мактабга яна мудир бўлиб қайтиб келди.

“Ўртоқ Илҳом Одилий, – деб ёзилган юқорида тилга олинган рисолада, – педагогиканинг ажойиб устаси саналади. Унинг биринчи қондаси: ўз-ўзига талаб қўйишдир. Жуда катта тажрибага эга бўлишига қарамай, у ҳеч вақт тайёрланмасдан дарсга келмайди. У ҳар куни кечқурун келаси кунги дарсларини тайёрлашга ўлтиради. У конспектларини кўздан кечиради, унга тегишли тузатишлар киритади, материалларни янгилайди, дарс вақтида кўрсатажак мисолларни ўйлаб қўяди. Мана шу ишларни қилганидан кейингина у эрталабки дарс қандай зарур бўлса, шундай бўлиб чиқишига ишонч қозониб, сўнг тинчлайди”.

Илҳом Одилийнинг педагогик тажрибаси хусусида курук бахс юритишдан кўра касбдош ва шоғирдларнинг устоз муаллим тўғрисидаги хотираларидан баъзи бир лавҳаларни қуйида келтириш мароқлироқдир.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи Қодир Набихўжаев ўз хотираларида касбдош дўстини бундай самимий сўзлар билан ёдга олган: “Илҳом Одилий Тошкент шаҳрида бўлган 14 та русский-туземний мактабларни ўзбек ўқитувчилари билан таъминлаб турган, нисбатан анча кичик бўлган Хўжа Аҳрор мадрасасида ўқир ва мазкур мактаблардан бирида ўқитувчилик қилар эди...

...Ҳар хил очилиб турган қисқа муддатли курслар бирор мунтазам билим беролмас, бунинг устига, биз ўз тилимизда ёзилган бирор педагогик қўлланмага ҳам эга эмас эдик. Ана шундай қийинчилик бор пайтда ўр.Одилий каби илғор ўқитувчилар ёрдамга келишди – “гап” ташкил этишди. Шунинг учун “гап”ки, ҳар дам олиш куни 30-40 киши биттасининг уйига боришар, ош-сув ва бир оз чақ-чақлашишдан сўнг асосий иш – иккинчи қисмга ўтилар эди. Бунда эса, олдинги йиғилишда топшириқ олган ўқитувчилар маълум синфларда маълум фанлардан қандай дарс ўтиш тўғрисида доклад қилар, мунозара бошланар, бу метод анави курсларга қараганда анча яхши натижа бахш этар эди. Ўр. Одилийга бевосита алоқадор бўлган бу “гап”ни худди педагогик семинариянинг ўзгинаси, деса бўларди.

Ана шундай ажойиб ишлари билан ўз касбдошлари орасида хурматга эга бўлган Илҳомжон аканинг обрўси меҳнаткаш халқ орасида яна ҳам зўр эди.

24-йили шаҳарда биринчи бўлиб “Учқун” мактабини қурдириб олгач, ўша даврда катта нуфузга эга бўлган “Қизил тирнок” кўнчилар союзидан баракали фойдаланди. Жамоатчилик мактабини уюштириб, мазкур мактаб қошида катта бир клубнинг бунёдга келишига сабаб бўлдики, бу клуб (ҳозирги 22 номерали амбулатория) сиёсий-маданий ўчоқ вазифасини бажарган эди...”

Форобий номидаги мактабда таҳсил кўрган талабалардан бири, Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси А.Султонов ўз хотирасида устозининг бизга маълум бўлган маърифий-педагогик сийратига бундай янги чизгиларни кўшади:

“Илҳом Одилов, – деб ёзади у, – Абу Наср ал-Форобий номидаги рус-тузем мактаби заминида ташкил топган биринчи босқич

8-мактабнинг ташкилотчиларидан бири ва директори эди. И.Одиловнинг шижоати ва катта ташкилотчилик қобилияти туфайли мактаб замонавий асбуб-ускуналар билан жиҳозлангани учун ўғил болалар эски мактабларга бормаи кўйишган эди.

И.Одилов, энг аввало, кўшни “Маҳбуслар уйи” ҳисобига мактаб биносини кенгайтириб, нисбатан кучли педагоглар жамоасини тез жипслаштирди, рус тили ва бошқа фанларни ўрганиш бўйича машғулотларнинг мунтазам равишда ўтказилишига эришди. У меҳнат тарбиясига ва ўқув жараёнининг кўргазмали воситалар ёрдамида олиб борилишига алоҳида эътибор берди. Мактабимизнинг унча катта бўлмаган ҳовлиси мевали дарахтлар, гуллар ва бошқа ўсимликлар экилиб, ажойиб бир боққа айлантирилди. И.Одилов табиёт ва жуғрофия фанларидан дарсларини кўпинча шу боғда ўтарди...

...Совет ҳокимиятининг дастлабки машаққатли йилларида, очлик ва вайронагарчилик ҳукм сурган бир даврда И.Одилов ўқувчилар учун бепул нонушта ташкил этган эди...”

Техника фанлари доктори А.Муҳамедовнинг Илҳом Одилий ўғрисидаги хотиралари ҳам “Учкун” мактабининг 20-йиллардаги серкирра ҳаётига доир кизиқарли маълумотларга эга:

“Биз, – деб ёзади хотира муаллифи, – тўртинчими ёки бешинчи синфда ўқиб юрганимизда у киши (яъни Илҳом Одилий – *Н.К.*) Москва ва Ленинградга бориб келганларини сўзлаб берганлар. Москвадан анча-мунча ўқишга доир қўлланмаларни шахсан ўзлари келтирган экашлар. Ўзлари эҳтиётлаб олиб келганлари катта глобусни айлантириб, бизга дунёнинг беш қиғъасини кўрсатар, болаларни глобус олдида чақиртириб, қайтартирар эдилар. Ҳар бир ишда домланинг ўзлари катнашар эдилар. Масалан, кооператив оркали мактабда кичкина дўконча ташкил килиб, у ерда дафтар, қалам, ўчирғич ва бошқа ўқиш китобларини соттирар эдилар...”

Ўша йилларда домланинг ташаббуси билан мактабда музика тўгараги очилиб, унда Юнус Ражабий, Рихси Ражабий, Имомжон Икромов ва бошқа уларнинг талабалари музикадан дарс беришар эди. Мен бу тўгарақда танбур чалишни ўрганган эдим. Машғулот вақтида мудиримиз ва домламиз Илҳом Одилий музика дарсига кириб ўтирар эдилар. Бизнинг тўгарақдагилардан Маҳмуд Юнусов ва Жамил Камоловлар кейинчалик профессионал машшоқлар бўлиб егишиб чиқишди.

“Учқун” мактаби (номи илм учқуни кенг таралсин, деган ниятда қўйилган) ўша вақтларда Тошкентда жуда катта обрўга эга эди. Мактабнинг яхши театр тўрагаги бўлиб, унда Фитрат домла-нинг “Абулфайзхон”, Чўлпоннинг “Ёркиной” драмаларини ва Ғози Юнуснинг ҳажвий асарларини ўйнашар эди. Томошабинлар кўп бўлиб, театрга келган кишиларга клубда жой стишмас, одамлар лик тўлган бўлар эди.

Мактаблар аро байрам мусобакаларида бу мактаб кўпинча ҳамма соҳада биринчиликни оларди”.

Илҳом Одилий қаерда ишлаган бўлса, шу ердан, айниқса, “Учқун” мактабидан кўплаб машҳур кишилар етишиб чикқан. Улар орасида кўмондон Миркомил Миршаропов, композитор Толибжон Содиқов, фан арбоблари Воҳид Зоҳидов, Восил Қобулов, Ғани Мавлонов, рассомлар Мели Мусаев, Раҳим Аҳмедов, санъаткор Ориф Қосимов, ёзувчилар Ҳабиб Нуъмон, Ҳабибулла Қодирий ва бошқалар борки, уларнинг ҳар бири катта ҳурматга сазовор Ки-шилардир.

Шулардан бири атоқли шифокор Вали Мажидов бўлиб, у ҳам устози ҳақида бундай самимий сўзларни айтган: “1936-1937 йил-лар... “Учқун” мактабида ўкиб юрган чоғларим... Ўша йиллардан хотирамда чуқур ўрнашиб, талайгина ўрин олмаган эсдаликларнинг энг муҳимларидан бири “Учқун” мактабида жуғрофиядан дарс берувчи муаллим Илҳом домла Одилий билан синфдаги учрашув-лардир. Илҳом домла ўқитувчими, ўқувчими, барибир, ҳамманинг ҳурматига сазовор бўлган олижаноб одам эди. Илҳом домла Одилий фақат чуқур билимли ўқитувчи ва яхши методистгина эмас, балки ёшлар руҳига таъсир қила оладиган, бинобарин, уларни яхши йўлдан боришга отлантириш қобилиятига эга бўлган ажойиб тарбиячи ҳам эди.

Илҳом домла Одилийнинг ўша вақтларда берган сермазмун маслақлари шунчалик таъсирли эдики, улар ҳалигача хотирамда. Жумладан, домла ёшларнинг келажаги порлоқ экани ҳақида кўп гапирарди. У ўқувчиларнинг руҳини кўтарадиган, уларни янада яхшироқ ўқишга отлантирадиган гапларни кўп айтарди. Ҳсч Ким-нинг иззат-нафсига тегмас ва ерга урмас эди.

Кишининг бундай фазилати педагогика нуктаи назаридан му-ҳим аҳамиятга эгадир, албатта”.

Илҳом Одилийни яқиндан билган ҳамкасб ва шоғирдларнинг хотираларидан шу нарса равшан бўладики, у XX аср бошларида

Ўзбекистонда етишиб чиққан энг юқори малакали ўқитувчилардан биридир. Шунинг учун ҳам 1936 йил 23 август куни Ўзбекистон Марказий Ижроия Қўмитаси ва Халқ Комиссарлари Кенгашининг Илҳом Одилийга “Меҳнат қаҳрамони” фахрий унвонини бериш тўғрисидаги қарори халқ маориф ходимлари томонидан қизгин кутиб олинди. Ҳукуматнинг юксак муқофотидан рағбатланган Илҳом Одилий янада катта куч ва завқ-шавқ билан ишга киришди. 1937 йилнинг таътил ойларида эса у шаҳар халқ маориф бўлими томонидан берилган йўлланма билан Кримга, истироҳатга борди. Аммо у Кримдан келган кунининг эртасига – 26 август куни Файзулла Хўжаев ва Акмал Икромовларнинг халқ маорифи соҳасидаги маслакдоши сифатида қамокқа олинди. 1937 йил 27 ноябрь куни Ўзбекистон НКВДси қошидаги машъум “учлик”нинг қарори билан атоқли муаллим, Меҳнат қаҳрамони Илҳом Одилий 10 йиллик қамок жазосига ҳукм қилинди.

У қамок жазосини Ярославль вилояти Углич шаҳридаги лагерда ўтаётган пайтда Иккинчи жаҳон уруши бошланиб, душман қўшинлари шиддат билан Украина, Белоруссия ва Россиянинг ғарбий районларини босиб олади ва Москва бўсагаларига кириб келади. Бундан хавфсираган НКВД ходимлари 1942 йил 5 май куни бошқа маҳбуслар қаторида Илҳом Одилийни ҳам отиб ташлайдилар.

Ажойиб инсон ва жонқуяр ўқитувчи Илҳом Одилий педагогик фаолиятининг айна гуллаган бир даврида ҳаётдан ўтади.

Илҳом Одилий сингари бутун ҳаётини маориф ва маданият равнақига бағишлаган сиймолар номи миннатдор авлодлар хотирасида узоқ йиллар давомида сақланади.

Лутфулла Олимий (1893-1969)

Лутфулла Олимий 1893 йили Наманган шаҳрида дунёга келган. У Намангандаги мадрасаларнинг бирида таҳсил кўрган. Сўнг дастлаб ота касби – деҳқончилик билан шуғулланган. 1914 йили эса Крафт деган бадавлат кишига қарашли заводда олти ой ишлаган. Шундан кейин бир мунча муддат бошланғич мактабда дарс берган. 1916 йили Уфа шаҳрига бориб, таниқли жамоат арбоби Абдулҳай Тожиев билан бирга машхур мадрасаи “Олия”да таҳсил олган.

Лутфулла Олимий 1917 йил Февраль воқеаларидан кейин, март ойида, ўз юртига қайтиб, Наманган тараққийпарвар ёшлар жамия-

тига аъзо бўлиб киради ва, кўп ўтмай, мазкур жамиятга котиб этиб тайинланади. Сўнгра 1918-1921 йилларда Наманганда очилган “Намуна” мактабида ўқитувчи сифатида фаолиятини давом эттиради. 1922-1923 йилларда Наманган шаҳар-уезд халқ маорифи ва сиёсий оқартув бўлимларида мудир бўлиб ишлайди. Шу йилларда Наманганда Ҳамзанинг биринчи устози Абдулла Тўқмуллин, муаллим Дадамирза қори Шайхов, шоир Рафиқ Мўмин сингари таниқли сиймолар маориф соҳасида ибратли ишларни олиб бораётган эдилар. Л.Олимий шу ҳаммаслак дўстлари билан бирга ёш авлодни замонавий илм-фанни эгаллаган, миллий ахлоқ ва одоб асосида тарбияланган кишилар бўлиб улғайиши йўлида астойдил меҳнат қилади.

Давр зиёлилардан шиддат билан кечаётган тарихий жараёнда кечани кеча, кундузни кундуз демай ишлашни, ўқитувчиларнинг янги авлодини тезкорлик билан етиштиришни талаб этар эди. Буни яхши ҳис этган Л.Олимий Акмал Икромов билан биргаликда Насриддин Нуриддинов мудирлигида очилган ўқитувчиларни тайёрлаш беш ойлик курсида дарс бера бошлайди.

1918 йил 1 сентябрда Наманганда “Ишчилар қалқони” газетасининг 1-сони босилиб чиқади. Фарғона водийсида иккинчи бўлиб нашр этилган бу газетанинг муҳаррири Тохир Фатхуллин, котиби эса Лутфулла Олимий эди. У туғма журналист бўлгани туфайли мазкур газетанинг наманганликлар ўртасида эътибор қозонишига катта ҳисса қўшади. Газетанинг халқ оммаси ўртасида обрў-эътибори кундан-кунга ошиб бораётганини кўрган вилоят раҳбарлари 1924 йилда Л.Олимийни “Фарғона” газетасига масъул муҳаррир ўринбосари этиб тасдиқлайдилар. Шу вақтдан эътиборан у Қўқон шаҳрида яшаб ишлай бошлайди.

Фалакнинг гардишини қарангки, 1923 йили Андижонга “Дархон” газетасини нашр этиш учун борган Чўлпон ўша йилнинг охирларида газета ўз бурчини ўтаб бўлганлиги туфайли Қўқонга бориб, дўсти Ашурали Зоҳирийнинг уйда яшаган ҳолда мазкур газетада хизмат қилади. Биринчи Андижонда, иккинчиси эса Наманганда туғилган икки ажойиб инсон Қўқонда учрашиб, дўстлашиб қоладилар. Чўлпон Қўқонда узоқ яшамайди. 1924 йили Москвада Ўзбек драма студияси ташкил этилиши муносабати билан у студияга адабий эмакдош этиб белгиланади ва Москвага кетади. Аммо студиячилар 1926 йили Фарғона водийсига ҳисобот спектакллари-

ни олиб келганларида Чўлпон санъаткор биродарлари билан бирга Л.Олимийнинг уйида меҳмон бўлиб, у билан мириқиб гурунглашади.

Л.Олимийнинг адабий фаолияти 1914 йили “Садои Туркистон” газетасида “Миллатим” шеъри билан бошланган. Шундан кейин “Садои Фарғона”, “Турон” ва бошқа даврий нашрларда унинг маърифатпарварлик ғоялари билан йўғрилган шеър ва мақолалари нашр этилган. У Наманган тараққийпарвар ёшлар жамиятида хизмат қилган йилларда ўзини гўё Оллоҳ йўлига бағишлаган, дёв овоза тарқатган чаласавод муллалар ҳар қандай янгиликка, шу жумладан, мактабларда дунёвий фанларнинг ўқитилишига қарши чиқиб, кўпгина хайрли ишларга тўғоноқ бўлганлар. Л.Орифий шундай чаласавод муллаларга қарши қаратилган ҳажвий шеърлар ёзиб, уларни “Тиканли гул” тўпламида эълон қилади. Бу тўпланинг нашр этилиши билан бояги кимсалар унинг ҳаётини бадтар заҳарлай бошлаганлар. Шундан кейин у ўзини кўпроқ маърифий ишларга сарфлаб, ёш авлодни эзгу мақсад йўлида тарбиялаш ва ўқитувчиларнинг янги авлодини шакллантириш билан бундай кимсаларга зарба беришга аҳд қилади.

1927 йил 3 февралда Л.Олимий энди “Янги Фарғона” деб атала бошлаган ўша газетага масъул муҳарир этиб тайинланади. У шу вақтда истеъдодли ташкилотчи ва журналист сифатида газетани Фарғона водийси ҳаётининг кўзгусига айлантиради. У газета атрофига Ҳамза, Сўфизода, Рафик Мўмин, Собир Абдулла, Яшин, Шариф Ризо каби ёзувчи ва журналистларни тўплайди ва газета шу йилларда ўзбек матбуотининг байроқдор нашрларидан бири сифатида шуҳрат қозонади.

1930 йилда Мунаввар қори Абдурашидхонов раҳбарлигидаги “Миллий иттиҳод” ташкилотига озми-кўпми алоқадор ватандошларимиз қамокка олина бошланди. Давлат Сийсий Бошқармаси (ГПУ) мумкин қадар кўпроқ миллатпарвар кишиларни гумдон қилиш мақсадида Қўқонда “Миллий иттиҳод” ташкилотининг Фарғона вилоят бўлимини ташкил этди. Органнинг газетага ўрнашиб олган одамлари Л.Олимий каби содда кишиларни авраб, “Богир гапчилар” ташкилотини туздилар. Кўп ўтмай, бу ташкилотнинг икки сотқиндан бошқа барча аъзолари, шу жумладан, Л.Олимий ҳам ҳибсга олиниб, 10 йиллик қамоқ жазосига ҳукм қилинди. Л.Олимий ҳибсдан барвақт озод этилиб, 1937 йил 2 август куни

Шоҳимардонда соғлиғини тиклаётган вақтида иккинчи марта қамокқа олинди. 1947 йили 10 йиллик қамок муддатини ўтаб қайтган Л.Олимий 1949 йил 2 сентябрда учинчи маротаба қамокқа олиниб, жазо муддатини ўташ учун Красноярск ўлкаси Чулим шаҳридаги ўрмон кесувчилар лагерига юборилади. У фақат Сталиннинг ўлимидан, шахсга сиғинишнинг фожияли оқибатлари фож этилганидан кейингина она юртига қайтиб, 1969 йили Наманган шаҳрида вафот этади.

Биз бундан бир неча йил аввал Намангандаги Лутфулла Олимий маҳалласида атоқли журналистнинг 110 йиллигига бағишланган хотира кечасини ўтказган эдик. Шунда кўни-кўшнилар Л.Олимий билан бирга унинг укаси Файзулла Олимийнинг ҳам қатағон даври қурбони бўлганини айтиб қолдилар. У 40-йиллар охирида озодликка эришиб, уйига қайтиб келганида, ота бўйи чўзилиб қолган болаларини, болалар эса эски ва йиртиқ телегрейка кийган скелет-оталарини танишмаган экан. Ҳатто покришка парчасини калиш қилиб кийган скелетнинг ҳовлига кириб келишидан чўчиб, бир-бирларига йиғлаб-ёпишиб олган эканлар.

Эҳтимол, Л.Олимийнинг ўзи ҳам уйига омон-эсон кириб келганида бундан яхши аҳволда бўлмагандир. Ҳар қалай, беғуноҳ кишининг йигит кетиб, қари чол бўлиб қайтиши ўртасида у қанчадан-қанча азоб-уқубатларни, хўрликларни кўрган, ҳақоратларни эшитган бўлади. Дўзах ичида кечган ҳаёт ҳаёт эмас, балки ёнган, ёниб дудга айланган ҳаётдир.

Мустабид тузум халқимизнинг қанчадан-қанча ажойиб ва пешқадам фарзандларини қатағон этди, уларга қўшиб Миллат-парварлик, Ватанпарварлик, Меҳр-оқибат сингари буюк инсоний фазилатларни халқимиз юрагидан сиқиб чиқаришга уринди.

Бугун Мустақил Ўзбекистонда қатағон қурбонлари хотирасининг эъзозланиши ва абадийлаштирилиши нафақат тарихий адолат, балки ўзбекона маънавият ва ахлоқ-одобнинг ҳам тикланишига кафолат бўлиб хизмат этажак.

Ғози Олим Юнусов (1893-1938)

Ўзбек фани ва маданиятининг ҳаётбахш илдишлари олис даврларга бориб тақалишига қарамай, халқимизнинг илмий ва маданий

таракқиёти XVI-XIX асрларга келиб, турли тарихий силсилалар туфайли бошқа илғор халқлардан орқада қолди. XIX аср охири – XX аср бошларида жунбишга келган миллий уйғониш ҳаракати халқни ана шу илмий-маърифий, маданий ва иқтисодий қолақликдан олиб чиқишни ўз олдига мақсад қилиб кўйди. Бу қутлуғ мақсадни амалга ошириш йўлларида бири миллий таълим тизимини ислох этиш, ёшларни илғор хорижий мамлакатларга ўқишга юбориш ва замонавий билимга эга бўлган янги авлодларни тарбиялаш эди. XX аср тонгида бошланган бу ҳаракат 1917 йилнинг суронли воқеаларидан кейин ҳам янги тарихий-ижтимоий шароитда давом этди. Шунинг натижасида 20-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб замонавий ўзбек фани ва техникасининг дастлабки қалдирғочлари етишиб чиқдилар. Шулардан бири янги ўзбек тилшунослик фанининг асосчиси Ғози Олим Юнусовдир.

Ғози Олим Юнусов 1893 йили Тошкент шаҳрининг Ширинқудук маҳалласида дунёга келган. Афсуски, Ғози Олим Юнусов қатағон даврининг қурбони бўлганлиги сабабли унинг таржимаи ҳоли ва илмий-педагогик фаолиятига оид маълумотлар бизга узук-юлуқ ҳолда етиб келган. Шунинг учун ҳам биз қуйида МХХ архивида сақланаётган ҳужжатлар асосида олим ҳаёти ва фаолияти қирраларини ёритишга ҳаракат қиламиз.

Ғ.О.Юнусов Тошкентда дастлабки мадраса таълимини олгач, Вятка губерняси Сарапул уездининг шу номдаги қишлоғи (ҳозирги Татаристон Республикасига қарашли Ағриз тумани)да жойлашган мадрасани “Бубий”га ўқишга борган. Ушбу мадраса 1811 йили барпо этилган бўлиб, XIX аср охири – XX аср бошларида таниқли татар маърифатпарвари Абдулла Бубий ва унинг сафдошлари туфайли, худди Татаристон ва Бошқирдистондаги “Олия” ҳамда “Ҳусайния” мадрасалари сингари, машҳур бўлган. Ғ.О.Юнусов 30-йилларда Самарқанднинг ижтимоий ва илмий ҳаётида фаол иштирок этган Абдулла Мустақаев (1890-1937) билан шу ерда ўқиб, араб, форс, татар, турк, рус тилларини мукаммал ўрганган. У нафақат истеъдодли, балки илмга чанқоқ ёшлардан бўлганлиги сабабли, 1909 йилда мазкур мадрасани тугатгач, 1913 йилга қадар дастлаб Истанбулдаги педагогика институтида, сўнгра Кохирадаги “Ал-Азҳар” мадрасасида ўқишни давом эттирган. Ниҳоят, 1914 йилнинг июль ойида, Биринчи жаҳон уруши бошланиши арафасида Тошкентга қайтиб келган.

Ғ.О.Юнусов Истанбулга борганида у ерда “Турон нашри Маориф” жамияти борлигидан хабар топади. Мазкур жамият “Идтиходи тараққий” ташкилоти билан яқин алоқада бўлиб, Ғ.О.Юнусовдан аввалроқ Туркияга борган Фитрат, Мазхар Бурхонов ва бошқа бухороликлар шу ташкилотга раҳбарлик қилаётган эканлар. Чамаси, Фитрат Ғ.О.Юнусовнинг истиқболи порлоқэканлиғни сезиб, уни “Иттиходи тараққий” ва “Турон нашри маориф” жамияти орқали Германияга ўқишга юбормоқчи бўлган. Аммо Биринчи жаҳон урушининг бошланиши Ғ.О.Юнусовнинг келажаги билан боғлиқ ушбу рожанинг рўёбга чиқишига имкон бермаган.

Шу нарсани айтиш жоизки, ўтган асрнинг 20-йилларида Ғози Юнус деган шоир, драматург ва журналист машҳур бўлгани учун Ғози Юнусов матбуотда дастлабки мақолаларини эълон қила бошлаганида, Ғози Юнусдан фарқланиш мақсадида, ўзига Ғози Олим тахаллусини олган. У ҳатто расмий ҳужжатларда ҳам ўзини Ғози Олим Юнусов деб юритган. Шунинг учун ҳам биз қуйида Ғози Олим тахаллусидан фойдаланган ҳолда у ҳақда сўз юритишимиз ўринли бўлади.

Ғози Олим Тошкентга келган вақтда “Турон” жамияти ташкил этилган, бу жамият фаолиятида эса Абдулла Авлоний ва Низомиддин Хўжаев сингари шу даврнинг таниқли намоёндалари пешқадамлик қилишмоқда эди. Ғози Олим ҳам улар билан биргалиқда жамият ишларида фаоллик кўрсатади.

1917 йил октябрида Тошкентда большевиклар ҳокимиятни қўлга олишлари билан тараққийпарвар маҳаллий зиёлилар ўша ойнинг 26-29 кунларида Кўконда Мусулмонларнинг фавқулудда қурултойини чақириб, Туркистон Мухторият ҳукуматининг тузилганини эълон қиладилар. Ғози Олим қурултой ишида қатнашибгина қолмай, Туркистон Мухториятини большевиклар ҳужумидан сақлаб қолиш мақсадида генерал Дутов ва кадетлар партияси билан иттифок тузишни таклиф этади. Мухторият тугатилгандан кейин эса Туркия ҳукумати ва “Иттиходи тараққий” ташкилоти билан алоқа ўрнатиш ҳамда Туркистоннинг мустақиллиги учун курашда улардан ёрдам олиш мақсадида Нуриддин Худоёрхонов билан бирга Истанбулга боради. Маълумки, шу вақтда ва айни мақсадда Самарқанддан Маҳмудхўжа Бехбудий ҳам сафарга отланган эди. Бехбудий Тошкентдан йўлга чиққан таниқли маърифатпарвар ва тадбиркор Саидносир Миржалилов билан Боқуда учрашиб, у билан

бирга Антанга давлатлари раҳбарлари ҳузурига бормоқчи ва улардан Туркистонни большевиклардан халос этиш масаласида ёрдам сўрамоқчи эди. Аммо Бехбудий Қаршида ушланиб, қатл этилгач, С.Миржалилов аввалги ниятидан қайтиб, Истанбулга боради ва у ерда Ғози Олим билан учрашиб қолади. Улар Туркия хавфсизлик хизмати бошлиғи Азизбей билан учрашиб, унинг ёрдамида Талъат пошонинг кабулида бўладилар. Талъат пошо эса шу кеча-кундузда Туркистон истиқлолчиларига ёрдам бериш Совет Россияси билан яхшиланиб бораётган алоқага раҳна солиши мумкинлигини эътиборга олиб, Женевага, Миллатлар Лигасига боришни уларга маслаҳат беради. У ҳатто бир неча хорижий тилни билган машҳур адабиётшунос ва шарқшунос Фуод Кўпрулузодани уларга ҳамроҳ сифатида кўшиб юбормоқчи ҳам бўлади. Аммо Ғози Олим ҳам, С.Миржалилов ҳам Ф.Кўпрулузоданинг ҳамроҳлик қилишига эҳтиёж сезмай, Талъат пошонинг таклифини шарқона лутф билан рад этадилар.

МХХ архивидаги ҳужжатлар орасида Ғози Олим истиқлолчилик фаолиятининг кейинги даврини ёритадиган бирорта ҳам факт йўқ. Тахмин қилиш мумкинки, Россия махсус хизмати ходимлари нафақат Бехбудийнинг, балки С.Миржалилов ва Ғози Олимнинг ҳам Женевага боришларига имкон бермаган: улар Тошкентга қайтиб келишга мажбур бўлганлар.

Туркия сафари бирор натижа бермаганига қарамай, Ғози Олим Тошкентга қайтгач, ўз олдида ёшларни ҳарбий ватанпарварлик руҳида тарбиялаш вазифасини кўйган “Турк ўчоғи” қабилидаги уюшма ёки гуруҳни тузмоқчи бўлади. Аммо бунга ҳам имкон берилмагач, у 1923-1924 йилларда қандайдир савдо жамиятида раҳбар бўлиб ишлайди. Маҳбус ижтимоий фаолияти ҳақидаги анкета саволларига берган жавобида инқилобга қадар Тошкентда Волга-Кама тижорат банкида хизмат қилганлигини айтганки, юқорида тилга олинган савдо жамияти ана шу банк ёки унинг бир бўлими бўлиши мумкин.

Ғози Олим ҳақидаги айрим манбаларда унинг шу йилларда республика Адлия халқ комиссарлигида масъул ходим бўлиб ишлаганлиги ва ҳуқуқий ҳужжаларни рус тилидан ўзбек тилига таржима қилганлиги ҳам айtilган. Аммо шу нарса аниқки, Ғози Олим Юнусов 1925 йили Самарқандга ишга таклиф этилиши билан унинг ҳаёти ва ижтимоий фаолиятида янги давр бошланади. У

Маориф халқ комиссарлиги ҳамда шу комиссарлик ҳузуридаги Тил ва терминология комитетида илмий котиб сифатида иш олиб боради. Кейинчалик Акмал Икромов номидаги Самарканд педагогика институтининг (янедакадемия)да ўзбек тили кафедрасининг профессори сифатида қизғин педагогик фаолият билан машғул бўлади.

Шу йилларда тил Совет давлати миллий сиёсатининг асосий қуролларидан бирига айланиб бораётган, давлат ва партиянинг таълиқ билан қатор республикаларда, хусусан Ўзбекистонда анъанавий араб ёзувидан латин ёзувга ўтиш тадорики кўрилаётган эди. Таниқли тилшунос Собиржон Иброҳимовнинг хотирлашича, Ғози Олим 1929 йили Самаркандда шогирдига шу ҳақда куйиниб сўзлар экан, бир ёзувдан иккинчи ёзувга ўтиш халқни саводсизликка, ўтмиш маданиятдан узоклашишга олиб келувчи, илмий жараённи издан чиқарувчи омил бўлишигини айтган. Шундай пайтда тилшуносларнинг республика ҳудудларидаги жой, қабила ва элат номларини ўрганишлари ва уларни тарих учун қолдиришлари зарурлигини таъкидлаган. Ўзи ҳам қисман шу мақсадда республиканинг турли воҳаларига бир неча бор илмий экспедициялар уюштирган. Шу экспедицияларга Е.Д.Поливанов, И.А.Батманов, К.К.Юдахин, А.К.Боровков, Элбек, Қаям Рамазон сингари тажрибали тилшунос ва фольклоршунослар билан бирга Наим Саид, Турсун Иброҳимов, Собир Иброҳимов, Сафо Зуфарий сингари ёшларни ҳам таклиф этган.

Шундай экспедициялардан иштирок этган Сафо Зуфарий Ғози Олимнинг юкорида номлари тилга олинган атокли тилшунос олимлар олдида ҳам катта ҳурматга эга эканлигини ва уларнинг устоз олдида ҳар бир сўзни обдон ўйлаб, чертиб, сўнг айтишларини тез-тез эслар эди.

Ғози Олим шу даврда хизмат юзасидан Москва ва Ленинграддаги тилшунос олимлар билан яқин алоқа ўрнатиб, ўзбек тилшуносларининг янги авлодини шакллантириш бўйича самарали ишларни амалга оширди. Кейинчалик бу шогирдларнинг ўзлари ҳам устоз билан бирга ҳибса олинганларида, унинг катта тилшунос олим бўлганлигини алоҳида таъкидлаганлар. Чиндан ҳам, Ғози Олим Юнусов XX асрдаги биринчи ўзбек тилшуноси сифатида “Ўзбек уруғларидан қатағонлар ва уларнинг тили” (1930), “Юридик терминлар луғати”, “Ўзбек лаҳжалари таснифида бир тажриба”, “Ўзбек тили грамматикаси” (1936, сўнгги асар нашр

тилмай қолган) китобларини яратди. Олимнинг ҳам грамматика, ҳам шевашунослик, ҳам атамашунослик масалаларига бағишланган дарслик ва қўлланмалари унинг серқирра тилшунос олим бўлганлигини яна бир бор тасдиқлайди.

Агар биз Ғози Олим қаламига мансуб мақолаларнинг тўла бўлмаган рўйхатига назар ташласак, унинг айни пайтда ўзбек халқ оғзаки ижоди, замонавий ўзбек адабиёти ва матбуоти ҳақида ҳам асосли билимга эга бўлганидан хабар топамиз. Дарвоқе, Ғози Олим ўзбек халқ эпоси – “Алпомиш” дostonини биринчи бўлиб ёза ва ўргана бошлаган олимдир. У 1922 йилда ёзилган “Ўзбекларда эл таниш” мақоласида бошқа қатор халқ дostonлари қаторида “Алпомиш” дostonи тўғрисида ҳам илк бор маълумот берган бўлса, “Билим ўчоғи” журналининг 1923 йил сонидида “Алпомиш” дostonига муқаддима” номли мақоласи билан бирга дostonдан каттагина парчани ҳам илк бор эълон қилган. Кези келганда айтиш жоизки, у атоқли фольклоршунос олим Ҳоди Зарифда ўзбек халқ оғзаки ижодини ўрганиш ишига раббат уйғотиб, у нашрга тайёрлаган “Шайбонийхон” дostonига муҳаррирлик қилган.

Бундан ташқари, Ғози Олим 20-30-йилларда “Ўзбек матбуотининг холи”, “Энг сўнги жавоб” (матбуот тўғрисида), “Болалар адабиёти тўғрисида бир фикр”, “Адабиёт тўғрисида хато назария”, “Ўғиз адабиётида синфий туйғулар”, “Лайли-Мажнун”, “Алла тўғрисида бир-икки огиз сўз”, “Ўрта Осиё туркларининг янги алифбеси”, “Ўзбек тилининг товушлари”, “Зиёлилар киму, зиёнлилар ким?” сингари қатор мақолалари билан ҳам тилшунослик, ҳам матбуот, ҳам адабиёт, ҳам фольклоршунослик учун муҳим аҳамиятга молик масалаларни кўтарган.

Шу йилларда ижтимоий-гуманитар фанлар оламига кириб келадиган ёшларни тарбиялашнинг, халқнинг умумий савиясини кўтаришнинг асосий шартларидан бири рус ва жаҳон олимларининг энг яхши асарларини ўзбек тилига таржима қилиш эди. Ғози Олим ҳам шу масалага алоҳида эътибор бериб, таниқли рус шарқшунослари қаламига мансуб бир неча асарни, шу жумладан, В.В.Бартольднинг жаҳон тарихининг муҳим бир қисмини ташкил этган ислом тамаддуни тарихи ҳақида ҳикоя қилувчи “Мусулмончилик маданияти” китобини ўзбек тилига ўғирди. Аммо олимнинг илмий салоҳияти энди ўзининг ёрқин самараларини бераётган пайтда 37-йилнинг даҳшатли гулдираклари бошланиб кетди. Ўша

йилнинг 2 июлидан 3 июлига ўтар кечаси НКВД ходимлари олимни дала ховлисида қўлга олиб, уни қўлларини боғлаган ҳолда хотини билан шаҳардаги уйига олиб келдилар. Тинтув эрталабга қадар давом этди. Сўнғ Ғози Олимни, 1 октябрда эса хотини Валентина Ивановнани махбусхонага олиб кетдилар. Олимнинг уйи ва молмулки мусодара этилиб, 12 яшар Эрик, 11 яшар Мирра, 10 яшар Оскар ва 8 яшар Камилла деган фарзандлари давлат ихтиёридаги етимхоналарга, меҳнат қобилятини йўқотган бечора акаси Исмоил Юнусов эса ихтимой таъминот ихтиёридаги мусофирхоналардан бирига жўнатилды.

Орадан бир йилу тўрт ой ўтганидан кейин Валентина Ивановна Совет давлати олдида гуноҳкор бўлмагани учун 1938 йил 7 февралда озодликка эришди. Аммо у қанча ҳаракат қилмасин, эрининг на ғоят бой кутубхонасини, на эълон қилинмаган асарларининг қўлёзмаларини қайтариб ололмади.

Ўзбек тилшунослик фанининг ёрқин юлдузи Ғози Олим Юнусов 1938 йил 4 октябрда Абдулла Қодирий, Чўлпон ва Фитратлар билан бирга Тошкентда “халқ душмани” сифатида отиб ташланди.

Минг афсуслар бўлсинки, ҳозирги илмий интеллигенция Ғози Олим Юнусовнинг ўзбек тилшунослик фани олдидаги катта хизматларининг яхши билганларига қарамай, ханузгача унинг меросини тўплаш, ўрганиш ва нашр этиш ишига, унинг хотирасини абадийлаштириш масалаларига лоқайдлик билан қараб келмоқдалар.

Элбек (1898-1939)

Тошкент вилоятининг Бўстонлик туманида Хумсон деган қишлоқ бор. Элбек тахаллуси билан ижод қилган Машриқ Юнусов 1898 йили шу қишлоқда дунёга келган.

Элбек ўз қишлоғини қанчалик севган бўлмасин, у тоғ ҳавосини симирган гўшада узок вақт яшамади. Ўн уч ёшли бола, бошқа ака-укалари қатори, оғир ва машаққатли турмуш орқасида Хумсонни тарк этиб, Тошкентга кўчиб келишга мажбур бўлди. Лекин у ҳам, ака-укалари ҳам 1911 йилда Тошкент тупроғига илк бор қадам қўйганларидан кейин кимларнингдир эшигида хизмат қилиб, кун кечирдилар.

Элбек таржимаи ҳолида болалик йилларини бундай сўзлар билан эслаган: *“Мен Тошкент уезди Искандар волости Хумсон қишлоғида 1898 йилда камбағал деҳқон оиласида туғилдим. 1905 йилда (7 ёшимдан) қишлоқ мактабига ўқишга кириб ўқидим ва мактабда 4 йил ўқиб, ўқув-ёзувни ўргандим. Отамнинг мендан бошқа болалари ҳам бўлгани учун бизни боқа олмасди. 1910-11 йилларда жуда қийналдик ва натижада, бошқа ака-укаларим каби, мен ҳам уйни ташлашга мажбур бўлдим. 1911 йилда Тошкентга келиб, бир кишиникида қарол бўлиб ишладим. Шу вақтда Тошкентда жаҳид мактаблари кўп эди. Булар эски мактаблардан яхшироқ эканини англадим. Ўзимнинг қийналишим ва қаролликда калтақлар остида қолишим уй хўжайинидан мени қочишга мажбур этди. Шу йили Эски шаҳарда жойлашган Девонбеги маҳалласидаги “Хоний” мактабига ўқишга кирдим.*

Ўқишга кириш мени жуда севинтирди, лекин моддий ёқдан кўп сиқилгандим, анча хафа қиларди, ҳатто қиш кунлари оёқяланг қолдим, ётар ер йўқ, баъзан ўртоқларим уйида, кўпинча мактаб хўжрасида, эски намат орасида ўралиб ётиб, қиш ўтказдим. Ёзда қишлоққа кетардим. Шаҳарда қолган вақтларимда эса иморат усталарига гишт ташиб, мардикорлик қилардим”.

Мен Элбекнинг бундай ташвишли ва турмушнинг азоб-уқубатларидан иборат болалик йилларини кўз олдимга келтирар эканмиз, шу даврда унинг мургак руҳи синмай қолганидан, шундай машаққатли йўлни босиб ўтган боланинг ўғри ёки йўлтўсар бўлиб эмас, юқори маданиятли инсон, ҳар томонлама истеъдодли шахс бўлиб улғайганидан ҳайратга тушаман.

Болалиги Октябрь тўнтариши арафасида, оғир иқтисодий шароитда кечган Элбек сингари зиёлилар 1917 йил воқеаларига катта умид билан қараганлар. Уларнинг 20-йиллар арафаси ва бошларида етим-есирларга болалар уйлари, мактаб ва интернатлар очган совет ҳокимиятининг ҳар бир тадбирига, бу тадбир тўғрими ё нотўғрими демай, – қарсак чалгани, олқишлагани, фақат некбин руҳ билан сўғорилган асарлар ёзганининг сабаби шунда бўлса керак.

Элбек 1914 йилда, бир неча йиллик сарсон ва саргардонликдан кейин, Шайхонтахур даҳасидаги Тарновбоши маҳалласида очилган етти йиллик мактабнинг 6-синфига ўқишга кириб, икки йиллик таҳсилдан сўнг муаллимлик қила бошлайди. Шу йилларда у кўп ўқиб, адабиётга, бадий ижодга ўзида секин-аста майл уйғона бошлаганини сезади.

“1917 йилдан бошлаб, – давом эттиради Элбек таржимаи холини, – ёзувга берилдим, кўпинча шеърлар, баъзан ҳикоялар ёзардим. Кейинроқ тил ва имло масалалари, педагогика ишларига қизиқиб, шу тўғрида мақола ва асарлар ёза бошладим. 1919 йили Тошкент муаллимлари учун очилган 8 ойлик педагогика курсида эшитувчи бўлиб давом этдим. Менинг олган маълумотларимнинг бир қисми кўпроқ китоб кўриш ва ёшликдан турли журнал, газеталарни ўқиш соясида қўлга кирди”.

Чиндан ҳам, XIX асрнинг сўнги кунлари – XX асрнинг бошларида дунёга келган қайси бир олим ёки шоирни кўз олдимизга келтирмайлик, унинг бирор дорилфунунда ўқимай, шу даражага эришганини кўриб, хайратга тушамиз. Фитрат ҳам, Чўлпон ҳам, Элбек ҳам, бошқа шоир ва адибларимиз ҳам асосан хусусий муталаа йўли билан жаҳон маданияти хазинасидан баҳраманд бўлганлар. Элбек ҳам бундан истисно эмас.

Фитрат ва Чўлпонлар авлодига хос хусусиятлардан яна бири шунда эдики, улар қанчалик машаққатли турмуш кечирган бўлмасинлар, қўлларига қалам олганларида, шу машаққатли ва бевафо дунёнинг кирдикорларини фош қилишни эмас, балки ўзларига яшаш, ишлаш ва курашиш учун руҳ берган, ички оламларини нурлантириб юборган масалаларни кўтаришга жазм қилганлар. Элбек ҳам “Ўтмишим” (1929 йил) деган кичик достонида ўша машаққатли болалик йилларини қўмсаб: “Агар бир чопқир отим ёки қанотим бўлса, ёшлик диёрига учардим”, – деб ёзди. Элбек сингари шоирлар учун болалик ва ёшлик йиллари қанчалик изтиробли кечган бўлмасин, болалик ва ёшлик йиллари абадий соғинчлар мамлақати бўлиб қолади. Ҳар бир инсон ана шу мамлакатда туғилади. Шу мамлакат ҳавосидан нафас олиб ўсади. Шунинг учун ҳам шоирлар болалик ва ёшлик деган мамлакатни ҳамиша ардоқлаб, куйлаб келадилар.

Элбек, бошқа қаламкаш дўстлари сингари, тарихнинг бурилиш даврида яшади. Тўғри, большевиклар идора этмоқчи бўлган тарих гилдираги етмиш тўрт йиллик мустабид тузум даврида бошқача бир йўналишда ҳаракат этди. Аммо 20-йилларда большевиклар бошлаган йўлнинг халқ ва мамлакатни қаерга олиб бориши, уларнинг эса қандай каромат кўрсатиши масаласи номаълум эди. Шунинг учун ҳам Элбек сингари шоир ва ёзувчилар 1917 йилдан кейинги ҳаётни “янги ҳаёт” сифатида идрок этиб, аввалги турмушни “қора ўтмиш” сифатида тасвирлаганлар.

Элбекнинг 20–30-йиллардаги ижодий фаолиятини кузатар эканмиз, унинг назари тушмаган соҳа йўқлигидан ҳайратга тушмай илож йўқ. У тил ва имло масалаларига бағишланган мақолалар билан бирга ўзбек тилшунослигининг мураккаб муаммоларини тадқиқ этувчи асарлар ҳам яратди. Мактаблар учун “Ёзув йўллари” (1921), “Ўрнак”, “Бошлангич мактабда она тили” (1923), “Ўзбекча ўқиш китоби” (Ф.Сайфий ва Ғарифхонов билан ҳамкорликда), “Тўзал ёзғичлар” (1925) каби ўқув қўлланмалари ва мажмуаларни чоп этди. Халқ оғзаки ижоди материалларини тўплаш мақсадида 1921–1922 йилларда Бўстонлиқ туманига, 1932 йилда эса Оҳангарон ва Чирчиқ туманлари ҳамда Фарғона водийсига илмий экспедиция уюштирди. Бу илмий сафарлар натижасида тўпланган ўзбек халқ кўшиқлари, топишмоқ ва мақолларини “Билим” (1- ва 3-синфлар учун), “Ашулалар» (1934, 1935), “Лапарлар” ва “Эртақлар” (1935) тўпламларида эълон қилди. И.А.Крилов, А.С.Пушкин, М.Ю.Лер-монтов, Л.Н.Толстой, Н.А.Некрасов, А.П.Чеховдан тортиб М.Горький, Д.Бедний, В.Маяковскийга қадар бўлган рус ёзувчиларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилди. Аммо булар Элбекнинг оригинал бадиий ижоди олдида иккинчи даражали аҳамиятга молик ишлардир.

1921 йилда Элбекнинг “Армуғон” масаллар тўплами нашр этилади. 30-йилларнинг ўрталарида тугалланган “Тозагул” шеърый романи эса унинг энг сўнги асари бўлди. Элбек 15–16 йилни ташкил этган ана шу вақт оралиғида “Ёлқинлар”, “Кўзгу”, “Сезгилар”, “Баҳор”, “Меҳнат қуйлари” каби 9 та шеърый китобини, “Аноргул”, “Тўзал қиз”, “Туркистон», “Ўтмишим” сингари 12 достонини, шунингдек, “Кўшчи Турғун”, “Дадамат” ҳикоялар тўпламини эълон қилди. Бу асарларнинг аксари ёш авлодга бағишланган. Болалик йиллари оғир кечган шоир ўз ҳаёти ва ижодининг бош мақсадини ёш авлодни ақлий, жисмоний ва маънавий тарбиялашда кўрди, унинг келажакда халқ ва мамлакатни янги тараққиёт босқичига олиб чиқувчи кишилар бўлиб улғайишини орзу қилди ва ана шу орзунинг рўёбга чиқиши йўлида кизгин фаолият олиб борди. У юқорида тилга олинган 9 та китобида ўзига яхши таниш ва қадрдон кишиларни, Чирчиқ бўйлари-ю болалик фасли кечган манзилларни, жамият ва кишилар ҳаёти манзараларини таъриф ва тавсиф этди. У ўз сўзи билан “янги ҳаёт”ни барпо этишга киришган ватандошларини илхомлантиришга, улар кучига-куч, ғайратига-ғайрат қўшишга интилди.

Модомики, биз юкорида шоирнинг “Армуғон” масаллар тўп-ламини тилга олган эканмиз, уларга, юзаки бўлса-да, назар ташлаб ўтиш фойдадан холи эмас. Негаки, одатда ўзбек адабиётидаги масал жанри тўғрисида сўз борганда ҳам, Элбек ижодига бағишланган мақолаларда ҳам унинг масаллари умуман тилга олинмайди. Ҳолбуки, Элбекнинг ўз ижодини масал ёзишдан бошлаганлиги тасодифий эмас.

Келинг, яхшиси, шу масаллардан бирини ўқиб кўрайлик.

“Қайси бири бўри?” масалининг лирик сюжети куйидаги олдий ҳодиса тасвиридан иборат: бўрининг кўлига тушиб колган қўй йиртқичдан раҳмдил бўлишни қанчалик сўрамасин, озод бўлиш-ликнинг имкони бўлмайди. Аммо шу пайт, кутилмаганда, шовкин-сурон кўтариб бир киши келиб қолади. Бу шовкин-суронни эшитган бўри ўлжани ўз эркига қолдириб, қочиб кетади. Қўй бўридан қутулганидан, жони омон колганидан беҳад хурсанд бўлиб, сакрайди, суюнади, шодланади. Аммо...

*Ул киши ҳам қўйни уйга келтириб,
Пичоқ билан қўйди уни тез сўйиб.
Мунга қўйнинг икки қўзи телмуриб,
Жони типирчилаб, жони ҳам куйиб,
Айтар эди ул кишига: «Эй киши,
Бўрими ё, айтгил, энди ким ваҳший?
Қутқардинг сен мени ўлим илгидан,
Ҳамда қўрқинч шу ўлимнинг ваҳмидан.
Энг сўнг ўзинг бўридан-да ўздирдинг,
Кўрдим, энди чин бўри ҳам сен бўлдинг».*

Бу масал ёзилган 1921 йилда ўзбек халки чор ҳокимияти зулмидан қутулиб, большевикларга тутилган, большевиклар эса 1918 йил феввалида дашноқлар ёрдамида минглаб ватандошлари-мизни бўғизлаган эдилар. Элбек мазкур масалда ана шу тарихий воқеани мажозий образлар ёрдамида тасвирлаб, ким бўри эканлигини аниқлашни китобхоннинг ўзига ҳавола этган.

Кўрамизки, шоир гўё болалар учун ёзилган шу беозоргина бир масалда тарихий даврнинг фожиали бир саҳифасини очиб ташлаган.

Бундай катта ижтимоий мазмун билан тўйинган шеърлар Элбек ижодида оз эмас. Шунинг учун ҳам кекса авлод вакиллари Элбек ижодига, айниқса, самимий муносабатда бўлганлар.

Элбекнинг “Кўшчи Турғун” ҳикоясига ёзган муқаддимасида бундай сўзларни ўқиймиз: “*Кўлингиздаги бу кичкина ҳикоя ер ислоҳоти муносабати билан ёзилмишдир. Мен гарчи ҳикоя ёзиш тўғрисида тажрибам бўлмаса-да, ўзимдаги табиий завқ билан ёзишга тутиндим. Тугилган ўрнимнинг деҳқонлар орасида бўлиши ва ўзимнинг-да шул деҳқонларга мансуб бўлишим бу ҳикояни ёзишга журъат эттирди. Мен бунда мода ҳолига кирган деҳқон отини ўзимга тақмоқ учун эмас, балки деҳқонларга муҳаббат ва уларнинг эзлишлари тўғрисида юрагимда ўрин олиб қолган ҳасрат юзасидан буни ёздим...*”

Бу ҳикояда тасвирланган Турғун меҳнатсевар, қўли гул, кўзлари ҳаётга доим умид билан қарайдиган йигит бўлиб, ёзувчи бу образда ўзининг инсоний сифатларини, меҳнатга, ижодга ташналигини тасвирлаган. Ана шу деҳқон йигитдек куч-қувватга тўлган, ўзидаги бутун ғайрат ва шижоатни халқ манфаатига бағишлашга гайёр бўлган Элбек жўшиб ва тошиб ижод қилди, армонсиз ёзди. Унинг ёзмаслиги мумкин ҳам эмас эди. Зероки, у ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотган, катта ҳаётий тажрибага эга бўлган, эзгуликнинг ва эзгулик тимсоли бўлган кишиларнинг қадрига етган ижодкор эди. Шунинг учун ҳам унинг энг яхши шеър ва дostonларида “ҳаёт суви” жонланиб туради:

*Шеърим жонланади ҳаёт сувидан,
Мен унинг ичида бир томчи каби.
Сўзларим чиқади юрак тубидан,
Нега жилмаймайди гунчанинг лаби.*

Бу шеър ёзилган кезларда Элбек мамлакатда олиб борилаётган маданий ишларда фаол иштирок этаётган эди. Шу пайтда у ҳаёт карвонининг тўғри йўлдан бораётганига ва эртақларда тасвирланган Сусамбилларга – бахт ва саодат манзилига етиб боришига, ҳаттоки, теварак-атрофдаги ғаразли кучларнинг ҳам харитадаги қизил рангга бўялган мамлакатга раҳна сола олмаслигига ҳаддан зиёд ишонган. Ва ҳатто:

*Табиатнинг кучли қўли орқали
Ер остидан қайнаб чиққан булоқнинг
Қаршисига турли кучлар келтириб
Қўйган билан ҳеч тўхтатиб бўларми?*

сингари сатрларни ёзган. Лекин ҳаётининг маълум бир даврида совет воқелигига кўзларини катта-катта очиб караган ва большевиклар олиб бораётган мустамлакачилик сиёсаги натижаларини кўрган бўлса керакки, “Қуролга” деган шеърини ёзган. Чўлпонона руҳ билан тўйинган бу шеърда Элбек, ўзи ҳаттоки истамаган ҳолда, вандошларини большевизмга қарши курашга чорлагандек бўлади:

*Қурол, оҳ! Қандайин гўзал бир сўз,
Ол қўлингга сен уни, эй бойқим!
Сен йиқилдинг бу кун, заволли йигит,
Сабабин билмас эсанг, тингла, эшит!*

*Дунёда борлигингни сақлар эсанг,
Хур бўлуб тепки ичра қолмас эсанг,
Ол шуни қўлга, турма, тезда ол!
Шундадир бахт, шундадир иқбол.*

Элбекнинг “Тилак” ва “Қуролга” деган шеърлари ғоявий жиҳатдан бир-бирига яқин. Ҳар иккала шеърда ҳам бахт ҳаётнинг бирдан-бир маъноси тарзида талқин этилган. Унга эришиш учун ҳаракат қилиш, билак ва мияни ишлагиш лозим, деган фикр шоирнинг нафақат ушбу шеъри, балки бутун ижоди оша “қизил ип” бўлиб ўтиб туради.

Элбекнинг адабий, педагогик ва ижтимоий фаолияти турли-гуман кирраларга эга бўлганидек, унинг бадиий асарлари ҳам турли мавзуларга бағишланган. Элбек қандай мавзуларда асар ёзган бўлмасин, улар шеърӣй, насрий ёки илмӣй бўладими, бундай қатъӣй назар, у ўз асарлари билан кенг халқ оммасининг ич-ичига кирмоқчи бўлган. Шунинг учун ҳам бу асарлар ўта содда тилда ёзилган. У болаларга бағишлаб асарлар ёзганида, Авлоний сингари, болалар адабиётининг жанр хусусиятлари ва тасвир воситаларидан самарали фойдаланган. Аммо бу болаларни келажақда кутаётган муаммоларни кўз олдига келтирганида унинг руҳидаги чўлпонона туйғулар жунбишга келиб, соддалик ўз ўрнини ўй ва хаёлларга, фалсафӣйликка бўшатиб берган.

Чўлпон ва Фитратлар авлодининг қайси бир вакилига назар ташламайлик, уларнинг ҳар бири ўз овозига, ўзининг ижодий услубига эғалиги, фақат ўзига, дунёқаршига, ижодий кредосига яқин

мавзуларда асарлар ёзганлиги кундек равшан бўлади. Шу маънода Ёлбек миллий уйғониш даври адабиётининг ўзига хос намоёндаларидан биридир.

Заҳматкаш шоир 1937 йилнинг мудҳиш кунларида “халқ душмани” сифатида қамоққа олиниб, 12 йиллик қамоқ муддатини ўташ учун Қолимага юборилган ва 1939 йил 11 февралда Магадандаги Ногиронлар шаҳарчасида вафот этган.

Наим Саид (1902-1939)

Наим Саид 1902 йили Қўқонда дехқон оиласида туғилган. Отаси 1917 йил воқеаларига қадар вафот этиб кетишган. Шунинг учун ҳам дастлабки таҳсил ва таълимни Қўқон мадрасасида олган Наймжоннинг мустақил ҳаёт йўли барвақт бошланган. У 1919 йилда ўқитувчиларни тайёрлаш курсларини тугатиб, Қўқон атрофидаги бошланғич мактабларда тил ва адабиёт фанларидан дарс берган. Сўнгра, бизга номаълум сабабларга кўра, Бухорога бориб, 1921 йилга қадар Маориф уйида хизмат қилган. Шундан кейин Наймжон бир мунча муддат Тошкентда ўқитувчилик билан машғул бўлгач, 1922 йилнинг ноябрь ойида Туркистон Республикаси Маориф халқ комиссарлигининг йўлланмаси билан бир гуруҳ ёшлар каторида Москвага боради. Шу вақтда марказий ўқув юртларига кириш мавсуми тугаганлиги сабабли у 1923-1924 йилларда Москва районларидан биридаги халқ маориф бўлими ҳузурида ташкил этилган ишчилар факультетида ўқийди. Ниҳоят, 1925 йилда Журналистика институти ижтимоий-сиёсий факультетининг таржима бўлимига ўқишга киради. Шу йилларда Москвадаги гурли ўқув юртларида Анкабой, Турғунўлат Қирғизов, Мўмин Усмонов, Собира Холдорова, Саидахмад Назиров сингари кейинчалик давлат идораларида турли масъул лавозимларда ишлаган ва 1937 йил тегирмонида мажмақланиб ташланган истеъдодли ёшлар ўқишган. Уларнинг аксари Москвага ёш рафикалари билан, шу жумладан, Найм Саид хотини Амалияхоним билан борганлиги сабабли улар оилавий учрашувлар ўтказишган ва бу учрашувларда Ўзбекистоннинг келажаги, илм-фани, саноати ва қишлоқ хўжалигини ривожлантириш масалалари ҳақида баҳс ва гурунглр бўлиб турган.

Наим Саид 1925-1928 йилларда мазкур институтда ўқир экан, маълум муддат Чўлпон билан бир хонада яшади. Ҳам институтда москвалик машҳур домлалардан лекция тинглаш, ҳам Чўлпондек ажойиб инсон ва ўта билимли-маданиятли сиймо билан бирга яшаш Наим Саид учун катта дорилфунун бўлди, унинг кейинги ҳаётини бойитиб-нурлантириб турди.

Наим Саид она юртига қайтгач, 20-йиллар охирида араб ёзувидан лотин ёзувига ўтиш муносабати билан бошланган саводсизликка қарши кураш компаниясига жалб этилди. У шоир Шокир Сулаймон ва педагог Абдурахим Йўлдошев билан ҳамкорликда “Қизил тамға” номли дарслик-варақалар чиқарди. У кейинчалик ҳам маърифатпарварлик фаолиятини давом эттириб, А.Йўлдошев билан ҳамкорликда “Катталар учун алифбе” (1929), “Саводсизлар учун алифбе” (1936), “Қам саводдилар учун ўқиш китоби” (1936), “Кўрлар учун алифбе” (1937), “Янги қишлоқ” (1936), “Грамматика” (2-китоб, синтаксис; 1936) сингари қатор ўқув қўллашмалари ва китобларнинг яратилишида иштирок этди.

Афсуски, унинг шу вақтда қаерда хизмат қилганлиги тўғрисида бирор маълумотга эга эмасмиз. Аммо у 1930 йили Қўқон шаҳрига юборилиб, у ерда нашр этилган “Янги Фарғона” газетасига муҳаррирлик қилади. 1931 йили эса яна Тошкентга қақриб олинди ва Ўзбекистон Давлат нашриётига бош сиёсий муҳаррир этиб тайинланади.

Шу даврда партия раҳбарларининг, биринчи навбатда Сталиннинг асарлари ўзбек тилига таржима этила бошланди. Наим Саид малакали таржимон ва муҳаррир сифатида мазкур масъул ишга сафарбар этилади. Республика раҳбарияти бу масалага ўта сиёсий тус берганлиги сабабли “дўстлар” Наим Саид муҳаррирлик қилган таржималарни микроскопга қўйиб, текшира бошлайдилар. Улар сиёсий адабиёт таржималаридан “қўпол сиёсий хатолар”ни топиб, 1932 йилнинг январидаяк Наим Саидни партиядан ўчирадилар. Аммо маълум бўлишича, Наим Саид шу вақтда илмий командировка билан Фарғона вилоятига кетган экан. У сафардан қайтиб келгач, топилган хатоларнинг техник хатолар эканини исбот этиб, партиёга аъзоликда тикланади. Бироқ кўп ўтмай, 1933 йили марксизм-ленинизм классиклари асарлари таржимасини кечиктириб юборганлиги учун у иккинчи марта партиядан ўчирилади. Наим Саид бу сафар ҳам ўзининг айбсиз эканлигини асослашга муваффақ бўлади.

Нихоят, 1937 йил 13 сентябрда у “халқ душманлари” Мўмин Усмонов, Қурбон Берегин ва Абдурахим Йўлдошев билан яқин алоқада бўлганлиги учун учинчи маротаба партия сафидан ҳайдалади. Бу, Наим Саидни ёруғ дунёда яшовчилар сафидан ўчириш билан баравар даҳшатли воқеа эди.

Наим Саид ўша йилнинг 17 сентябрида ишдан ҳайдалади. 1938 йил 30 январь куни ярим кечада эса НКВД ходимлари уни кишанланган ҳолда олиб кетадилар.

У НКВД ертўласида ҳам, Тошкент қамоқхонасида ҳам ўзига қўйилган тухматдан иборат айбларнинг бирортасини тан олмай, шафқатсиз терговчилар олдида ўзини мардларча тутади. Аммо айрим “дўстлар” ундан “холис хизматлар”ларини аямайдилар.

Гариф Амиров исм-шарифли ўша вақтда ҳеч каерда ишламаган бир кимса терговчининг: “Наим Саидовнинг аксилшўровий фаолияти тўғрисида нималарни биласиз?” деган саволига, жумладан, бундай жавоб беради: “Наим Саидовнинг аксилшўровий фаолияти тўғрисида менга қуйидаги фактлар маълум. Саидов рус ва ўзбек тилларини ўзаро яқинлаштириш масаласига принципда қарши чиққан, ўзбек тилига рус тилидаги терминларни олиб киришга қаршилик кўрсатган. 1935 йилда “Қизил Ўзбекистон” газетаси редакциясида адабий ходимларнинг умумшаҳар йиғилиши ўтказилганида Саидов Ўзбекистон янги алфавити ва терминология комитетининг ходимлари терминологик луғатларни тузишда нотўғри йўлдан бормоқдалар, деб чиқди. У шундай деганда “Ҳарбий терминларнинг русча-ўзбекча луғати”ни назарда тутган эди. Ваҳолонки, бу луғатда ҳеч қандай хато бўлмаган...”

Наим Саиднинг бошқа айрим хизматдошлари ҳам маҳбуснинг миллатчи бўлганлигини, нафақат марксим-ленинизм классиклари асарлари, балки “Пўлат қандай тобланди” романининг таржимасини таҳрир қилишда ҳам қўнол сиёсий хатоларга йўл қўйганлигини таъкидлашган.

Наим Саиднинг “миллатчилиги” шундан иборат эдики, у журналист дўстлари Аъзам Аюб ва Саидғани Валиев билан бирга “революция” сўзини *инқилоб*, “практика”ни *амалия*, “проект”ни *лойиҳа*, “комментарий”ни *тафсир*, “документ”ни *ҳужжат*, “абстракт”ни *мавҳум*, “процесс”ни *жараён*, “ударный”ни *зарбдор*... сўзлари билан таржима қилган, русча сўз ва атамаларнинг ўзбекча муқобилини топишни таржима санъатининг бош тамойили, деб ҳисоб-

лаган эди. Лекин миллий тилларни руслаштириш совет давлати миллий сиёсатининг тамал тошини белгиллаган бир вақтда Наим Саиднинг “революция” сингари сўзларни ўзбекчалаштириши инқилобга, советларга қарши чиқиш билан баравардек туюлди.

1939 йил 7 январь куни имзоланган Айбномага кўра, Наим Саид, биринчидан, аксилинқилобий “Миллий иттиҳод” ташкилотининг аъзоси бўлганликда ва шу ташкилотнинг топшириғи билан Москвада таҳсил олган ёшлар ўртасида миллатчилик уруғини сепганликда, иккинчидан, Кўқондаги “Қизил қалам” адабий жамияти иштирокчилари даврасида аксилинқилобий “Миллий иттиҳод” ташкилоти ячейкасини ташкил этганликда, учинчидан, сиёсий адабиётни ўзбек тилига таржима қилишда зараркундалик ишларини олиб бориб, таржима матнини қасддан бузганликда, тўртинчидан, Березин, Усмонов сингари фош этилган “душманлар” билан бирга адабий жабҳада зараркундалик ишларини олиб борганликда, бешинчидан эса, шундай йўллар билан давлатга 275 минг 300 сўм 56 тийин зарар келтирганликда айланган эди.

Ҳолбуки, Наим Саид ҳалол ва покиза инсон сифатида давлатнинг бир тийинига ҳам хиёнат қилмаган. Аксинча, душманлар айрим сиёсий адабиётларда қўпол хатоларга йўл қўйилган, деган баҳона билан айрим китобларни китоб дўконларидан йиғиштириб, ёқиб юборишлари билан давлатга катта моддий зарар етказганлар.

“Наим Саид, – деб хотирлаган эди унинг ҳамшаҳари адабиётшунос Насрулла Даврон, – ҳар бир яратган китоб ва асарига ижодкорлик билан ёндашиб, ўзига хос ҳикоя ва ривоятлар, замон руҳига мос мисоллар топа олувчи ўткир зеҳнли олим эди. Рус тилига ниҳоятда чечан, ўзбек тилида нотик, ўша давр она тили талаффузини яхши эгаллаган, тузилиши ва кўриниши кўркам, алп қомат йигит эди”.

1939 йил 19 июлда бўлиб ўтган Тошкент вилоят судида айбланувчи Наим Саидовнинг ҳам иши кўриб чиқилган. Лекин ҳайратланарли томони шундаки, “тузилиши ва кўриниши кўркам, алпқомат йигит” мазкур суддан бир ярим ой аввал, 1939 йил Тошкент қамоқхонасида чеккан қийноқ ва азоблардан 2 июнда, шу ерда вафот этган эди.

Наим Саид сингари ажойиб ажлодларимиз ўз диёрининг озод бўлиши, ўзбек халқининг хурлик ва эркинликда яшашини орзу қилган эдилар. Уларнинг бирдан-бир айблари худди шунда эди.

Бугун биз уларнинг орзу-умидлари ушалган даврда яшаб, улар хотирасини ёд этиб турибмиз.

Мўмин Усмонов (1903-1938)

1917 йил октябрида дунёга келган совет ҳокимияти 1927 йилга келиб жамоалаштириш компаниясини бошлаши ва “эски” зиёлиларни кувгин қилиши билан халқ манфаатларини поймол этувчи давлат эканлигини тўла ошкор қилди. Орадан ўн йил ўтгач, 1937 йилда эса, юз минглаб бегуноҳ кишиларни катагон этиши билан унинг XX асрдаги энг мустабид давлат тузуми эканлиги бутун дунёга кундек равшан бўлди. Шу йили у нафақат колхоз далалари ва саноат корхоналаридаги “зараркунандалар”, собик бойлар ва дин арбобларига, балки кўзга кўринган барча давлат, партия ва жамият арбобларига, саркардаларга, катта-кичик корхоналарнинг раҳбарларига, адабиёт, санъат, фан, таълим ва матбуот ходимларига, хуллас, жамиятнинг барча фаол аъзоларига қарши қакшагич кураш бошлади.

Кимдир бу курашни ўша йилларда кучая борган сиёсий ва иқтисодий бухрондан чиқиш йўли, деб атайди. Кимдир бу курашни ҳокимият учун кураш, деб талқин этади. Агар мабодо сўнги талқин ҳақиқатга яқин бўлса, у ҳолда бу курашнинг мантиксизлиги шунда эдики, Ўзбекистонда шу йилларда катагон этилган раҳбарларнинг бирортаси на партиянинг сиёсий йўлига ошқора қарши чиққан, на Ўзбекистонни СССРдан ажратиб олиш йўлида ҳаракат қилган, қолаверса, уларнинг аксари Москвада ўқиб, совет давлатига садокат руҳида тарбияланган кишилар эди.

Шундай кишилардан бири 1903 йили Қўқонда қосиб оиласида туғилган Мўмин Усмоновдир.

Мўминжон Усмонов 1910-1912 йилларда Қўқонда очилган янги усул мактабларининг бирида, Муҳаммаджон Холиқий ва Ашурали Зоҳирий сингари машҳур маърифатпарварлар қўлида, 1912-1915 йилларда эса рус-гузем мактабида ўқиди. У шу орада мадраса “тупроғини ҳам ялаб улгурган”и учун Сўфи Оллоёр сингари сўфий шоирларнинг кўплаб шеърларини ёд билар эди.

1917 йил воқеаларидан кейин Мўминжон дастлаб Қўқондаги янги очилган мактабларнинг бирида ўқиди. 1919 йилда ёшлар таш-

килотига аъзо бўлиб кирди ва шу ташкилотда фаолият олиб борди. 1924 йилда эса Москвадаги Журналистика институтининг таржима ва таржима назарияси бўлимига ўқишга юборилди. М.Усмонов мазкур институтда Наим Саид, Саидахмад Назиров, Мавлонбеков, Иброҳим Эшонхўжаев ва бўлажак хотини Собира Холдорова каби билан бирга таҳсил ола бошлади. У иккинчи курсни тугатганидан сўнг республика раҳбариятининг тавсияси билан ўқишни Москвадаги Шарқ халқлари коммунистик университетнинг маориф ва маданият бўлимига кўчирди. 1930 йили шу университетни тугатиб, она юртига қайтган Мўмин Усмонов “Қизил Ўзбекистон” газетасига муҳаррир этиб тайинланди.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Сулаймон Азимов ўз хотираларида Мўмин Усмонов муҳаррирлик, Аъзам Аюб эса котиблик қилган вақтда “Қизил Ўзбекистон” газетаси атрофига республиканинг барча пешқадам ижодий кучлари тўплангани ва газета улар ёрдамида ўқимишли бўлганини айтиб, яна бундай деган эди: “Мўминжон Усмонов яхши ташкилотчи бўлиб, мухбирлар билан ишлашга алоҳида аҳамиятга берган. Газета саҳифаларида республика ҳаёти кенг ёритилган, ўшанда. У адабиёт ва санъатга қизиққан киши сифатида газетхонлар оммасини шу соҳалардаги янгиликлар билан мунтазам равишда таништириб борган. Унинг ўзи ҳам бош мақолалардан ташқари, маданий мавзуларда кўпгина мақолалар ёзган”.

Камина “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 30-йиллардаги таҳламларини варақлаганимда, унинг “Яна “Тарих тилга кирди” ҳақида”, “Байналминал пролетар ёзувчилар билан ўртоқларча ўлтириш”, “Демьян Бедный – большевик шоири” (1931), “Маданий инкилоб фронтда янги ғалабалар сари” (1932), “Пушкин ўзбек тилида” (1937) сингари мақолаларини кўриб ўқиганман.

М.Усмонов уч йил давом этган муҳаррирлик фаолиятдан кейин дастлаб Ўзбекистон маориф халқ комиссари (1933-1934), Ўзбекистон компартияси Марказий комитетига маданият ва пропаганда бўлими мудири (1934-1935, 1937), Ўзбекистон Олий қишлоқ хўжалиги коммунистик мактаби ректори (1935-1937) лавозимларида хизмат қилади. У Ўз КП(б) МК бўлим мудири сифатида марксизм-ленинизм асосчиларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилиш ишларига раҳбарлик қилади.

М.Усмонов шу даврда Сталин асарларини гўё қасддан бузиб таржима қилганлиги ва бошқа сиёсий хатоларга йўл қўйганлиги

учун 1937 йил 30 август кuni қамокқа олинади. 1938 йил 4 октябрда бошқа жабрдийда ватандошлари билан бирга Тошкентда отиб ташланади.

Муҳаммад Ҳасанов (1904-1938)

30-йилларнинг ўрталарида “Қизил Ўзбекистон” ва “Правда Востока” газеталарига муҳаррирлик қилган Муҳаммад Ҳасанов (Муҳаммад Ҳасан) 1904 йили Тошкентда ўқитувчилар оиласида дунёга келди. Унинг отаси Фаттоҳ ака ҳам, онаси Тоиббахоним ҳам Янги шаҳардаги мактабларнинг бирида болаларга таълим беришган. Муҳаммад Тошкентдаги энг нуфузли билимгоҳлардан бири – Песталоцци номидаги мактабда ўқиб, шу мактаб деворий газетасида шеър ва мақолалари билан қатнашган ва шу кезлардаёқ унинг ёзув-чизувга лаёқатли экани маълум бўлган. Аммо 1922 йилда отаси вафот этгач, унинг журналистлар тайёрлайдиган ўқув юртига кириш орзуси хубоб бўлди. 18 ёшли йигит 5 кишилик оилани боқиш учун онаси билан бирга барвақт меҳнат фаолиятини бошлашга мажбур бўлди.

Муҳаммад меҳнат фаолиятини Россия телеграф агентлигининг Эски шаҳарда тарқатилган “ТашРоста” газетасида ишлашдан бошлади. Ўзбек тилини яхши билмаган йигит рус тилидаги телеграф хабарларини дастлаб луғат ёрдамида ўзбекчага ўттирди. Кейин Абдулла Қодирий ва Мирмуҳсин Шермухамедовларнинг ёрдамида ўзбек тилини пухта ўрганди. 1924 йилдан бошлаб “Туркестанская правда”, “Қизил байроқ”, “Туркистон” газеталарида адабий ходим, бўлим мудирини бўлиб ишлади. Шу даврда у рус тилидаги кўплаб расмий материалларни ўзбек тилига таржима қилиш билан бирга сиёсий-ижтимоий мавзуларда мақолалар ҳам ёзди.

Ўрта Осиёда миллий чегараланиш ўтказилгандан сўнг М.Ҳасанов “Қизил Ўзбекистон” газетасида ишлаб бошлади. Тарихий давр гақозоси билан 1925 йил февралда мазкур газета қошида “Камбагал дехқон” деган кичик газета чиқа бошлайди. “Газетани чиқаришда, – деб ёзган эди Зиё Саид “Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар (1870-1917)” деган китобида, – унинг ҳозирги муҳаррир ўринбосари ўртоқ М.Ҳасан кўп жонбозлик кўрсатди. Бу ойдан-ойга, йилдан-йилга қишлоқ оммасининг маданий-маориф даражаси

кўтарилиши билан бир қаторда ўсиб келди... Бу газета ҳар бир қадамида камбағал ва ўрта ҳол деҳқонлар манфаатини кўзлаб, уларга ҳар жиҳатдан маслаҳат бериб келди”.

М.Ҳасановнинг журналистик фаолиятдан мамнун бўлган республика раҳбарияти уни 1927 йилда марказкомга ишга таклиф этиб, янги ташкил этилган матбуот бўлимига мудир ўринбосари этиб тайинлади. Журналист Холбек Ёдгоровнинг “Нурли йўл” китобида ёзилишича, М.Ҳасановнинг матбуот бўлимида ишлаган пайтлари ўзбек матбуотининг гуриллаб ўса бошлаган йиллари бўлган. Шу йилларда республикада янги-янги газета ва журналлар ташкил этилган. М.Ҳасанов “Аланга”, “Мухбирлар йўлдоши”, “Ёрқин ҳаёт” каби журналларнинг вужудга келиши ва халқ ўртасида обрў-эътибор қозонишига муносиб ҳисса қўшган.

М.Ҳасанов 1930 йилда “Қизил Ўзбекистон” газетасига муҳаррир этиб тайинланади. Аммо кўп ўтмай, 1931 йилда Москвага ўқишга юборилади. У ўқишни тугатиб, Ярославль вилоят газетасида қисқа муддат ишлаганидан сўнг ВКП(б) Марказий Комитетининг матбуот бўлимига инструктор этиб тайинланади.

1932 йил охирида республика раҳбариятининг таклифи билан она юртига қайтиб келган М.Ҳасанов яна “Қизил Ўзбекистон” газетасида масъул муҳаррир лавозимида хизмат қила бошлайди. У 1934 йилдан эътиборан “Муштум” журнаliga, 1936 йилнинг декабрь ойидан эса “Правда Востока” газетасига ҳам раҳбарлик қилади. У республиканинг икки етакчи газетасини бошқарган йиллар собиқ шўро мамлакатининг сиёсатлаша бошлаган, муҳаррирлардан “ички душман”ни ва улар “жойлашиб олган” муассасаларни кескин фoш этувчи мақолаларни бoсиш, яъни жамиятни 1937 йил даҳшатларига тайёрлаб бoриш талаб қилинган йиллар эди. Шундай оғир ва мушкул йилларда Муҳаммад Ҳасанов сингари виждонли муҳаррирларга осон бўлмаган. Унинг шу даврдаги фаолиятдан яхши хабардор бўлган журналистлардан бири Тўлқин Рустамов дил сўзларини бундай ифодалаган эди: “У ишдан ҳеч ҳам чарчамасди, куни тунга улаб, эртага чиқадиغان газетанинг саҳифаларини ўкиб, имзо чекар, баъзан уйда озгина хордик чиқариб, яна редакцияда ҳозир бўлар, ўзини дадил тутиб, ишга кўмилиб кетарди. Унинг гайратига, чидамига қойил қолардик. Уни мамлакатимизда содир бўлаётган ва сабаби нималигига киши ақли бовар қилмайдиган иғво, гийбатларга тўла воқсалар адои тамом этаётган

нини сезардик. Яқиндагина “Қизил Ўзбекистон”дан “Правда Востока” газетасига редактор қилиб тайинланган эди. Иккала газетادا ҳам, расмий материалларни мустасно этганда, “халқ душманлари”, “буржуа миллатчилари” ҳақида уйдирма материалларнинг чиқишига анчагина чек қўйган, баъзиларини юкоридан тазйик бўлса-да, чиқартирмаган эди”.

Республикадаги хушёр кишилар партия ва ҳукуматнинг “юксак ишонч”ини оқламаётган муҳаррир тўғрисида тегишли идораларга, Москвага хат ёзадилар. 1937 йил 3 сентябрда “Правда” газетасида “Буржуа миллатчиларининг ҳомийлари ва шериклари” деган мақола эълон қилинади. Унда “Правда Востока” газетаси ва шахсан унинг масъул муҳаррири кескин танқид остига олинган, ўзбек маданияти ва матбуотининг Абдулла Қодирий, Аъзам Аюб, Зиё Саид, Мўмин Усмонов сингари вакилларига “халқ душманлари”, “буржуа миллатчилари” тамғаси ёпиштирилган, Муҳаммад Ҳасанов эса бу миллатчиларнинг ҳимоячиси сифатида қаттиқ қораланган эди. “М.Ҳасанов, – деб ёзилган эди газетادا, – совет турмушини бузиб кўрсатган “Обид кетмон” романига қарши ёзилган тақризни юмшатиб, силлиқлаб чиқарди. Қурбон Берегин ва Мўмин Усмоновлар ҳақидаги мақолани эса босиб чиқармади...” ва хоказо.

Муҳаммад Ҳасанов мазкур мақола босилган кунларда Ессентукидаги санаторийларнинг бирида даволанаётган эди. У ўша куннинг эртасигаёқ “зудлик билан етиб келинг”, деган телеграммани олиб, Тошкентга учиб келди. Муҳаррир шу куниёқ партиядан ўчирилиб, ишдан олинди. Куни кеча ўзи муҳаррирлик қилган газеталар унинг “халқ душмани” Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романига муҳаррирлик қилгани, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Аъзам Аюб, Санжар Сиддик сингари “унсурлар”ни “Қизил Ўзбекистон” газетасига, “Ер юзи”, “Муштум”, “Ёрқин турмуш” журналларига жалб этгани, “марксизм классиклари”нинг асарларини ўзбек тилига бузиб ўгирган Мўмин Усмонов, Воис Раҳимий, Отажон Ҳошим, Наим Саидларни ўз паноҳига олганини фoш эта бошладилар.

М.Ҳасанов мудҳиш йилнинг 26 сентябрь куни қамоққа олиниб, 1938 йилнинг 4 октябрида Абдулла Қодирийлар билан бир кунда отиб ташланди.

Қатағон тўлкини авж олган кезларда сиёсат олаמידан узоқ санъат арбоблари ҳам қамоққа олинган эди. Шулардан бири – Навоий портрети муаллифи Ўзбекистон халқ рассоми В.Кайдалов

бўлиб, у ўша йилларда бир неча кун М.Ҳасанов билан бир камерада ётган. В.Кайдалов М.Ҳасанов окланганидан сўнг, унинг фарзандларига шундай деган экан: “Отангиз билан қамокхонада бир камерада ўтказган уч кеча-ю уч кундузни асло унутмайман. Отангизнинг темир иродаси мени ҳайратга солган. Қамокдаги маҳбуслар руҳи синик, дилхаста бўлиб, айримлари йиғлагани йиғлаган эди. Ҳасанов эса ҳаммамизнинг кўнглимизни кўтаришга уринарди. “Қандайдир янглишиш рўй бераяпти, сабр қилайлик. Сабрнинг таги олтин, дейдилар”, – деб таскин берар, тинимсиз сўроқлардан қайтгандан кейин эса: “Буни қаранг, бизнинг гарданзимизга ҳам, биз билан бирга ишлаган, бизга ҳамлард, ҳаммаслак, партия ва Ватанга содиқ кишилар гарданига ҳам тухматдан иборат қоғозларга қўл қўйишга мажбур этишяпти!” – деб ғазабланарди. У норозилик билдириб, очлик ҳам эълон қилди. Биз бирга бўлганимизнинг учинчи куни, кечаси: “Ҳасанов, нарсаларингни йиғиштириб, бу ёққа чиқ!” – деб буйруқ беришди. Шундан кейин унинг тақдирини нима бўлганини билмайман”.

Холбек Ёдгоров собиқ касбдошлари ҳақидаги мақолаларининг бирида у ҳақда бундай самимий сўзларни ёзган: “Муҳаммад Ҳасанов ҳаётда, турмушда ўзининг юксак маданияти, оқилона фикр юритишлари, доноларга хос синчковлик таланти, ниҳоятда камтарин, мулоийм ва меҳрибонлиги билан кўпчиликнинг хурматига, ишончига сазовор бўлган эди. Унинг ўз касбдошлари, дўстлари билан самимий муносабатда бўлиши етук кишиларда, чин инсонда учрайдиган ноёб фазилатлардир.

У ҳаётни, оиласини, дўстларини, ўзини тарбиялаб етказган жонажон ватани ва халқини шундай севар ва садоқат изҳор этардики, бу унинг жўш уриб турган фаолиятига сингиб кетган одатлар эди”.

Бугун мустақиллик даврининг ҳаётбахш шабадалари эсиб юрган дориломон кунларда қатағон даврининг бошқа бегуноҳ қурбонлари қатори атокли журналист Муҳаммад Ҳасановни ҳам хурмат билан ёд этамиз.

Аъзам Аюб (1904-1938)

20–30-йиллар ўзбек матбуотида Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ғози Юнус, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Комилжон Алимов син-

гари машхур журналистлар фаолият олиб борган даврда улар билан бир сафда қалам тебратиб, шуҳрат қозониш осон эмас эди. 20-йилларнинг ўрталарида улар билан изма-из миллий матбуотга кириб келган бир журналист бу машаққатли ишнинг уддасидан чиқди. Бу Аъзам Аюб эди.

Аъзам Аюб бундан роса 110 йил муқаддам, 1904 йил 21 августда Тошкент шаҳрида хизматчи оиласида дунёга келган. Унинг отаси 1915 йилга қадар 13 йил давомида тошкентлик бир бойнинг кўлида приказчик – гумашта бўлиб хизмат қилган ва газмол савдоси билан шуғулланган. У 1917 йили ҳаётдан кўз юмгач, ёш Аъзамжон ҳаётининг етимлик-есирлик йиллари бошланган. Ота ўрнида онасига ёрдам бериш, укаларининг бошини силаш эски мактабда таҳсил кўраётган Аъзамжоннинг зиммасига тушган. У мактабни ташлаб, онасига ёрдам бериш чораларини ахтарган. Аммо янги тарихий даврнинг бошланганлигини сезган йигитча ҳар қандай оғирликка бардош бериб, Мунаввар қори Абдурашидхоннинг Хадрадаги етти йиллик “Намуна” мактабида ўқишни давом эттирган. 1919 йили эса устознинг маслаҳати ва тавсияси билан “Турон” кутубхонасига китоб ташувчи бўлиб ишга жойлашган.

Аъзамжон кутубхонада хизмат қилар экан, китобнинг маърифат чашмаси эканини юракдан ҳис қилади, китобга меҳр туйиб, билим хазинасини тўлдиришга интилади. Шиддатли даврда рўй бераётган воқеа ва ҳодисаларни билиш ва тушуниш иштиёқида Россия Телеграф агентлиги Туркистон бўлими томонидан нашр этила бошлаган “РўсТО” девор газеталарининг битта ҳарфини ҳам қолдирмай ўқийди.

Кунларнинг бирида газетада берилган эълон унинг ҳаётини губдан ўзгартириб юборди. Бу эълонда эса ўқиш-ёзишни билувчи кишилардан газетага хабар ёзиб туриш илтимос қилинган эди. Аъзамжон ўша кунидек биринчи хабарини ёзиб, газета идорасига элтади. Кўп ўтмай, у «РўсТО»нинг фаол мухбирларидан бирига айланади. Ҳатто Эски Жўвадаги босмахонага бориб, газетанинг чоп этилишидек сирли ва мафтункор жараён билан яқиндан танишади. Ана шу тарзда унда газетачиликка, нашр ишларига сўнмас муҳаббат уйғонади.

Туркистон Миллий ишлар комиссарлигининг 1918 йил июнида нашр этила бошлаган “Иштирокиюн” газетаси 1920 йил 19 декабрдан эътиборан “Қизил байроқ” номи билан чоп этила бошлади. Ўз

ҳаётини газетасиз тасаввур этмай қолган Аъзамжон шу йилнинг охирларида мазкур газета таҳририятига корректор ёрдамчиси бўлиб ишга киради.

Газета Туркистон жумҳуриятининг ўзбек тилидаги ягона нашир афкори бўлишига қарамай, таҳририят ходимлари беш кишидангина иборат эди. Шу сабабдан Аъзамжон корректорга ёрдамчилик вазифаси билангина кифояланиб қолмай, корректорлик, газета чиқарувчилик, техник муҳаррирлик ишларини ҳам бажаради, ҳатто шаҳар бўйлаб зир югуриб, навбатдаги сон учун янги хабарлар ахтаради. У ҳаётини ана шундай қайноқ оқимида ҳаракат эта туриб, кишини ҳамиша янгиланиб туришга мажбур этувчи, Дунедаги энг зарур ва қизиқарли касблардан бири – журналист касбини мукамал эгаллаб боради.

1922 йил сентябрида “Қизил байроқ” газетаси энди “Туркистон” номи билан чиқа бошлади. Аъзам Аюб қисқа муддат ичида журналистлик мактабини ўтаб, муайян тажриба ҳосил қилганлиги учун дастлаб бўлим мудири, кейин масъул котиб ўринбосари лавозимларига кўтарилди. Туркистон жумҳурияти Ўзбекистон республикасига айлантирилиши муносабати билан газета 1925 йил декабрида “Қизил Ўзбекистон” номини олди. Аъзам Аюб 1937 йилга қадар мазкур газетада масъул котиб ўринбосари бўлиб хизмат қилди.

1925 йили “Қизил Ўзбекистон”дан янги газета ва журналлар тармоқланиб ажрала бошлади. Миллий журналистикамизнинг тарихчиси Тоҳир Пидаев берган маълумотга кўра, Аъзам Аюб отахон газета заминида пайдо бўлган “Камбағал деҳқон” газетасининг шаклланишида фаол катнашиб, унга бир йил (1925, июль – 1926, июль) давомида масъул котиблик қилган. Айни вақтда у “Ер юзи” журналида масъул котиб (1926-1928), “Гулистон” журналида эса муҳаррир ўринбосари (1931-1937) лавозимларида ҳам ишлади. Агар шу йилларда “Қизил Ўзбекистон” газетаси ҳам, “Ер юзи” ва “Гулистон” журналлари ҳам республика ҳаётини акс эттирувчи қизиқарли материаллари билан эл-юрт эътиборини ўзига тортган ва катта довруғ қозонган бўлса, бунинг учун, биринчи навбатда, Аъзам Аюбдан миннатдор бўлиш ўринлидир.

Аъзам Аюб 20-йиллар охири – 30-йилларнинг биринчи ярмида шу қадар қайнаб ва жўшиб меҳнат қилдики, ҳатто “Аъзам”, “Газетхон”, “Томошачи”, “Тошкентли”, “А.А.” сингари таҳаллус-

лардан фойдаланишга мажбур бўлди. Унинг шундай тахаллусли асарлари, юкорида тилга олинган нашрлардан ташқари, “Муштум”, “Машъала” сингари журналларда ҳам эълон қилинди.

Аъзам Аюб фақат мактаб ва маориф, ҳуқуқ ва маданият, сиёсат ва иқтисод, хотин-қизлар озодлиги учун ва феодал ўтмиш Саркитларига қарши курашгина эмас, балки План институтини тугатганлиги сабабли шаҳар ва қишлоқ қурилиши каби масалалар бўйича ҳам билимдонлик билан ёзди. Унинг шу йилларда эълон қилган мақолаларида 20–30-йиллар ҳаёти ўзининг ёрқин ва ҳаққоний ифодасини топди.

Атоқли журналист фаолиятини қарийб илк давридан бошлаб ғойибона кузатган кекса матбуот ходимларидан бири Холбек Ёдгоров ҳамкасби ҳақида бундай ҳароратли сўзларни ёзган эди:

“Тер тўкканга ер тўкади, деганларидек, Аъзам Аюбнинг зехнаклидан, қалб кўри – меҳридан тўкилган меҳнат нишонлари кундалик газета саҳифаларида кўринарди. У газета ишининг нозик, сермашаққат ҳамма томонларини яхши биларди. Секретарь сифатида газетанинг ҳар бир сонига сайқал берарди, мухбир каби шаҳар ва қишлоқларни кезарди, рассом бўлиб ҳаётдаги энг яхши нарсаларни суратга оларди, журналист бўлгани сабабли ҳамма жанрларда мазмундор мақолалар ёзарди, зарурият туғилиб қолса, босмаҳонага тушарди-да, полосаларни вёрстка қиларди, йирик ҳарфлардан чиройли сарлавҳалар терарди...”

Холбек Ёдгоровнинг эътироф этишича, Аъзам Аюбнинг иш услубига оид бундай самимий сўзларни у билан бирга газетада хизмат қилган кекса ва ёш ходимлардан эшитган.

Юкорида номи тилга олинган Тоҳир Пидасев Аъзам Аюбнинг журналистлик фаолиятини махсус ўрганиб, унинг ёзиш маданияти тўғрисида бундай фикрларни баён қилган:

“Аъзам Аюбов каламкашлик маҳорати билан ҳам ўз давридаги кўпчилик журналистлардан ажралиб гузарди. У содда, тушунарли ёзишга интилар, умумий сўзлардан иборат тумтарокли жумлаларни ёқтирмасди. У ҳатто энг чигал ва мураккаб масалалар моҳиятини ҳам содда, ихчам ва таъсирли ифодалай оларди. У ёзган асарларининг мазмуни ҳақидагина эмас, шакли тўғрисида ҳам жиддий бош қотирар, тилининг тушунарли, таъсирли, жонли бўлиши учун кўп меҳнат сарфларди. Сарлавҳа кўйишдаги унинг маҳоратига кўпчилик тан берган”.

Аъзам Аюб 20-йилларнинг ўрталаридан бошлаб адабиёт оламида, театр ва кино санъатларида пайдо бўлган янги асарлар ҳақида тақриз ва мақолалар ёзиб, адабий танқид, кино танқидчи-лиги ва театр танқидчилигининг ҳам шаклланишига камтарона бўлса-да ҳисса қўшди.

Тиниб-тинчимас журналист рус ва жаҳон адабиётидан яхши хабардор, ўз даврининг ҳар томонлама билимли ва маданиятли кишиларидан эди. Шунинг учун ҳам у сиёсий ва бадиий таржима билан фаол шуғулланиб, Л.Н.Толстойнинг “Кавказ асири” киссасини, А.П.Чехов, А.М.Горький, М.А.Шолохов сингари рус ёзувчиларининг ҳикояларини ўзбек тилига таржима қилди. К.Голдонининг “Меҳмонхона бекаси”, Ф.Шиллернинг “Макр ва муҳаббат”, Н.В.Гоголнинг “Уйланиш” асарлари Ҳамза номидаги театр (ҳозирги Ўзбек Миллий академик драма театри) сахнасида Аъзам Аюб таржимасида узоқ йиллар давомида муваффақият билан намойиш этилди. Афсуски, Аъзам Аюб Сервантеснинг олтин қаламига мансуб “Дон-Кихот” романи таржимасини охирига етказа олмади.

Аъзам Аюб, юқорида баён қилинган хизматларидан ташқари, бир гуруҳ истеъдодли журналистлар ва таржимонлар авлодини ҳам тарбиялаб етиштирди.

Аъзам Аюбнинг яқин ўтмишнинг кўпгина савдоларини бошидан кечирган жабрдийда хотини Сожида Носирова турмуш ўртосини эслаб, бундай деган эди: “У ҳеч вақт ўзи тўғрисида ўйламасди, бошқалар ҳақида кўп қайғирарди. Ҳамма уйқуга кетганда ҳам милт-милт ёниб турган чироқ нурида узоқ тунларгача ишларди, кечалари чироқ тагдонини керосин билан тўлдиришга тўғри келарди. Уйқусизликдан кўзининг жияклари кизариб кетса ҳам, чарчоқликдан нолимасди, бир оз мизғиб оларди-да, қалб меҳри билан битган қоғозларини, ўқиб тугалламаган китобларини, газеталарини қўлтиқлаб редакцияга йўл оларди”.

Аъзам Аюб ана шундай бедор кечаларда умумбашарий аҳамиятга молик асарларни ўқиш ва таржима қилиш, халқнинг миллий манфаатига хизмат қиладиган масалалар тўғрисида мақолалар ёзиш билан бирга марксизм классикларининг асарларини, партия съездлари ва конференцияларининг материалларини ҳам таржима қилишга мажбур бўлди, хабар ва мақолалари билан совет воқелигида рўй берган ўзгаришларни ижобий ҳодисалар сифатида тарғиб қилди.

Аммо 1937 йилнинг қонли бўрони кўтарилганда Аъзам Аюб ҳам четда қолмади. Мудҳиш йилнинг 15 октябрида у қамокка олинди. У 1918 йилдан “Ёш юраклар” аксилинқилобий-миллатчилик ташкилотининг раҳбари, 1929 йилдан эса “Миллий истиқлол” аксилинқилобий-миллатчилик ташкилотининг аъзоси бўлганликда айбланди. У ўзига қўйилган айбларнинг бошдан-оёқ тухмат эканлиги ҳақида ҳатто “темир нарком” В.Ежов номига ариза ёзмасин, бўйнини тобора сиқиб келаётган сиртмоқдан чиқа олмади.

Аъзам Аюб бошқа қаламқаш устозлари ва дўстлари катори, 1938 йил 5 октябрда отишга ҳукм қилинди. Ҳукм НКВД Ҳарбий Коллегиасининг шу ҳақдаги қарори чиқмасдан бир кун аввал, 4 октябрь куни Тошкентда ижро этилди.

Отажон Ҳошим (1905-1938)

Ўзбек фани ва маданиятининг йирик арбобларидан бири Отажон Ҳошим 1937 йили қамокка олинганида, эндигина 32 баҳорни қаршилаган азамат бир йигит эди. Аммо у фожиали умрининг шу навқирон фаслидаёқ Ўзбекистондаги ижтимоий фанларнинг кўзга кўринган намояндаси, йирик фан ташкилотчиси, ҳозирги Ўзбекистон Фанлар академиясининг пойдевори – Фанлар кўмитасининг раиси, Тил ва адабиёт институтининг директори сифатида қизғин фаолият олиб бораётган эди.

Отажон Ҳошим 1905 йили Тошкентнинг Пушти ҳаммом маҳалласида дехқон оиласида дунёга келди. 1918 йилга қадар отаси билан бирга дехқончилик қилди. Дастлаб мадрасада, кейин икки йил рус-тузем мактабида, 1918-1921 йилларда эса ўзбек ёшлари учун очилган Маориф институтида таҳсил олди. Сўнгги ўқув юрти гарчанд Маориф институти – Инпрос деб аталган бўлса-да, аслида ҳозирги умумтаълим мактабларининг юқори синфлари даражасида маълумот берувчи сабоқхона бўлган. Отажон Ҳошим мазкур ўқув юртида таҳсил олар экан, тиришқоклиги, билимга чанқоклиги ва истеъдоди билан ўқитувчилар эътиборини қозонади. Рус тилини бир оз бўлса-да билгани учун 1922 йилда устозларининг маслаҳати билан Москвага бориб, Бухарин номидаги ишчилар факультетида ўқишни давом эттиради.

Даҳшатли 1937 йилда НКВД ходимлари томонидан қамокка олинган ватандошларимизнинг бирортаси советларга қарши акси-

линқилобий ташкилотнинг аъзоси бўлмаган. Лекин шунга карамай, улар инсон зоти чидай олмайдиган кийноқлар остида ўзларининг яширин аксилинқилобий ташкилот аъзоси бўлганлик-лари ҳақида маълумот беришга мажбур бўлганлар. Ўрта мактаб ҳажмида ҳам саводи бўлмаган НКВД ходимлари Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов сингари давлат ва партия арбобларини, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон сингари ашломаларни истаганларича кийнаб, уларнинг инсоний шаънларига мутлақо муносиб бўлмаган жазоларни қўллаганларки, жабрдийдаларнинг аксари бу дунёдан ўлиб бўлса ҳам нажот топиш учун ҳар қандай сўроқномаларга имзо чекишга мажбур бўлганлар.

“Литературная газета”нинг 1988 йил 23 ноябрь сонидagi бир мақолада собиқ махбусалардан бирининг бундай хотираси келтирилган эди: “Мен билан бир камерада немис аёли ётган. Мен илгари у билан Коминтернда бирга ишлаганман. Қарийб ҳар куни кечаси уни сўроққа олиб чиқишар эди. Кунларнинг бирида у эрталаб камерага кириб келди-да, менинг ёнимга келиб чўқди ва Коминтернда ишлаган ходимларимиздан бирининг исм-шарифини айтиб, шундай деди: “Биласанми, агар имкони бўлса, мен уни шу қўлларим билан бўғиб ташлаган бўлардим. Бугун менга унинг кўрғазмасини ўкиб беришди. У нималар ҳақида гуллаганини тасаввур ҳам этолмайсан!”. Орадан бир мунча вақт ўтгач, уни яна тунги сўроқдан олиб келишди. Унинг башараси мутлақо бошқача эди. “Қандай журъат этдим, – дерди у. – Қандай журъат этдим-а! Бугун мени у билан юзлаштиришди, мен тирик одамни эмас, мурдани кўрдим”.

Немис аёли шу куни уриб, калтаклаб, дабдала қилинган ва бир халта хом гўштга айланган Коминтерннинг собиқ ходими билан юзлаштирилган эди.

Мен 1937-1938 йилларда қатағон этилган халқимизнинг юксак маънавиятли фарзандлари – олимлар, ёзувчилар, давлат ва жамоат арбобларининг аксилинқилобий ташкилотга аъзо бўлганликлари ҳақидаги сўроқномаларини ўқиганимда шу воқеа хотирамга келди. НКВДнинг зиндон ва қамоқхоналарида азобланган қатағон қурбонлари иложсизлик орқасида, XX асрнинг ваҳший кишилари қўлига тушиб қолганликлари орқасида ўзларига ҳам, бошқаларга ҳам тухмат қилишга мажбур бўлганлар.

Отажон Ҳошим бошқа касбдош дўст-ёрларини соғмади. Лекин ўзининг аксилинқилобий ташкилотнинг раҳбарларидан бири бўл-

ганини айтиб, ўзига-ўзи тухмат қилди. У Москва ва Ленинграддаги маърифат масканларида таълим олганлиги учун унда совет давлатига нисбатан заррача ғаразли ният бўлмаган. Лекин совет давлати учун бунинг ҳеч қандай аҳамият йўқ эди. У миллий республикаларда ўсиб келаётган фан ва маданият арбобларини ўқтин-ўқтин қириб йўқотиш билан ўзининг мустамлакачилик сиёсатини давом эттирмоқчи эди, холос.

Шу нарса ҳақиқатки, ҳеч қандай сиёсий тузум зулм-зўравонлик орқасида узоқ вақт яшамайди. Аксинча, халқ қўллаб-қувватламаган ҳар қандай сиёсий тузум вақти келиб, чириган дарахтдек қулайди.

Совет салтанатининг вайронларидан самандар сингари пайдо бўлиб, қадди-қоматини тиклаган, дунёнинг энг гўзал мамлакатларидан бирига айланиб бораётган Ўзбекистон бунинг ёрқин мисолидир.

Отажон Ҳошим ва унинг тақдирдош биродарлари шундай мамлакатнинг илмий салоҳиятини, фани ва маданиятини юксалтиришни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйган эдилар. Уларнинг бу хайрли ниятлари букун, Мустақил Ўзбекистон шароитида амалга ошмоқда.

Асил Мансуров (1905-1937)

1937-1938 йиллардаги сиёсий қатағон Наманган вилоятида истиқомат қилган маориф ва маданият ходимларининг катта бир гуруҳини ўз гирдобига тортган. Эндигина 32 ёшга қадам қўйган, адабиёт ва журналистика соҳасидаги ишлари билан эл оғзига туша бошлаган Асил Мансур 1937 йилнинг бегуноҳ қурбонларидан биридир.

1912 йили отаси вафот этганида, Асил ҳали 8 ёшга ҳам тўлмаган эди. Орадан бир-икки йил ўтмай, онаси ҳам бандаликни бажо келтирди. Уч қиз ва бир ўғил қип-қизил егим бўлиб қолди. Улар отадан мерос бўлиб қолган уч таноб ерни ўзаро бўлиб яшашга мажбур бўлдилар. Асил ернинг ўзига тегишли қисмини сотиб, дастлаб Фахриддин, кейин Муҳиддин исмли амакиларининг қўлида тарбиялана бошлади. Ниҳоят, 1918-1919 йилларда маҳаллий йирик сармоядорлардан бири, маърифатпарвар Ғафурхўжа Саидов Асилни ўз паноҳига олди.

Асил 1914-1915 йилларда Дадамирза Шайхов мудирлик қилган жадид мактабида озми-кўпми таълим олган эди. Амакиси Ғафур-хўжа Саидовнинг қарамоғига ўтганидан кейин унинг қаршисида катта имкониятлар очилди. У 1919 йили “Нашри маориф” жамияти Наманган шаҳар бўлимининг муассисларидан бири бўлган амакиси ёрдамида Тошкентга ўқишга юборилди. Асил 15 нафар ёш йигит ва кизлар билан бирга Тошкентдаги Маориф институтида уч йил давомида таҳсил олди. 1922 йили эса “Нашри маориф” жамияти Наманган бўлимининг саъй-ҳаракати билан Асқар Раҳмонов, Холқўзиев, Абдуваҳоб Ҳамроқулов, Усмон Аминов, Ҳошим Сатторов, Мамажон Мўминов ва бошқа тенгдошлари билан бирга Москвага бориб, Калинин номидаги ишчилар факультетига ўқишга кирди. 1925 йили ишчилар факультетини муваффақият билан тугатган Асил Мансуров Плеханов номидаги Халқ хўжалиги институтида олий таълим олишга киришди. Аммо бор-йўғи беш ойгина ўқигач, сил хасталиғига йўлиқиб, Наманганга қайтиб кетишга мажбур бўлди.

Асил Мансуров Наманганга қайтиши билан Наманган тумани маориф бўлимида хизмат қила бошлайди. Ўша йилларда ёш мутахассисларга эҳтиёж ғоят катта бўлганлиги сабабли уни бир жойдан иккинчи жойга, бир соҳадан бошқа соҳага мунтазам равишда юбориб туришади. У 1927 йилдан 1937 йилга қадар бўлган ўн йиллик муддатда Наманган шаҳар советида масъул котиб, ўқитувчи, тарғибот ва ташвиқот бўлими мудири, Андижон округ ижроия кўмитасида масъул котиб, Норин туманида тарғибот ва ташвиқот бўлими мудири, “Марғилон ҳақиқати” газетасида масъул муҳаррир, “Пахта fronti” (Андижон) газетасида масъул муҳаррир, Наманган шаҳар совет ва партия ходимларини тайёрлаш мактабида директор лавозимларида халол хизмат қилади. Ниҳоят, 1936 йилнинг август ойидан бошлаб Наманган шаҳар совети ва шаҳар ижроия кўмитасининг “Ударник” газетасига масъул муҳаррир этиб тайинланади.

Асил Мансуров қисқа муддатда таҳририятдаги меҳнат интизоми ва иш услубини кескин ўзгартириб, газетани Наманган шаҳри ҳамда вилоятидаги ижтимоий ва маънавий ҳаётнинг ёрқин кўзгусига айлантиради. Таниқли шоир ва журналистлардан иборат муаллифлар гуруҳини барпо этиб, Наманганда кечаётган жўшқин ҳаёт манзараларини газета саҳифаларида акс эттиришга шавқ билан киришади. Ўзи ҳам шу давр руҳи билан тўйинган шеърлар ёзади.

Одатда шаҳар ёки вилоят миқёсида бирор тадбир ўтказиладиган бўлса, шу шаҳар ёки вилоят газетаси муҳаррири шу тадбирдан четда тура олмайди. 1937 йилнинг январь ойида Наманган шаҳрида ўтказилиши режалаштирилган тадбир эса шаҳаргина эмас, балки республика аҳамиятига молик муҳим воқеа эди. Ўзбекистон стахановчи-колхозчилари республика слётининг Наманганда ўтказилиши “гуллар шаҳри” ҳаётида фавқулудда катта воқеа эди. Шунинг учун ҳам бу тадбирнинг ўтказилишига шаҳар партия кўмитасининг биринчи котиби Муҳиддин Эрматов шахсан раҳбарлик қилади. У Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Наманган бўлимига маҳаллий шоирларнинг слётга бағишланган шеърлар тўпламини тайёрлаб, нашр этиш ва уни слёт қатнашчиларига совға сифатида тарқатиш вазифасини топширади. “Ударник” газетасининг масъул муҳаррири Асил Мансур “Ғалаба” деб номланган мазкур тўпلامнинг таҳрир ҳайъатига раис этиб тайинланади.

1937 йил январь ойи бошларида тўпلامнинг “сигнал” нусхаси тайёр бўлади ва Наманган шоирларининг бу ҳадяси слёт кунларида қатнашчиларга бошқа совғалар билан бирга тарқатилади. Асил Мансур бу совғани ўз вақтида ва сифатли тайёрлаб бергани учун шаҳар раҳбарининг самимий миннатдорчилик сўзларини эштитишга муяссар бўлади.

Бироқ орадан кўп ўтмай, Наманганда “қама-қама” васвасаси авж олиб кетади. Биринчилардан бўлиб шоир Рафиқ Мўмин ҳибсга олинади. Кимдир слёт қатнашчиларига тарқатилган тўпلامда унинг бир эмас, балки уч шеърининг босилганига ҳушёр жамоатчиликнинг эътиборини қаратади. Айниқса, “Ўлка гуллаганда” деган шеърининг босилиши “Ударник” газетаси муҳаррирининг катта сиёсий хатоси сифатида баҳоланади.

Тўпلامдаги барча шеърлар шўро давлати раҳбарларини, илғор пахтакорлар ва теримчи ёшларни олқишлашга қаратилган бўлиб, “Ўлка гуллаганда”нинг улардан фарқланувчи бирор хусусияти бўлмаган. Узундан-узоқ бу шеър бундай сатрлар билан бошланган эди:

*Қўл-оёғи Ҳиндистондай боғланган,
Бели букри, бўйни қилдай қаралган,
Оғир юкда суяк қолган, олайган,
Очлик юки билан ҳорган, сулайган,
Шарақ-шуруқ кишанларга ўралган,
Қамчин ўйнар қобиргада – елкада,
Қора булут ўйнар эди ўлкада...*

Чамаси, ўзбек диёрининг чор ҳокимияти давридаги бундай мунгли тасвири, унинг инглиз мусламлакачилар зулми остида эзилган Ҳиндистонга муқояса қилиниши кимларнидир чўчитиб юборган. Ҳолбуки, шоир шеърнинг кейинги сатрларида ҳамто шу қиёс орқали ҳам Ўзбекистоннинг шўролар даврида гуллаб-яшнаётганини айтмоқчи ва шўролар даврини қуйламоқчи бўлган эди. Аммо нафақат шу шеър муаллифини, балки унинг теварак-атрофидаги кишиларни ҳам йўқ қилиш мақсади ҳукмронлик қилган бир даврда шундай шеърларни эълон қилган муҳаррирнинг омон қолиши амри маҳол эди.

Биз юқорида Асил Мансурнинг унча-мунча шеърлар ёзганини айтиб ўтган эдик. Афсуски, Наманган шаҳар газетасининг 1936-1937 йиллардаги таҳламлари пойтахт кутубхоналарида бўлмаганлиги сабабли биз унинг мазкур нашрда эълон қилинган шеърлари хусусида фикр юрита олмаймиз. Аммо унинг “Олқиш” деб номланган бир шеъри бояги “Ғалаба” тўпламидан жой олган. Мамлакатимизнинг ўша йиллардаги раҳбарларидан бирига бағишланган шу шеърда бундай сатрлар бор:

*Кеча-кундуз чарчамасдан ишладинг сен, қаҳрамон,
Чин тилак, мақсад эгаси, доимо бўл сен омон,
Тарихимиз мақтанар номинг-ла бирдек ҳар замон,
Пахтанинг бош агрономи, сенга ҳурматли салом...*

*Янги йўл, янги ҳаётни порлатиб, равшан юзинг,
Ишчи-колхозчи турмушин тўқлик сари элтдинг ўзинг,
Кўпчилик бахтин фаровон айлади ўтқир сўзинг,
Пахтаимизнинг агрономи, сенга ҳурмат ва салом...*

*Биз сафарбар атрофингда, биз ҳамон кучли билак,
Сен билан доим бўлурмиз, сен ва бизлар – соф юрак,
Кўкрагингда у нишон кўп порлагай – биздан тилак,
Пахтаимизнинг агрономи, сенга ҳурмат ва салом...*

Бу шеър 30-йиллар шеърляти руҳидаги кўтаринки-романтик бўёқлардан холи эмас. Бироқ шуниси ҳам борки, барча шоирлар “халқлар доҳийси”ни яқдиллик билан улуғлаётган бир вақтда мазкур сатрлар муаллифи ўз юртига раҳбарлик қилган кишилардан

бири – “пахтамиз агрономи” шарафига олқиш сўзларини айтган. Бу эътиборга молик ҳодисалардан бўлса ажаб эмас.

Агар Асил Мансур 37-йил тегирмонидан омон чикқанида, балки яхшигина шоир ёки журналист бўлиб улғайган, ўз асарлари билан ўзбек адабиёти ва журналистикаси тарихида маълум из қолдирган бўлармиди. Аммо мудҳиш даврнинг темир қўллари уни 1937 йил 28 майда маҳкам ушлаб олиб, ўша йилнинг 2 декабрида бўғиб ташлади.

Истеъдодли шоир ва журналист Асил Мансур ёруғ дунёни тарк этганида рафиқаси Шарофахон Мансурова эндигина 25 ёшга тўлган, Ҳақиқат деб аталган фарзанди эса 4 ойлик чакалоқ эди. Агар Ҳақиқат ҳозир ҳаёт бўлса, билсинки, унинг отаси нафақат яхшигина шоир ва журналист, балки камтар ва олижаноб инсон ҳам эди.

Саттор Жаббор (1905-1938)

Шундай шахслар бўладики, бу шахсларнинг ҳаёти ва тақдирда бутун бир халқнинг муайян тарихий даврдаги ҳаёти ўз аксини топади. Бутун бир тарихий давр барча мураккабликлари, тантанавор воқеалари ва фожиали йиллари билан шу шахслар ҳаётида марказлашган бўлади. Назаримда, шундай шахслардан бири ХХ асрда етишиб чиққан Европа андозасидаги биринчи ўзбек кимёгар олими Саттор Жаббордир.

1918 йил февралда Туркистон Мухторият ҳукумати шўро қўшинлари томонидан тор-мор этилиб, Туркистон узил-кесил большевиклар қўлига ўтган эди. Энди ўз Ватанларининг озодлиги ва мустақиллигини орзу қилган ва шу кутлуғ йўлда фаолият олиб борган ўзбек зиёлилари олдида фақат бир имконият қолган эди. Бу имконият эса истеъдодли йигит ва қизларни хорижий мамлакатларга ўқишга юбориб, ўзбек халқининг нурли келажаги учун фан ва техника, саноат ва қишлоқ хўжалиги бўйича юзлаб юқори малакали кадрларни тарбиялаш эди. Шундай кадрлар етишиб чиққандан сўнггина Туркистондаги барча муассаса ва корхоналарни миллий кадрлар билан таъминлаш ва улар ёрдамида давлат тизимидаги барча идора ва ташкилотларни миллийлаш-тириш мумкин эди. Бу, пешкадам ўзбек зиёлилари назарида, янги тарихий шароитда мустақиллик учун курашнинг биринчи ва зарур босқичи эди.

1921 йил 23 апрелда Ўзбек илмий комиссиясининг Тошкентда бўлиб ўтган йиғилишида илк бор ўзбеклардан хорижга талабалар юбориш масаласи муҳокама қилинади. Ўша йилнинг 7 майида бўлиб ўтган Маориф комиссарлиги коллегияси йиғилишида яна шу масала кўтарилиб, маҳаллий миллат вакиллари хорижга ўқиниш учун юбориш зарурлиги таъкидланади ва республика Халқ Комиссарлари Совети олдига ўзбеклардан 10, қирғизлардан 10, туркманлардан эса 5 нафар кишини юбориш масаласи кўйилади. Шу йилларда Европадаги давлатлар орасида Германия фан ва техника соҳасида катта ютуқларга эришгани сабабли ўзбекистонлик талабаларни Германияга ўқишга юбориш лозим, деган фикрга келинади.

Тошкентлик зиёлилар гарчанд шу воқеа арафасида хорижий мамлакатларга боровчи ёшларга моддий ёрдам кўрсатиш мақсадида “Кўмак” жамиятини тузган бўлсалар-да, бу жамият ўнлаб ёшларни Германия ёки Францияга юбориш ва уларни доимий стипендия билан таъминлаб туриш иқтидорига эга эмас эди. Шунинг учун ҳам хали шўро давлати томонидан хонавайрон қилинмаган Бухоро Халқ Жумҳурияти маҳаллий ёшларни Германияга ўқишга юбориш билан боғлиқ барча сарф-ҳаражатни ўз зиммасига олади. Файзулла Хўжаев ва Фитрат бу ишга бош-қош бўладилар.

Фитрат Германияга ўқишга боражак ўзбек ёшларини шахсан ўзи танлайди. У гарчанд шу вақтда Бухорода хизмат вазифасини ўтаётган бўлса-да, Тошкент ва бошқа шаҳарлардаги истиқболли йигитлар ҳақида озми-кўпми тасаввур эга эди. Унинг назар-этиборини қозонган шундай ёшлардан бири тошкентлик Абдусаттор Абдужаббор ўғли – Саттор Жаббор эди.

“Мен, Абдусаттор Абдулжаббор Отахўжаев, – деб ёзади Саттор Жаббор таржимаи ҳолида, – 1905 йил 8 сентябрда Туркистон Республикаси пойтахти Тошкентда тижоратчи Абдулжаббор Отахўжаевнинг ўғли сифатида туғилдим. 1911 йил 18 майда, 6 яшар пайтимда “Навоий” гимназиясига ўқишга кирдим. Мен бу мактабда физика, кимё, математикани, туркча, немисча, русчани ўргандим. 9 йилдан кейин* (уни) тугатганлигим ҳақида гувоҳнома олдим.

* Саттор Жаббор Тошкентдаги эски мактаб, рус-тузем мактаби, 1918-1921 йилларда эса Навоий номидаги таълим ва тарбия техникумида ўқиган. Саттор Жаббор ушбу таржимаи ҳолида ҳам мактаб, ҳам техникумда ўқиган йилларини қушиб юборган.

Отам менинг Германияга бориб, тиббиётни ўрганишимни истарди. Мен мактабни тугатишим биланок инқилобий воқеалар рўй бергани туфайли, Германияга бора олмадим. Ниҳоят, орадан бир йил ўтгач, мен Тошкентдаги Туркистон давлат университетида бир семестр ўқиганимдан сўнг Германияда илмий таълим олиш учун Бухоро Республикасидан паспорт олишга муваффақ бўлдим.

Посздда Москва билан Оренбург оралиғида кетаётган пайтимда “Навоий” гимназиясини тугатганим ҳақидаги ҳужжатнинг асл нусхаси солинган жомадонимни йўқотиб қўйдим. Шу ҳодисани хабар қилганимдан кейин Тошкентдаги мактабдан тасдиқловчи хатни олдимки, буни илова қилаётирман. Тошкентдаги универси-тетнинг бир семестрини тугатганим ҳақидаги гувоҳномани ҳам илова қиламан”.

Фитрат Бухородан Саттор Жабборга хат ёзиб, ундан бир неча истеъдодли, хорижда ўқишга ишитёкманд ўртоқлари билан бирга Бухорога етиб келишини сўраган эди. Саттор Жаббор Фитратнинг шу таклифига биноан, бир неча сафдошларига Бухорога етиб боришни таклиф қилади. Саттор Жаббор, Ахмад Шукрий, Саидали-хўжа, Вали Қаюмхон ва яна бир неча ёшлар Бухорога етиб борганларидан сўнг, Фитрат уларни қабул қилади ва Бухоро Халқ Жумҳурияти уларни улуғ мақсад билан Германияга ўқишга юбораётганини, улар немис диёрида ўйин-томошага берилмасдан, немис тилини пухта ўрганиб, Германиядаги нуфузли ўқув юртларида кунт билан таҳсил олиб, ўта юқори малакали муахассислар бўлиб келишлари лозимлигини айтади. Шундан сўнг уларни Самарқандга, Амир Темур сағанасига олиб бориб, Германияда ўқишни тугатгач, Туркистонга қайтиб келиб, ўзбек халқининг миллий тараққиёти йўлида сидқидилдан хизмат қилиш ҳақида тиз чўқдириб, қасам ичдиради.

Туркистонлик ёшларнинг Европага ўқишга боришларидан шўро давлати манфаатдор эмас эди. Файзулла Хўжаев ёш ватандошларини Германияга ўқишга юбориш учун шўро давлагинини қанчадан-қанча тўсиқларни енгиб ўтишга мажбур бўлган. Аммо буни қарангки, 1917 йил октябрь тўнтаришидан сўнг ўз ватанидан қувилиб, Германиядан бошпана топган рус муҳожирлари туркистонлик ёшларни “кутиб олиш” учун Берлин вокзалига чиққанлар. Аммо улар: “Ўрта Осиёдан гуялар, хўкизлар келаётир. Улар Германиядаги олий ўқув юртларида таълим олармишлар! Ха-ха-ха!”

деган транспарантлар кўтариб, вокзал перронида шарманда-ларча бақириб юрганлар. Бу ашаддий миллатчиларнинг мурод-мақсади туркистонликларни Германиядаги илм ўчоқларига яқинлаштирмаслик, немис халқида уларга нисбатан нафрат туйғуларини уйғотиш эди. Аммо немислар улар найрангига учмаган.

“Рус миллатчиларининг, – деб ёзган эди Саттор Жаббор “Ўрта Осиё галабаларининг иккинчи йили” деган мақоласида, – бу совук ва кўпол қарашларига қарши германлар томонидан яхши кутиб олинди. Матбуот: “Туркистон уйғонди, уйғонди!” каби ундовлар билан қизгин мақолалар ёзиб ўтди. Ҳар қандай немис бизни оиласига қўшиб олиш учун эшикларини очиб қўйди. Оддий муаллимликдан тортиб, доктори, профессори тил ўрганишимиз учун кўлидан келган ёрдамни аямади”.

Бошқа талабалар қатори, Саттор Жаббор ҳам дастлаб немис хонадониди, сўнгра тил ўрганиш курсларида немис гилини ўрганади, Ҳёте ва Шиллер тилида бемалол сўзлашадиган ва ёзадиган бўлади. Шундан сўнг у 1924 йил ноябрида Ҳайдельберг шаҳрига боради ва кириш имтиҳонини муваффақият билан топшириб, шу ердаги дорифунуннинг кимё факультетига ўқишга киради. 1928 йили Берлин университетининг кимё факультетида ўқишни давом эттиради.

Саттор Жаббор Ҳайдельберг университетиди таҳсил олган йилларида ҳам, Берлин университетиди билим олишни давом эттирганида ҳам Амир Темур сағанасиди, устози Фитрат ҳузуриди қасам ичганини доим ёдди тутди. У нафакат кимё, балки шу фанга туташ соҳалар бўйича ҳам кенг ва чуқур билимга эга бўлиш учун кечани кеча, кундузни кундуз демай китоб ўқиди, кутубхоналар ва амалий машғулотлар хонасидан чикмади.

У гарчанд бутун ҳаётини кимё фанига бағишлаган бўлса-ди, ўтган асрнинг 20-йилларидаги бошқа ўзбек зиёлилари сингари, бадий ижоднинг ихлосмандларидан, Фитрат ва Чўлпоннинг ашаддий мухлисларидан бири эди. Саттордаги адабиётга бўлган майл Берлинди ўқиб юрган кезларида ҳам унинг қалбини тарк этмади. У “Арт-Европа”, “Дойче Альгемейне Цайтунг” ва бошқа нашрларди “Туркистон шоирлари ва шеърияти”, “Туркистон аёллари”, “Республикади пахта учун кураш”, “Бугунги Туркистон” сингари мақолаларини чоп этди. Тошкентди нашр қилинган “Маориф ва ўқитувчи” журналига ҳам “Суюк кўмир ва сунъий нефть”, “Янги

алифбо” сингари мақолаларини юбориб турди. Бу мақолалардан тушган қалам ҳақининг бир қисмини моддий масалаларга ажратган бўлса, иккинчи қисмига китоб сотиб олди.

Туркистонлик талабалар Германияга ўқишга борган йилларида бу ердаги олий ва ўрта ўқув юртларида 4 минг нафар япон, 2 минг нафар турк, 700 нафар араб, 500 нафар форс, 500 нафар афгон, 500 нафар ҳинд ёшлари таълим олаётган эди. Файзулла Хўжаев, Турор Рисқулов сингари раҳбарлар ёш ватандошларидан хабар олиш учун Берлинга борганларида, бундай вазият билан танишиб, яқин йиллар орасида туркистонлик ёшлар сонини кўпайтириш лозим, деган фикрга келдилар. Аммо бу масалада шўро давлатининг фикри ўзгача эди. 1925 йилда Берлинга махсус топширик билан борган Ўрта Осиё давлат университети ректори Мейерсон талабаларни Ўзбекистонга қайтиб, ўқишни маҳаллий олий ўқув юртларида давом эттиришни қатъий талаб қилди. Талабалар унинг бу таклифини рад этганларидан сўнг, шўро давлати уларни иқтисодий жиҳатдан сиқувга ола бошлади. Ватанга қайтиш ҳақидаги талабга риоя қилмагани учун 1930 йили Саттор Жаббор ҳам стипендия олишдан маҳрум этилди.

Саттор Жаббор 1925 ва 1927 йиллардаги ёзги таътил кезларида Тошкентга келиб, оиласидан хабар олиш билан бирга республиканинг ижтимоий ва маданий ҳаётида рўй бераётган воқеалар билан ҳам танишади. У, айниқса, 1927 йилда Самарқандда бўлиб ўтган зиёлилар курултойида таниқли мунаққид Валуд Маҳмуднинг ҳайдаб чиқарилганини, маърифатпарвар Мунаввар қори Абдурашидхонов ва шоир Чўлпоннинг эса ғанимлар томонидан таҳқирланганини ўз кўзи билан кўради. У бундай шармандали воқеалар шўро давлати ғайримиллий сиёсатининг самараси эканлигини сезади. Шунинг учун ҳам у илмий-техник салоҳиёти беқиёс даражада баланд Германияда ўқишни яқунлаб, Ватанига том маънода олий тоифадаги мутахассис бўлиб қайтишга жазм қилади. Қийин аҳволда қолган талаба Берлин университети қошидаги Александр Гумбольт фонди томонидан ажратилган таъминот ҳисобига яшайди.

Саттор Жаббор 1931 йили Берлин университетини муваффақият билан тугатиб, она юртига, оиласи бағрига эзгу ниятлар ва буюк режалар билан қайтади.

Тиббиёт масаласи XX асрнинг 20-йилларидаги Туркистон учун фавқулодда муҳим ҳаётий масала эди. Аҳолига тиббий хизматни

яхши йўлга қўйиш мақсадида 1920 йили Туркистон давлат университети қошида тиббиёт факультети очилган эди. Саттор Жаббор 1931 йили она заминга қадам қўйганида, шу факультет Тошкент Тиббиёт институтига айлантирилган эди. У шу институтнинг биокимё кафедрасида ассистент сифатида иш бошлади. Орадан бир йил ўтгач, шу кафедрага (1934 йилгача) мудир этиб тайинланади. Айни пайтда анорганик кимё кафедрасига раҳбарлик қилади. Маҳаллий кадрлар орасида бошқа малакали кимёгарлар бўлмагани учун у Тошкент политехника ва тўқимачилик институтларида ҳам кимё бўйича маърузалар ўқиб, амалий машғулотларни олиб боради.

Замондошларнинг ҳикоя қилишларича, Саттор Жаббор ўзбек ва рус ёшларидан иборат аудиторияларга кирганида, рус тилини яхши билмаганлиги сабабли талабаларнинг хоҳиш-истакларига қараб ўзбек ёки немис тилларида маърузалар ўқиган; ўзбек тилини яхши билган ассистентлардан бири эса унинг маърузаларини рус талабаларига таржима қилиб турган. У талабаларнинг кимё фани бўйича мукамал билим олиб, кимёвий асбоб-ускуналардан фойдалана билишлари учун маърузалар ўқиш билан бирга амалий тажрибаларга ҳам алоҳида аҳамият берган. Бундан ташқари, олим кимё лабораториясини Германиядан келтирилган янги асбоб-ускуналар билан жиҳозлашга катта куч сарфлаган. Шунингдек, у немис кимёгари А.Вернернинг “Комплекс бирикмалар” асарини, Ф.Энгельснинг “Табиат диалектикаси” китобини немис тилидан, “Коллоид кимё” дарслигини эса рус тилидан ўзбек тилига таржима қилди. Айни пайтда русча-ўзбекча, немисча-русча-ўзбекча кимё атаmaları луғатини яратиш устида иш олиб борди.

Саттор Жаббор қисқа илмий-педагогик ҳаёти давомида 24 та илмий тадқиқот яратиб, кимё фанлари номзоди илмий даражасини олишга муваффақ бўлди; юзлаб талабаларни кимё сирларидан ошно этиш билан бирга Ёлқин Тўрақулов, Малик Набиев, Карим Аҳмедов, Хусни Рустамов, Жалол Мақсумов, Усмон Мираҳмедов сингари ўнлаб кимёгар, фармаколог, рентгенолог, дерматолог олимларнинг шаклланишига катта ҳисса қўшди.

Саттор Жаббор, Германияда таълим олган бошқа талабалар сингари, шўро давлати махфий хизматининг қора рўйхатида бўлган. Унинг немис фани ва техникасининг, Германиядаги тартиб-интизомнинг, иқтисодий ва маданий ҳаётнинг ҳавас қиларли дара-

жада эканлиги ҳақидаги сўзлари шу идоранинг кулоғига етиб бор-маслиги амри маҳол эди. Бундан ташқари, у 1931 йилда немис олими Энглянд Германияга қайтиб кетгунига қадар у билан яқин муносабатда бўлган. Булар ҳаммаси йўқ жойдан катта-катта айб топа оладиган НКВД ходимлари учун “эркин ижод” майдони эди.

Хуллас, Саттор Жаббор 1937 йил 8 январда Германиянинг жосуси сифатида қамоққа олинади. Унга қўйилган айблар оз бўлмаган. Шулардан бирида айтилишича, Саттор Жаббор 1931 йилда жосуслик ишларини олиб бориш учун Германиядан СССРга махсус юборилган. У гўё Ўзбекистонга қайтганидан бери Шўрсу конларидаги олтингугурт ва Олмалик конларидаги руда захираларининг миқдори, шунингдек, Чирчиқдаги бир қатор саноат корхоналари, Марғилон ва Намангандаги пиллачилик фабрикаси, Тошкентдаги кислород заводи ҳақидаги махфий маълумотларни воситачилар орқали Германияга етказиб турган.

Махбуснинг бу аҳмоқона айбларни рад этиши осон бўлмади. У 1938 йил 9 октябрда отувга ҳукм қилинди ва ҳукм зудлик билан ижро этилди.

Саттор Жаббор институт педагогларига ажратилган уйда яшагани учун бу уй тортиб олиниб, унинг хотини Маҳбуба Муҳамедова (Текстил институти талабаси), 57 яшар онаси Камолахон Жабборова, Ғаффор, Элхон, Дилбар, Урхон ва Ўзхон исмли 14, 8, 4, 3 ва 1 ёшли фарзандлари аросатда қолдилар.

Ўтган асрнинг сўнгги йилида ушбу сатрлар муаллифига Берлин университетига илмий сафар билан бориб, кутубхоналарда ишлаш, туркистонлик талабалар бўлган жойларни зиёрат қилиш имконияти яратилган эди. Сафар қариган кунларда шарқшунос немис олимасининг столи устида бир пакет пайдо бўлиб қолди. Пакет ичидан муковасига “Сеттер Жеббер” сўзлари ёзилган китоб кўриниб турарди. Иккинчими ё учинчи куними, камина чидай олмай, олимдан сўрадим: “Бу қайси Сеттер Жеббер?” деб. Олима азбаройи ишлари йиғилиб қолгани боис пакетга эътибор бермай қўйган экан. У шу заҳоти очиб қараса, бу бизнинг Саттор Жабборимизнинг асари экан.

У Германияга ўзи билан бирга Фитратнинг “Ҳинд ихтилолчилари” пьесасини ҳам олиб бориб, ўша ерда илк бор нашр эттирган эди. Маълум бўлишича, у стипендиясиз қолган кезларида ўзбек шоирларининг ижоди ҳақида Берлин газеталарига мақолалар ёзиб,

озгина қалам ҳақи олар экан. Саттор Жабборнинг шу мақолаларидан хабардор бўлган туркиялик бир талаба унга эрксевар ўзбек шоирлари ҳақида китоб ёзишни таклиф этади. Саттор Жаббор Берлиндаги қаҳвахоналардан бирида китоб бобларини унга “диктовка” қилади, бояги талаба эса ёзиб, машинкалаб келади.

Саттор Жаббор Тошкентга қайтганидан сўнг “Қуртилиш йўлида” (“Нажот йўлида”) деб номланган бу китобни нашр этиш имкони бўлмади. Тинтув пайтида эса олиб кетилиб, ёндириб ташланди. Аммо Ҳоди Тўқай деган бояги талаба китобнинг иккинчи нусхасини Туркияга олиб кетган экан...

Турк ва немис олимлари томонидан аслияти ва таржимаси билан бирга нашрга тайёрланган бу китоб нафақат камина, балки бошқа адабиётшунослар учун ҳам қатта янгилик эди. Бу китобнинг ҳар бир варағидан Фитрат ва Чўлпонлар сингари ўз Ватанининг озод ва обод бўлишини истаган Саттор Жаббор мўралаб тургандек эди...

Марям Султонмуродова (1905-1972)

1965 йил... Марям опа “Саодат” журналининг янги сонини варақлар экан, кўзи ёш шоира Ойдин Ҳожиёвнинг “Армон бўлиб қолади” деган шеърига тушиб қолади. Шеърни бир эмас, бир неча маротаба ўқиб, Сибирь изғиринларидан қорайган яноқлари узра маржон бўлиб тўкилаётган кўз ёшларини артади. У кейинги пайтларда “армон” сўзини эшитиши биланоқ бутун баданига электр нури югургандек бўларди. Ўзининг армонлари, тегирмон тошлари орасида унга айланган бугдой бошоқларидек, чилпарчин бўлгани ва Оллоҳ берган умрининг зое кетгани, зое кетибгина қолмай, азоб-уқубатлар ичида ўтганидан қаттиқ изтироб чекар эди. Шунинг учун ҳам у шеърни қайта-қайта ўқиди. Ўқигани сайин кўз ёшлари маржон-маржон бўлиб тўкилди. Аммо мана бу сатрлар, бир оз бўлса-да, юпанч бергандек туюлди, унга:

*Инсон шундай бир юлдуз,
Изсиз кетмас ўчса ҳам.
Ҳаётдин, муҳаббатдан
Нишон бўлиб қолар у.*

*Ҳеч бўлмиса бир қалбда
Армон бўлиб қолар у...*

У шеърни ўқир экан, хаёллари олис-олисларга учди.

...1921 йилнинг куз ойлари. Россиянинг Хивадаги вакили Сафар Бик Хоразм фирка Марказий Қўмитаси қошидаги хотин-қизлар билан ишлаш бўлими мудир Марям Султонмуродовани хузурига чақириб, унга бундай деди:

– Марямхон, биз отангиз Жуманиёз Султонмуродовнинг совет ҳокимияти душман эмаслигини текшириб аниқладик. Сизни чақиришдан мақсад – шуни сизга билдириш. Энди отангиз яна ўз ишига қайтиб келиб ишласа, биз учун ҳам, ўзи учун ҳам яхши бўлади.

– Сизлар, янги ҳукуматни бошқараётган раҳбарлар, отамнинг бошига не-не кулфатларни солмадинглар. Шунча жабру жафони кўрган отам яна сизлар билан бирга ишлаш учун келармикин?! – жавоб берди Марям.

Сафар Бик ўзига қаратилган зарбага чап бермоқчи бўлиб, деди:

– Отангизга биз эмас, ҳукумат таркибидаги душманлари – мутаассиб унсурлар озор беришган. Биз бу нарсани Ота Махсумчиларнинг тарафдорлари фош бўлганларидан кейин аниқладик.

– Бу... тушунарли. Аммо сиз отамни яқин келажакда яна бирор айб кўйиб, қамамаймиз, дея қафолат бера оласизми?.. – бўш келмади Марям.

Шу суҳбатдан кейин Жуманиёз Султонмуродов бир неча йил мобайнида Хоразм республикасининг зироат назоратида ер ислоҳоти шўъбасининг мудир бўлиб ишлади ва, кўп ўтмай, кизи Марямни Тошкентга ўқишга олиб келди.

Марям Хоразм аҳолиси орасида Тошкентга ўқишга юборилган биринчи қиз бўлди.

Марям Карим нўғойнинг невараси эмасми, Тошкентга келиб, дастлаб татар педагогика билим юртида, кейин Оренбургга бориб, ўша ердаги педагогика институтида маълум муддат таҳсил кўрди.

...1922 йилнинг куз ойлари... Бухоро Халқ Шўро Республикаси раҳбарлари бухоролик ва туркистонлик ёш йигит ва қизларни Германияга ўқишга юборишга қарор қилдилар. Эндигина оёққа гура бошлаган ёш республикаларга замонавий билим ва дунёқарашга эга бўлган ёшлар сув билан ҳаводек зарур эди.

...Марям 63 нафар тенгдошлари билан бирга Германияга кетар экан, ҳали бирор ўзбек кизи туймаган ҳиссиётга берилди. Унинг

назарида, бу ўнгдаги воқеа эмас, балки туш, ширин туш эди. Ахир, у тугилиб ўсган Чондир Қиёт кишлоғи қаёқдаю жаҳонга илғор замонавий техникаси ва илмий кашифиётлари билан машҳур бўлган Германия қаёқда?.. Агар у билан бирга бораётган йигит ва қизлар бир неча йилдан кейин она-юртларига юқори малакали мутахассислар бўлиб қайтиб келишса, Ўзбекистон тез орада қанчалик раванк топиб кетади-я!.. У бошланаётган ана шу ажойиб жараёни кўрибгина қолмай, унда ўзи ҳам яқиндан иштирок этади.

Марям 1922 йил ноябридан 1924 йилнинг бошларига қадар Берлинда яшаб, немис тилини пухта ўрганди. Сўнгра Дармштат шаҳрига бориб, 1926 йилга қадар ўқитувчилар семинарийсида ўқиди. Берлинга қайтгач, 1926–1927 йилнинг қиш ойларида семинарийда олган билимини амалда синаб кўриш учун Берлин яқинидаги Потсдам шаҳрига – “Фрауншулла” мактабига қатнади. 1927 йили эса проф. Финкельштейн номидаги болалар шифохонаси қошида ташкил этилган тиббий ҳамшираларнинг олти ойлик курсида ўқиб, яна бир мутахассисликни эгаллади.

Германия – Европанинг нақ юрагида жойлашган мамлакат. Бу ерга бориб қолган киши Прага ёки Венага, Женева ёки Парижга бир неча кунга бориб, томоша қилиб, бутун дунёга машҳур меъморий обидалар ва боғ-роғларни кўриб келиши мумкин... Фалакнинг гардиши билан Германияга бориб қолган икки ўзбек қизида, келажакда, Парижни, Европанинг бошқа зиёратгоҳларини ўз кўзлари билан кўриш имконияти бўладими ё йўқми, – буни ёлғиз Яратганининг ўзи билади. Шунинг учун ҳам улар маврутдан фойдаланиб, Баден-Бадендаги истироҳатгоҳларни бориб томоша қилишган эди. Мана энди улар Парижга саёҳатга боришга аҳд қилдилар.

Икки ўзбек қизининг Парижга бориши учун у ерда бирор таниш киши бўлиши лозим эди. Марям шу ҳақда ўйлар экан, дугонаси Хайриниса Мажидхонова Аҳмад Наимнинг ўша йилларда Парижда истиқомат қилаётганини айтиб қолди ва отаси, ҳар эҳтимолга қарши, Аҳмад Наимнинг Париждаги адресини берганини эслади. “Агар Парижга борсак, Аҳмад ака уй-жой масаласида бизга, албатта, ёрдам беради”, деди Хайриниса. Шундан кейин улар маслаҳатни бир жойга қўйиб, поездда Парижга йўл олдилар. “Астория” меҳмонхонаси шундоққина вокзал яқинида экан, Марям меҳмонхонада қолди-ю, Хайриниса Аҳмад Наимни ахтариб кетди.

Кўп ўтмай, Хайриниса бир француз бева аёлига қарашли уйнинг адресини олиб келди. Икки сайёҳ ўша уйни излаб топиб, жойлашиб ҳам олди. Кўп ўтмай, Аҳмад Наимнинг ўзи уларнинг қандай ўрнашганликларини билиш учун келиб кетди.

Парижнинг осори атикалари ва истироҳатгоҳларини кўрган одамнинг француз операсини ҳам тинглагиси келади. Парижга келганларининг саккизинчи ё тўққизинчи кунимикан, Марям билан Хайриниса опера театрига боришга аҳд қилишиб, уй эгасига кечроқ келишларини айтишди ва кечки овқатни қолдиришни илтимос қилишди. Улар ижара уйдан ҳали кўчага чиқиб улгурмаган ҳам эдиларки, Аҳмад Наим билан “қозоққа ўхшаш бир киши”нинг келаётганини кўриб қолдилар. Бу, Туркистон Мухторият ҳукуматининг собиқ раиси, Парижда муҳожирликда яшаётган Мустафо Чўқаев эди...

...Марям 1928 йили Германиядан она-ватани Ўзбекистонга, Тошкентга қайтди. Нима учундир раҳбарлар сиёсатдан ҳоли, эркин мамлакатда ўқиб келган ва бошқа идеаллар асосида шакллана бошлаган қизни Эски шаҳардаги кечки Коммунистик университетнинг ўқув бўлимига мудир этиб тайинладилар. Аммо Марям учун қандайдир бир муассасага мудирлик қилиш эмас, балки шаҳар мактабларида немис тилидан дарс бериш завқли ва шавқли эди, ўшанда.

Зарифа Саидносирова “Ойбегим менинг” деган китобида севимли турмуш ўртоғининг 1928 йил декабрь ойининг сўнги кунларида Ленинграддан таътилга келгани тўғрисида сўзлаб, қуйидаги мароқли воқеани ҳикоя қилган:

“...Орадан бир неча кун ўтгач, Саидвали Шарафиддинов, Ойбекнинг техникумдош дўсти, бизни меҳмонга таклиф этди. Мен синфдошлар зиёфатида Ойбек билан ёлғиз қолмаслигим учун дуонам Марямни ҳам эргаштириб бордим. Марям хоразмлик киз бўлиб, Берлинда таҳсил кўриб қайтган ва ўша йилларда “Зебуннисо” мактабида немис тилидан дарс берар эди.

Биз Саидвалининг уйида ўйин-кулги билан ўтирдик. Ойбек менинг кўлимга дугор тутқазди - аллақандай мақомларни чертган киши бўлдим. Кимдир ўйнади, кимдир кўшиқ айтди. Ўртада шодон бир кайфият ҳукмронлик қилди. Аммо шу пайт Ойбек пастда ёзилган кўрпача устига келиб чўқди. Мен келиб, унинг ёнидан жой олганимга қарамай, паришон бир ҳолда оғир сукутга чўмди. Ойбекнинг хаёлчан ҳолатини кўрган Марям ҳам ёнимга келиб:

– Сизга нима бўлди, Ойбек ака? Кайфиятингиз яхши эмас. Бизга кўшилиб, ўйнаб-кулиб ўтиринг. Зарифа хафа бўлмасин, – деди.

Лекин Ойбек ўз бошидан нима кечаётганини бизга сездирмасликка урипар, чамаси, хасталигидан ташвишланар ва ўз ҳолатини менга қандай қилиб айтишни билмас, мени кайғуда қолдиришни истамас эди.

Шу кеча Ойбек Саидвалиникида тунаб қолди. Мен билан Марямни кузатиб қўйишни эса Темучинга топширди. У бирор кимсанинг менга қўл кўтармаслигини билгани ва мендан кўнгли тўқ бўлгани вазидан Темучинни четга имлаб, Марямни хафа қилмасдан, уйига қадар элтиб қўйишни илтимос қилди...”

Марям 1935 йилдан эътиборан журналистика соҳасига ўтиб, “Гулистон” ва “Ёрқин турмуш” журналларида адабий ходим бўлиб хизмат қилди, шу журналларда турли адабий-танқидий мақоаларини, рус ва немис мумтоз адабиётидан қилган таржималарини эълон қилди.

Марям Германиядан эркин фикрсиз, ижодий фикрсиз ҳеч қандай тараққиётнинг бўлиши мумкин эмас, деган хулоса билан келган ва шу хулосаси асосида ҳаёт ва иш тарзини белгилаб ишлаётган эди. Аммо унинг ҳаёт тарзини ҳам, ижодий режаларини ҳам 37-йилнинг бўрони остин-устун қилиб юборди.

Германияда ўқиб келган собиқ талабалар орасида биринчи бўлиб Абдуваҳоб Муродий “Миллий иттиҳод” ташкилотининг аъзоси сифатида 1930 йил 25 апрелда, Саттор Жаббор 1937 йил 8 январда, Марям Султонмуродова билан Хайриниса Мажидхонова 1937 йил 13 сентябрда, Солиҳ Муҳаммад эса 1937 йил 11 октябрда ҳибсга олиндилар. Хорижда жон саклаб қолганлардан бошқа барча собиқ талабалар Германия фойдасига жосуслик қилганликда айбланиб, қамоққа олинди.

Марям Султонмуродова гўё Германияда Мустафо Чўқаев ва Олимжон Идрисий томонидан тузилган “Озод Туркистон” аксилинкилобий жосуслик ташкилотининг аъзоси бўлганликда, Тошкентда проф. Энгелгардт орқали Германияга жосуслик материалларини бериб турганликда, “Гулистон” ва “Ёрқин турмуш” журналларида аксилинкилобий-миллатчилик йўналишини олиб борганликда ва ҳ.к.ларда айбланди.

Шу вақтда у камерада ҳали 5-6 ойга тўлмаган қизи Анора билан ётди. Терговчи ва назорагчилар уни қизидан жудо этмаслик-

лари учун қандай сўроқномани олиб келган бўлсалар, шуларга қўл қўйди. Сирасини айтганда, 37-йил жаллодлари унинг қўл қўй-маслигига йўл қўйишармиди? Қўйишмасди, албатта. Шунинг учун ҳам Марям қилмаган, ҳатто етти ухлаб тушига ҳам кирмаган гуноҳларни бўйнига олиб, 10 йилга кесилди.

Анора 2 ёшга тўлгунига қадар Марям Тошкент қамоқхоналарининг бирида ушлаб турилди. Анора қамоқхонада азоб чекаётган маҳбусалар учун бир ярим йил давомида юпанч ва таскин манбаи бўлиб хизмат этди. Марямни терговга олиб чиққан пайтларида у неча-неча аёлларнинг бағрига ҳарорат бағишлаб, уларнинг бу дунёдаги энг мўътабар зот – она эканликларини эслатиб турди...

Нихоят, 1939 йил 10 март куни Марям Анорани сўнги марта ўпа-ўпа, йиғлай-йиғлай, қайнонаси Хосият Иброҳимовага топширди-да, жазо муддатини ўташ учун қизил вагонга ўтириб, Қозон шаҳрига кетди. Ундан Суздаль қамоқхонасига кўчирилди. Кейин қанчадан-қанча азиз бошларни ўз жаҳаннамида ковуриб ташлаган Қолимага эстап билан юборилди.

Марямнинг отаси Жуманиёз Султонмуродовнинг пайига тушган кишилар уни 1926 йилда, Марям Германияда ўқиб юрган, ҳаётининг бирдан-бир ширин ва сермазмун кунларини кечираётган вақтда ўлдириб кетишган эди. Севимли қизининг Германияда ўқиб келганидан кўкраги тоғ бўлиб юрган Дуржон ая учун Марямнинг қамалиши Мулла Жуманиёзнинг фожиали ўлимидан кейинги тасвир этиб бўлмас даражада оғир зарба бўлди. “Халқ душмани”нинг Султонмуродов фамилияли барча қариндош-уруғлари хузур-ҳаловатларини йўқотдилар. Марямнинг укаси Иброҳим НКВДнинг Хоразм секторидagi тергов қийноқларга чидай олмасдан, ўзини ўзи отиб ўлдирди. Синглиси Гулчеҳра руҳий хасталикка чалиниб, бир йилга яқин жиннихонада даволанди. Бошқа қариндошлар фамилияларини ўзгартириб, Марямни танаймаймиз-билмаймиз, деб туриб олдилар. Қўни-қўшнилари, таниш-билишлар эса Дуржон аянинг эшигини четлаб ўтадиган бўлдилар.

Марям Султонмуродова 1947 йили, 10 йиллик қамоқ жазосини ўтаб, совет давлатининг бу дунёда барпо этган дўзахларини кўриб ва шу дўзахларда ёниб-қоврилиб, ахийри, она юртига қайтиб келди.

У озод бўлдим, азоб-укубатлардан халос бўлдим, энди тинч ижодий иш билан шуғулланаман, деб ўйлади. Аммо унинг йўлига қўйилган тиканли симлар метиндан бўлиб, унинг шу ўрама симларни кесиб-парчалаб чиқиши амри маҳол эди.

Марям Султонмуродова ўз хотираларида шу мусибатли йилларни эслаб, бундай ёзади:

“...Минг азоб-укубатлар исканжасида ўн йил муддатлик камоқхонадан қайтиб келиб, Янгибозорда ишлай бошлаган кунларимданок теварагимдаги ҳамкасбларим менинг толеим пастлигидан, ночорлигимдан кулган бир ҳолатда менга зулм қилиш пайига туша бошлашди. Кейинчалик билсам, уларга бу ҳуқуқни давлат хавфсизлиги органидаги одамлар бериб қўйишган экан. Буни менга уларнинг ўзлари рўйи рост айтиб беришди. Ҳаттоки улар, ўз навбатида, мени эҳтиёт бўлишга ҳам ундаб қўйишди...”

Мустабид давлатнинг кўзига Марям чеккан ва чекаётган азоблар оз кўринди. 1949 йил 29 март куни уни яна камоққа олиш ҳақидаги ҳужжатга имзо чекилди. 30 март куни НКВД ходимлари Марям Султонмуродовани ахтариб келиб, у яшаётган ва ишлаётган жойларда тинтув ўтказдилар.

“Марямнинг жуда қариб қолган онаси, – деб ёзган эди кекса журналист Саодат Шамсиева ўша мудҳиш кунни эслаб, – “Қизимни олиб кетманглар. Болалари онасиз қандай кун кўради?” – деб ҳар қанча зорланмасин, унинг додига ҳеч ким қулоқ солмади. Бунга чидолмаган она югурганича бориб, Марямни олиб кетишгаётган машина тагига ўзини ташлаб, жон берди”.

Қамоқхоналарда кечган ўн йиллик азоб-укубатлар исиз кетмаган эди. Марям юрак хасталигидан ташқари, пневмо-склероз деган балога ҳам чалинганлиги сабабли ҳатто НКВДнинг тошбағр врачлари ҳам 1949 йил 12 апрелда ўтказилган гиббий кўрикда уни жисмоний меҳнатга лаёқатсиз, деб топдилар. Шунга қарамай, Марям Султонмуродова 15 йилга ҳукм этилиб, Красноярск ўлкасига сургун қилинди. Пневмо-склероз хасталигига мубтало бўлган аёл абадий музликлар ўлкасига юпун кийинган ҳолда кетгани учун кўп ўтмай, саратон касаллигига йўлиқиб, бадтар азоб-укубатларни бошидан кечирди. Унинг адолат қилишларини сўраб Москвага ёзган ариза ва хатлари унсиз-жавобсиз қолди. Фақат қатағон даҳоси Сталиннинг ўлимидан кейингина унинг боши узра озодлик қушлари уча бошлади.

1954 йил октябрь ойининг сўнгги – ноябрь ойининг бошлари бўлса керак, Марям Султонмуродова маҳбусалик ҳаётига нуқта қўйиб, Тошкентга етиб келди. Лекин у на Тошкентда, на ўзи туғилган Чондир Қиёт қишлоғида ҳурмат ва эътибор топди. “Ватан хоини”,

“Германия жосуси”, “халқ душмани” деган сўзларни эшитиб яшашдан ўлимни афзал кўрган кунлари кўп бўлди. Аммо ҳеч нарсага, ҳатто ўзини камситишларига қарамай, олис қишлоқда ҳамшира бўлиб ишлаб, қанчадан-қанча кишиларга меҳр узатиб, қанчадан-қанча кишилар дардига малҳам бўлиб яшади.

Раҳмат Мажидий (1906-1983)

Хоразмлик таникли маданият арбобларидан бири Раҳмат Мажидий 1906 йили Хива шаҳрида руҳоний оиласида дунёга келди. Ўша вақтда Хоразмда “ёш хиваликлар” маърифатпарварлик ҳаракати туфайли йигит ва кизларни Тошкент, Боқу, Қозон сингари шаҳарларга ўқишга юбориш расм бўлган эди. Эски мактабни тугатганидан кейин Раҳматнинг отаси ҳам ўғлини 1917 йилда Оренбургга – машҳур “Хусайния” мадрасасига ўқишга юборди. Раҳмат 1917-1918 ўқув йилини тугатиб, Хивага таътилга келади. Аммо у Россияда рўй берган инқилоб туфайли Оренбургга қайтиб бормади. 1920 йили, Хоразм инқилобидан кейин, Тошкентга келиб, “Иқбол” интернат-мактабда таълим олади. У шу ерда ҳам атиги бир йилгина ўқийди, сўнгра таътилга чиқиб, Хивага боргач, ёшлар туман ташкилотига котиб бўлиб ишлайди-қолади.

Аммо тақдирнинг кўринмас иплари уни бир умрга Тошкент билан боғлаган эди. У 1922 йилнинг кузида яна Тошкентга келиб, бир йил мобайнида Наримонов номидаги мактабда ўқиди. Кейин ўқишни Ўрта Осиё Давлат университетининг ишчилар факультетига кўчирди. 1925 йили мазкур факультетни тугатиб, Москвага йўл олди. Бироқ иссиқ ўлкалардан келган ёшларнинг Москва ва Ленинград сингари совуқ шаҳарларда ўқиши осон кечмади. Раҳмат ҳам 1928 йилда, бошқа айрим ватандошларидек, сил хасталигига йўлиқиб, она юртига қайтиб кетишга мажбур бўлди. Уни, Москвада кўрган ёш йигитни Хоразм округ партия комитетининг қишлоқ хўжалиги бўлимига инструктор қилиб ишга олишди.

Агар ўтган асрнинг 20-30-йилларида меҳнат фаолиятини бошлаган аксар ватандошларимизнинг таржимаи ҳоли билан танишсангиз, уларнинг бирор жойда қўйим ишламасдан, бир муассасадан иккинчи муассасага, бир шаҳардан иккинчи шаҳарга сакраб юрганларини кўрмай иложингиз йўқ. Раҳмат Мажидий ҳам қишлоқ

хўжалиги соҳасидан секин-аста тарғибот ва ташвиқот соҳасига ўтиб, “Инқилоб қуёши” округ газетасида муҳаррир бўлиб ишлади. Хоразм республикаси тугатилганидан сўнг Самарқанд шахрига бориб, бир йил республика Олий суди аъзоси ва “Ленин йўли” газетаси муҳаррири бўлиб хизмат қилди. 1931 йилнинг ёзида эса Тошкентга чақириб олиниб, “Қизил Ўзбекистон” газетасининг партия бўлимига мудир этиб тайинланди.

Ўша йилларда шўро ёзувчиларининг ягона уюшмасини ташкил этишга қаратилган саъй-ҳаракат бошланди. 1932 йил 6 июнда ўтказилган Тошкент ва Самарқанд ёзувчиларининг биргаликдаги кенгайтирилган мажлисида Раҳмат Мажидий ўриндошлик асосида Шўро ёзувчилари уюшмаси ташкилий кўмитасига раис, Ойдин эса котиб этиб сайланди. Ўша кунга қадар Ўзбекистон Йўқсил ёзувчилари уюшмасининг “Қурилиш” номи билан чиқиб турган журнали энди “Ўзбекистон шўро адабиёти” номи билан Раҳмат Мажидий муҳаррирлигида нашр этила бошлади. У 1933 йил февралда Бутуниттифок шўро ёзувчилари Ўрта Осиё бюросининг, шу бюро нашрлари – “Советская литература народов Средней Азии” Журнали ва “Литература Средней Азии” газетаси таҳрир ҳайъатларининг аъзоси этиб тайинлайди. Ниҳоят, 1934 йилда Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмаси ташкил этилиб, Раҳмат Мажидий мазкур уюшмага раис этиб сайланди. У раис бўлган ижодий уюшмада адабий жараён, адабий алоқалар билан боғлиқ ишлар, айниқса, авж олиб кетди. Раҳмат Мажидий 15 августда Москвада тантанали суратда очилган Бутуниттифоқ ёзувчиларининг биринчи қурултойига ўзбек ёзувчиларининг сардори бўлиб борди ва М.Горькийнинг машҳур маърузасидан кейин ўзбек адабиёти бўйича кўшимча маъруза билан сўзга чиқди. Бу, Раҳмат Мажидий ҳаётининг юлдузли дақиқалари эди.

“Съезд кетаётган кунларнинг бирида, – деб эслаган эди Раҳмат ака, – менда Алексей Максимович билан яқиндан суҳбат қилиш имконияти туғилиб қолди. Суҳбатнинг дастлабки пайтида менда ҳозир ифода қилиб бериш мумкин бўлмаган ажойиб бир туйғу пайдо бўлди. Албатта, ҳаяжон... Лекин гап мавзуи иш борасига ўтиши билан вазият ўзгариб, бир-бирига тенг икки киши ўртасидаги расмана суҳбатга айланди. Бу вазиятни Алексей Максимович туғдирган эди. Мен Ўзбекистондаги адабиётнинг аҳволи ва ўсиб келаётган ёш кадрлар ҳақида қисқача гапириб бердим. У киши ме-

нинг сўзларимни зўр эътикод билан тинглади, сўнг фольклор материалларидан фойдаланиш ва халқ шоирлари ўртасида бораётган ишлар ҳақида саволлар берди. Мен қисқача жавоб қилдим. Суҳбат охирида Горький:

– Халқ ижоди ниҳоятда бой. Биз, ёзувчилар, халқ ижодидан фойдаланамиз. Сизда, умуман, Ўрта Осиё халқларида халқ оғзаки ижоди бой. Шу соҳага, айниқса, эътибор беришингизни сўрайман, деди. Сўнг халқ шоирлари томонидан ижод қилинган ва узоқ вақт ўз кучини сақлаб келаётган асарларни эслатиб ўтди. Бу қисқа, лекин мазмундор суҳбат бир умрга хотирамда қолди”.

Ўша вақтда ёзувчилар уюшмаси олдида турган муҳим вазифалардан бири насрий жанрларни ривожлантириш эди. Раҳмат Мажидий шу мақсадда А.Қодирий, С.Айний каби тажрибали адиблар билан учрашиб, ўзбек насрини ривожлантириш учун, аввало, ёзувчиларга ижодий шароит яратиш, атоқли ёзувчилар билан мулоқотлар, семинарлар ташкил этиш, энг яхши асарлар учун танловлар эълон қилишга киришди. Р.Мажидий ташаббусларини қўллаб-қувватлаган марказқўм ёзувчилар учун Тошкент шаҳрининг Инжиқобод деган чекка жойидан боғ ажратиб берди.

“Боғни обод қилиш, – деб элаган эди Р.Мажидий, – уни ёзувчилар дам оладиган ва ижодий иш қиладиган илҳомбахш гўшага айлантириш зарур эди. Мен Тошкентнинг Самарканд дарвоза гомонида Абдулла аканинг нашъали боғи борлигини ва уни ёзувчи ўз қўли билан мсҳр қўйиб обод қилганини эшитган эдим. Шу эсимга тушиб, мазкур боғни қандай обод қилиш хусусида Абдулла акадан маслаҳат сўрадим”.

А.Қодирий уюшма раисига маслаҳат берибгина қолмай, боғни обод қила оладиган бирдан-бир миришкор боғбон ва шоиртабиат инсон – Иноғом отани ҳам топиб берди. Ва бу боғ тез орада ёзувчилар ўртасида машҳур бўлиб кетди.

Р.Мажидийнинг ташаббуси билан ташкил этилган танлов 1935 йил октябрь ойининг бошларида яқунланиб, С.Айнийнинг “Қуллар”. А.Қаҳҳорнинг “Сароб” романларига иккинчи, Ҳ.Шамснинг “Ҳуқуқ” романига учинчи мукофот берилди, А.Қодирийнинг “Обид кетмон”, Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романлари нашрга тавсия этилди. Аммо бу вақтда Раҳмат Мажидий нима сабабдандир Москвадаги Қизил профессорлар институтига ўқишга юборилган эди. У икки ярим йил давом этган ўқишни тугатгач, 1940 йилга қа-

дар Москва шаҳри Фрунзе туманидаги Молотов номли фабрика қошида катталар учун очилган мактабда аввал ўқув бўлими мудири, кейин эса директор бўлиб ишлашга мажбур бўлди.

Раҳмат Мажидий 1940 йили Москвага хизмат сафари билан борган Усмон Юсунов билан учрашиб, ундан ўз ватанига қайтишига ёрдам беришни сўради. Сўнгра саркотибнинг илтифоти билан Тошкентга келиб, Ўз ФА қошидаги Тарих, тил ва адабиёт институтида илмий ходим бўлиб ишлай бошлади.

1937 йилнинг даҳшатли воқеалари бошланганида Раҳмат Мажидий Москвада эди. Балки шу сабабдандир қатагон қиличи унинг юрагига санчилмай қолган. Аммо 1941 йилда қизил армия шиддат билан Москва сари чекина бошлаганида у ҳам, айрим Кишилар сингари, хавотирга тушган. Некбин кайфиятли дўстлар: “Бу вақтинчалик чекиниш”, деганларида, у бундай жавоб қайтарган: “Нималар деяпсиз, биз ҳамма нарсани вақтинчалик, вақтинчалик, деб келмоқдамиз. Биз бундай гапларни 23- йилдан бери эшитиб келмоқдамиз. Бундай ҳолаг кейинчалик ҳам давом этади, ҳатто авлодларимиз даврида ҳам. Айтишларича, олдинги замонларда сотқинларни жазолашган бўлишса-да, уларнинг оиласига тегишмаган. Ҳозир эса шўро давлати уларнинг оилаларига ҳам тинчлик Бермаяпти”. Бошқа бир сафар эса у бундай деган: “Германия билан уруш бизнинг ҳукуматимизнинг провокацияси билан содир бўлди. Агар сиз ҳозир менга ишонмасангиз, эртага тарих шу гапни айтади”.

Раҳмат Мажидий ана шундай ҳақ гаплари учун 1941 йил 18 декабрда қамокқа олинди. У 8 йилга кесилиб, Тошкент тақсимот қамокхонасига қарашли 7- ва 3-мехнат-тузатув колонияларида азоб-уқубат чеқди. 1949 йил 22 декабрда озодликка чиққан Раҳмат Мажидий оиласи истиқомат қилган Урганч тумани Чандир Қиёт қишлоқ советига қарашли колхозга бориб, сувчи, кетмончи ва табелчи бўлиб ишлади. Аммо бу озодлик, ўзи башорат қилгандек, вақтинчалик озодлик эди.

1950 йил 22 июнда Раҳмат Мажидий иккинчи маротаба қамокқа олинди. Энди уни нафақат 1941 йилда айтган сўзлари, балки Москвада таҳсил кўрган 1937-1938 йилларда Ўзбекистондаги “халқ душманлари”нинг фош этилишига ёрдам бермагани ва гўё советларга қарши аксилинқилобий ташкилотнинг аъзоси бўлгани учун Красноярск ўлкасига номаълум муддатга бадарға қилинди.

Яхшиямки, золимлар ҳам ҳаётдан ўтади. Яхшиямки, адолат баъзан-баъзан жабрдийдалар тирик пайтида тикланиб қолади. Акс

ҳолда қанчадан-қанча кишилар Мажидийдай бу дунёдан “дод” деб ўтишган бўларди.

Раҳмат Мажидий Сталин вафотидан кейин сургунгоҳдан қайтгач, Тошкентда оиласи билан яшаб, Тил ва адабиёт институтида хизмат қилди. 1960 йилда Огаҳийнинг “Таъвиз ун-ошиқин” девонини катта сўзбоши билан нашр этди. 1961 йилда “Огаҳий лирикаси” деган мавзуда номзодлик диссертациясини ёқлаб, 1963 йилда уни монография тарзида эълон қилди. Бундан ташқари, “Ўзбек шеърятини антологияси”нинг 5-жилдини, 15 жилдлик Алишер Навоий “Асарлар”ининг 1-4-жилдлари, шунинг-дек, рус тилидаги 10 жилдлик Навоий “Асарлар”ининг 3- ва 5-жилдларини нашрга тайёрлаш ва таҳрир этишда фаол қатнашди. У узлатда кечган ва беҳуда ўтган йиллар эвазига ҳам ишлашга, ўзидан ёрқин из қолдиришга уринди.

Аммо куч, сихат-саломатлик уни тарк эта бошлаган эди. Ёзувчилар уюшмасининг биринчи раиси 1983 йил декабрида 77 ёшида вафот этди.

Собира Холдорова (1907-?)

Собира Холдорова 1907 йили Наманган вилоятининг Чуст туманида камбағал деҳқон оиласида туғилган. Оила бошлиғи вафотидан кейин онаси Нусратбиби бир ўғил билан икки қизини Кимларнингдир кир-чирини ювиш, идиш-товокларини тозалаш билан боқди. 1919 йилда авж олган очарчилик уни болаларини олиб, Қўқонга бош олиб кетишга мажбур этди. Собирани шу йили етим-есирлар учун очилган интернатга жойлаштириб, ўзи ҳам ўша ерда хизмат қила бошлади. Собира интернатни тугатгач, муаллимларни тайёрлаш қисқа муддатли курсларда ўқиб, Чорсуда очилган кизлар мактабида ўқитувчилик қилди. Ҳаёти изга тушиб, маърифатнинг хушбўй гулларидан завқ-шавқ олган 16 яшар киз 1923 йили кўқонлик 6 нафар дугонаси билан Тошкентга келиб, Ўлка хотин-қизлар билим юртида ўқий бошлади. Шу ерда Абдулла Қодирий ва Чўлпон асарлари билан танишди, деворий газетада, ёшлар ташкилотини ҳаётида фаол иштирок этди, баҳс ва мунозара-ларда жўяли гапларни айта оладиган қиз бўлиб улғайди.

Орадан бир йил ўтар-ўтмас, Собира Туркистон Иштирокиюн фирқаси марказқўми қошидаги хотин-қизлар бўлимининг фикр

гаркатувчиси – “Янги йўл” газетасига муҳаррир этиб тайинланди. 1925 йили эса республиканинг ўша вақтдаги марказий газетасига хотин-қизлар бўлими мудирини бўлиб ишга ўтди. У газета муҳаррири Комилжон Адимов ва унинг ўринбосари Мирмуҳсин Шермухамедовдан журналистика сирлари билан бирга муаллифлар билан ишлаш маданиятини ҳам ўргана бошлади.

“1926 йилда, – деб ёзган эди у таржимаи ҳолида, – мени Москвага – Журналистлар институтига юбордилар. Институтда ўқиш билан бирга почта ва телеграф орқали “Қизил Ўзбекистон”га турли хабарлар, мақолаларни йўллардим...”

Институтни битиргач, 1930 йилнинг охирларида яна ўз севили редакцияга бағрига келдим. Дастлаб партия турмуши бўлимининг мудирини, сўнгра муҳаррир ўринбосарини бўлиб ишладим...”

Ўша вақтда хотин-қизлардан етишиб чиқаётган кадрларга катта эътибор берилгани учун Собира Холдорова ҳали ўқишни тугатиб улгурмаганига қарамай, 1929 йилнинг март ойида Самарқандда бўлиб ўтган Ўзбекистон шўроларининг III курултойида ҳукумат аъзоси этиб сайланади.

Бундай кагта ишонч ва ҳурматга сазовор бўлган Собира ва танга астойдил хизмат қилиш нияти билан яшайди. Эри Мўмин Усмонов билан бирга сиёсий адабиётни таржима қилишда яқиндан иштирок этади. Аммо 1937 йили С.Холдорова Тошкент шаҳар Киров тумани партия ташкилотининг котиби лавозимида хизмат қилаётган кунларда қамокқа олиниб, унинг нурли ҳаёт йўли қўпо-риб ташланди.

Жисмоний ва руҳий тазйиқлар остида ўтган терговда С.Холдорованинг “Ўзбекистонда тугатилган Акмал Икромов раҳбарлигидаги аксилшўровий ўнг троцкийчи ташкилотнинг аъзоси” бўлганлиги, шу ташкилотнинг топшириғига кўра, “зараркунандалик қилгани”, “марксизм-ленинизм классиклари асарларини ўзбек тилига таржима қилиш ишига зарар етказиш ниятида 1932-1934 йилларда эри Усмонов билан Сталининг “Ленинизм масалалари” асарини бузиб таржима қилгани”, натижада давлатга 144 782 сўм 82 тийин зиён етказилганлиги “аниқланади”.

Бир ярим йил давом этган тергов жараёнидан кейин бечора Собира Холдорова 1940 йилда 5 йилга озодликдан маҳрум этилади ва жазо муддатини ўташ учун СССР НКВДси Махсус йиғилишининг қарори билан Якутия (Ёкутистон)га жўнатилади. У Тошкент

камоқхонасидан туриб ҳам, Якутияда ўзига ўхшаш бегуноҳ маҳбуслар орасида яшаб ҳам ноҳақ жабрланганлиги ҳақида турли идораларга хат ёзади. Шулар натижасида у 1942 йили озодликка эришади. Лекин кўп ўтмай, НКВД ходимлари уни яна олиб кетадилар. Жабрдийда аёл руҳий хасталар касалхонасига тушиб, уч ой даволанади. Шундан кейин ҳам унинг болалари бағрида яшашига имкон бермай, Тошкент шаҳридан 50 километр четга чиқариб юбордилар.

Яқинда “Халқ сўзи” газетасида эълон қилинган мақолада айтилишича, Собира Холдорова урушнинг машаққатли йилларида Шаҳрихондаги колхозларнинг бирида ишлаган. “Халқ душманлари”га нафрат руҳида тарбияланган кишилардан бири ўша кезларда ҳатто у терган пахтани олишни истамай, “Халқ душмани”нинг пахтаси керак эмас!”, деб унинг кўзи олдида ирғитиб юборган экан. Кунни кеча хурмат ва иззат иқлимида яшаган аёлга нисбатан бундай ўта ҳақоратли муносабат, афсуски, унинг бутун кейинги ҳаётини захарлаб ташлади.

Истеъдоди, билими ва юксак маданияти билан ўзбек хотин-қизлари орасидан ажралиб чиққан ва миллатнинг диққат марказида, кўз қаросида турган аёлнинг қатагон этилиши, бунинг устига, жазо муддатини ўташ учун абадий музликлар ўлкасига юборилиши, у ерда очликдан ҳишиб, совуқдан музлаб ўлган одамларни кўриши даҳшатдан бошқа нарса эмас. Эрини отиб ташлаб, ўзини дўзах азобларига гирифтор этган, болаларини етимхонага юбориб, уй-жойини, мол-мулкини тортиб олган, онасини эса қон қақшатган давлатни қандай давлат, деб аташ мумкин? Шундай давлат тузумини соғиниш ва қўмсаш мумкинмикан?..

Сулаймон Амиров (1907-1969)

1929 йилнинг куз ойларида Мунаввар қори Абдурашидхонов раҳбарлигидаги “миллий иттиҳодчилар”, 1930 йилнинг ёз ойларида эса Боту бошчилигидаги Маориф халқ комиссарлиги ходимларидан иборат ўзбек зиёлиларининг икки катта гуруҳи камоққа олинади. Барча маҳбуслар Москвага олиб борилиб, мудҳиш Бутирка камоқхонасига ташланади. Боту сингари Москва давлат университетида таълим олган, рус кизига уйланиб, ўзининг “миллатчи”

эмаслигини ошкора намоийиш этган, ҳатто устозларини қоралаб шёрлар ёзган ёш шоирнинг қамалиши Чўлпон ва Фитрат сингари кекса авлод вакилларини ташвишга солади. Ўз тақдирдан хавотирга тушган Фитрат, Чўлпоннинг илтимосига кўра, Файзулла Хўжаевнинг хузурига бориб, ундан нима қилишликни сўрайди. Чўлпон Халқ Комиссарлар Кенгаши раисининг маслаҳати ва ёрдами билан 1931 йили Москвага кўчиб бориб, ўша ерда жон сақлайди.

1932 йилнинг ёз ойларида ОГПУ (Бирлашган Давлат Сиёсий Бошқармаси) ходимлари республиканинг ўша вақтдаги пойтахти Самарқандда яна камоққа олиш ишларини бошлаб юбордилар. 9 август куни Ғулом Зафарий, Миртемир, Олимбек Қодиров, Ҳаким Қодиров, Раҳмонкул Жумақулов, Ҳамид Қодиров, 12 августда эса Сулаймон Амиров ва бошқалар ҳибсга олиндилар. Фақат Муҳаммаджон Собировгина 1933 йил 22 май куни бўлиб ўтган ОГПУ коллегияси йиғилишида озод этиб юборилди. Қолган барча маҳбусларга 3 йиллик қамоқ жазоси берилди. Шундай жазога маҳкум этилган маҳбуслар орасида Сулаймон Амиров ҳам бор эди.

Сулаймон Амиров 1907 йилда Туркистон шаҳрининг Қарноқ қишлоғида, дурадгор оиласида дунёга келган. Дастлаб қишлоқ мадрасасида таҳсил кўрган. 1919 йили эса янги очилган шўро мактабига ўқишга кирган. Аммо ёзги таътилдан кейин отасининг тазъиқи билан мактабни гашлаб, яна мадрасада ўқишни давом эттирган. 1923 йилга келиб, мадраса таълимининг истиқболсиз эканини кўрган отаси яна ўғлининг шўро мактабида ўқишига розилик беради. 1924 йилнинг август ойида эса Сулаймон Самарқандда ўқитувчилик қилаётган қариндоши Парфи Азизовни қора қилиб Самарқандга ўқишга боради. Бироқ Сулаймон бошқа жумҳуриятдан келганлиги сабабли умумтаълим мактабига қабул қилинмайди. Шундан кейин у совет-партия мактабига ўқишга киришга мажбур бўлади ва 9 ойдан кейин шу мактабни тугатгач, Булунғур туманидаги Жомбой қишлоғидаги биринчи босқич мактабга мудир этиб тайинланади.

Ўқитувчилик шундай ғаройиб бир касбки, бу соҳани танлаган кишининг ўзи устида ишламаслиги, билим хазинасини мунтазам равишда ошириб турмаслиги асло мумкин эмас. Бу ҳақиқатни тушунган Сулаймон 1927 йилда собиқ мактабдошлари Алимбек ва Ҳамид Қодировлар билан бирга Қозон шаҳрига бориб, Татар пе-

дагогика техникумига ўқишга киради. Бегона шаҳарда мусофирликда яшаш машаққати Сулаймон ва унинг биродарларини техникумнинг 3-курсини тугатиб она-юртларига қайтишга мажбур этади. Қолаверса, улар назарида, 4- ва 5-курсларда ўтилажак методика ва педагогика амалиётисиз ҳам ўқитувчи бўлиш мумкин эди.

Қозонда иқтисодий кийинчиликни бошидан кечирган Сулаймон Самарқандга қайтиб, дастлаб моддий аҳволини ўнглаб олмоқчи бўлди. Шу ниятда маълум муддат турли курсларда ўқитувчилик қилиб, сўнг Педагогика академияси (ҳозирги Самарқанд давлат университети)га ўқишга кирди. Аммо, бахтга қарши, стипендияга илинмай, бунинг устига, отаси вафот этиб, ўқишни тарк этишдан бошқа иложи қолмади. У 1930-1931 ўқув йилида қишлоқ хўжалик техникумига ишга кириб, она тили ва адабиётдан дарс бера бошлади.

Сулаймон Амиров Жомбой туманида хизмат қилган кезларида шу туманлик ўқитувчи Мулла Раҳмонкул Жумақулов билан танишиб, у билан бўлган мулоқотларда Чўлпон шеърятини кашф этди. Мулла Раҳмонкул билан биргаликда Чўлпон шеърлари мағзини чақиб, бу шеърларнинг ҳам бадиий гўзаллигидан, ҳам кучли миллатпарварлик руҳидан ҳайратга тушди. “Маориф ва ўқитувчи” журналида эълон қилинган адабий ва публицистик асарларни ўқиб, теварак-атрофда рўй бераётган воқеа ва ҳодисаларга ўзгача нигоҳ билан қарай бошлади. Мулла Раҳмонкул ўзбек тилидаги журналлардан ташқари, Озарбойжонда нашр этилган “Маориф ва маданият” журналини, Хусайн Жовид ва бошқа озар ёзувчиларининг асарларини ҳам олиб турар экан. Сулаймон Азимов озар адабиёти орқали секин-аста турк ёзувчилари ижоди намуналари билан ҳам ошно бўлиб борди.

Сулаймон Амиров Қозонга ўқишга борганида Суннатилла Муқимов деган ҳамқишлоғини учратиб, у билан яқиндан танишади. Ўша ердаги Шарқ педагогика институтида таҳсил кўраётган бу талаба бир-икки кўйлакни ортик йиртгани ва Қозонга бир-икки йил аввал келиб ўқиётгани сабабли Сулаймон Амировга нисбатан кўп нарсани билар ва ҳаётга ҳушёр кўзлар билан назар ташларди. У Сулаймон Амиров билан бўлган учрашувларда унинг хаёлига келмаган бундай гапларни айтади: “Совет ҳукуматининг миллий республикаларда олиб бораётган сиёсати – хато сиёсат. Москвада миллион-миллион пуллар сарфланиб, ҳар йили қанчадан-қанча заводу

фабрикалар курилаётган бўлса, Ўзбекистонда кўзга чалинадиган бирорта ҳам ўзгариш йўқ. Қолбуки, Ўзбекистон бутун СССРни пахта билан таъминламоқда...”

Бундай сўзлар, ўқилган китоблар Сулаймон Амировнинг дунёқарашини секин-аста ўзгартира бошлайди.

Сулаймон Амиров ўқиган техникумнинг яқинида “Шарк” кутубхонаси бўлиб, унда турк, ўзбек ва татар тилларидаги истаган китобни топиш мумкин эди. Сулаймон Амиров яқшанба кунлари шу кутубхонага бориб, турк ёзувчилари асарларини ўқишга киришди, замонавий ўзбек адабиётида қарийб бўлмаган ё ўзи сезмаган, аммо шу асарларда ўз ифодасини тошган миллий руҳни, миллий мақсадни, миллий ғояни кўргандек бўлди.

Хуллас, у Самарқандга қайтиб, дастлаб мактабгача курсларда дарс берганида айрим ўқитувчиларнинг маҳаллий ёшларга истехзоли муносабатини, академияда ўқий бошлаганида эса ректорнинг хўжалик бўйича ўринбосари Введенскийнинг маҳаллий талабаларга нисбатан ошқора шовинистик хатти-ҳаракатини кўрди ва миллий ғурури ҳақоратланганидан қаттиқ изтироб чекди.

Шу йилларда Самарқандда яшаётган бошқа ёшлар қатори, туркистонликларнинг ҳам ўз гап-гаштаклари бор эди. Сулаймон Амиров шундай “гап”ларда ўзини қийнаган масалаларни четлаб ўтолмади – Совет давлати миллий сиёсатининг нотўғри ўзанда кетаётгани, шовинизм шу сиёсатнинг таркибий қисми бўлиб бораётгани, Боту сингари ёш зиёлиларнинг бекордан-бекорга қамокқа олингани ва шунга ўхшаш масалалар ҳақида сўзлайдиган бўлди.

“Тилим бор деб сўйлайверма, деворнинг ҳам қулоғи бор”, деган нақл шу йилларда пайдо бўлган бўлса ажаб эмас. Ҳар уч кишидан камида бирини ёллаган ГПУ-ОГПУ-НКВДнинг қулоқлари Сулаймон Амиров сингари кишиларнинг ҳар бир сўзини тинглаб-эшитиб-қайд этиб борган, ўша замонларда. Уларнинг шўроларга қарши бирор ташкилот тузиши ва бу ташкилотнинг шўроларга қарши бирор хатти-ҳаракат қилиши шарт эмас, шундай фикрга, хаёлга борганликнинг ўзи ГПУ-ОГПУ-НКВД назарида оғир жиноят эди. Шунинг учун ҳам Сулаймон Амиров юқорида тилга олинган сафдошлари билан бирга 1932 йилнинг 9-12 август кунларида қамокқа олинди.

Бу вақтда у эндиgina 25 ёшга қадам қўйган эди.

Ёш “жиноятчилар” Тошкентга этап килиб юборилгунларига қадар Самарқанддаги қамокхонада сақланди. Шу ерда терговга

чакиришларини, кейин суд бўлишини кутиб ётди. Унинг шу вақтда қандай шароитда яшагани, қандай изтироблар қуёнида ўртангани ва қандай ҳаёлларга боргани ҳақида, эҳгимол, унинг мана бу сатрлари тасаввур берар, бизга:

*...Аста-аста тарқалар махорканинг тутуни,
Тутун каби қолмади юрагимнинг бутуни.
Пага-пага тутунлар парчаланиб учадур,
Менинг қайғум кунба-кун лаҳад каби қучадур.*

*Қабр каби тор, қоронғу турмада
Неча ойлар ёлғиз ётиб тураман.
Ўртоқларим – қандалалар ва жинлар,
Улар билан ёлғиз суҳбат қураман.*

*Қандалалар қизганмасдан туну кун
Оч танимдан суюқ қонимни ичар.
Қандаладек менга ёпишган ўлим,
Билмам, қай кун кафан-тўнимни бичар.*

*Жон аямас, деб ишонган дўстларим
Бир қарамай, қиё боқмай кетдилар.
Олдимдаги оқ кунларим тугалгач,
Қаро тунга мени қурбон этдилар.*

*Ёлғиз ўғлинг ёлғиз ётар турмада,
Кўзи ёшли, мунис онам, қайдасан?
Мени тузиб, роҳат юзин кўрмаган,
Бахти қаро, оқсоч онам, қайдасан?*

*Биламан, сен бир қоронғу қишлоқда
Қон-ёш тўкиб, юрак-бағринг узасан.
Вайронада ёлғиз ўзинг инграниб,
Ҳар нафасда янги мотам тузасан...*

*Бир ўйноқи кўзичоқдек Ойшажон,
Қаро кўзинг жикқа ёшга тўлдими?
Эсга тушсанг, кўзга тўлар қизил қон,
Гунча юзинг очилмасдан сўлдими?*

*Ўртоқларинг роҳат-роҳат ухларкан,
Эрта саҳар туриб ўксиб йиғларсан.
Қандай қилай, маъсум синглим, начора,
Беш-олти кун ёш жонингни тигларсан.*

*Оёғимдан оғир кишан узилса,
Елиб-югриб тезроқ сенга етарман.
Оқ қанотли сўзларингни эшитиб,
Учкун сочар кўзларингдан ўтарман...*

1932 йилнинг октябрь ойида Самарқанддаги турманинг якка хонасида юрак қони билан битилган бу сатрлар фақат Сулаймон Амиров қалбининг оху фарёдигина эмас, балки мудҳиш йилларнинг тарихий хужжати ҳамдир.

Сулаймон Амиров жазо муддатини Тошкент ва Қарағандадаги лагерларда ўтказиб, 1935 йилнинг ёз ойларида озодлик офтобини кўрди. Шундан кейин Самарқанд вилоятининг Жомбой, Булунғур ва Зомин туманларидаги мактабларда ўқитувчилик қилди. Аммо унинг сиёсий модда билан айбланиб, қамалиб чиққанини эшитган одамлар ундан мумкин қадар узоқроқ юришга уринган бўлсалар, унинг пайига тушган хуфялар эса, аксинча, соя сингари унинг изидан бир қадам ҳам узилмадилар. Бунинг устига, “сиёсий идора” уни дамма-дам чақириб, тергаб, шубҳа остидаги бошқа кишиларнинг гап-сўзларини етказиб туришни талаб этди.

Хуллас, 1937 йил даҳшатлари бошланганида Сулаймон Амиров Самарқандда ортиқ яшаш ўта хавfli эканлигини сездирди ва Чимкент шаҳрига кўчиб бориб, ўша ердаги ўзбек педагогика билим юртида ўқитувчилик фаолиятини давом эттирди. Аммо бу ерда ҳам унга тинчлик беришмади. Сулаймон Амиров бу сафар Туркистон шаҳрига бориб, Саидносир Миржалиловнинг ҳовлисида барпо этилган ўрта мактабда тил ва адабиётдан дарс берди.

1939-1940 йилларга келиб, “ички душман” тор-мор этилган мамлакатта ташқи душман кўз олайтира бошлади. Катағоннинг асов дарёси сокинлашгандек бўлди. Сулаймон Амиров педагогик билимини ошириш мақсадида Тошкентга келиб, ўқитувчилар малакасини ошириш курсларида ўқиди. 1941 йилнинг ёз ойларида эса армия сафига олиниб, Москва остоналаридаги қақшатғич жангларда оғир ярадор бўлди. Узоқ вақт госпиталларда даволанди. Сўнгра

1944 йилнинг апрель ойида ота юртига – Қарноқ кишлоғига уруш ногирони сифатида қайтиб келди. У 1968 йилга қадар шу ердаги мактабларнинг бирида ўзбек тили ва адабиётидан ташқари, рус тили ва адабиёти фанларидан ҳам дарс берди. Она тилидан бўлак яна олти-етти тилни билган Сулаймон Амиров Қарноқдан кўшлаб юқори билимли, турли соҳалар бўйича истеъдодли кишиларнинг этишиб чиқишига катта ҳисса қўшди.

Сулаймон Амиров 1969 йилнинг 21 январида юрак хасталиги туфайли вафот этди.

Сожида Носирова (1909-?)

Ўтган асрнинг 30-йилларида машҳур бўлган ўзбек хотин-қизлари орасида Сожида Носирова исмли аёл ҳам бўлган. 1909 йили Тошкентдаги маърифатли оилаларнинг бирида дунёга келган бу ажойиб аёл тўғрисида мақола, ҳаттоки ҳужжатли қисса ҳам эмас, балки роман ҳам ёзиш мумкин. Сожидахон мураккаб тарихий даврда тутилган ва шу даврнинг азоб-уқубатлари билан йўргакланган аёллардан. Аммо шунга қарамай, у даврнинг гирдобли оқимини енгиб ўтиб, ўзининг фидойилиги билан тенгдошлари ва ватандошлари ҳаётига бир тутам нур олиб киришга, улар юқини енгил қилишга уриниб яшади.

Умри узок йиллар давомида совет давлатининг қамокхона ва лагерларида ўтган шарқшунос олим Лазиз Азиззода Сожида Носировани яхши билган кишилардан бўлиб, у ҳақда бундай ғаройиб хотира сўзларини ёзиб қолдирган: “Совет ҳокимияти янги ташкил топган кунларда Хадрадаги “Намуна” мактабига тасодифан кириб қолдим. Бу мактаб бошқа ўқув юртларига қараганда анчагина кўркем парта, стол, стуллар билан бир мунча жиҳозланган эди. Муаллим ҳали дарсга киргунча йўқ экан, партада ўтирган болаларга кўзимнинг кирини ташладим. Негадир ҳали ўзбеклар ичида одат бўлмаган бир нарсани кўрдим: ўғил болалар ичида ўн бир ёшлар чамасида кўзи чакнаб турган бир қизча ўғил бола кийимини кийиб ўтирар эди. Бу ҳолга хайрон бўлиб турганимда менга таниш бўлган ўқитувчи кириб келди. У билан сўрашиб бўлгач, таажжубимни сўзладим. Муаллим менга эркакча кийинган қизни ўқувчиларнинг тиришқоқ ва ҳуш зеҳнлиларидан Сожида Носировадир, деди.

Қизнинг қайси оиладан эканини яхши билганим учун менда дарров муайян фикр ҳосил бўлди-да, Сожиданинг эркаклар кийимини кийиб олганининг сабабини тушуниб олдим. Носирова-нинг оиласи инкилобдан олдин гараққийпарвар ва маълумотли эканлигини Тошкент маърифатпарварлари яхши биладилар. Бу оила аъзоларининг ҳаммаси бир ёқадан бош чиқариб, маданиятга интилганлари ҳолда Сожиданинг катта акаси Шўрчи масжидининг имоми Абдулла ака ҳар бир янгиликка, замонавий маорифга тиш-тирноғи билан қарши турар эди...

Юқоридаги сатрларда тилга олинган Абдулла ака нафақат Сожидани, балки унинг опаси, келинойиси ва ҳатто онасини ҳам дўзах азоблари билан кўркатавериб, улардан паранжига ўралиб юришни қатъий талаб қилган. Катта ўғлининг бемаъни дўқ-пўписаларини эшитавериб қулоғи яғир бўлган она бир куни Сожидани чақириб, унга бундай деган: “Қизим, билиб турибман, ҳозир паранжи ёпинишнинг вақти эмас. Агар паранжи ёпинишни истама-санг, майли, ёпинма. Аммо ўғил болалар билан бир мактабда ўқи-моқчи бўлсанг, ўғил болача кийин! Биз, бечора аёллар, баъзан шундай қилиб яшашга мажбур бўлганмиз. Бошқа чора йўқ”.

Сожида онасининг шу гапига амал қилган ҳолда ўғил болалар кийимини кийиб, “Намуна” мактабида ўқий бошлади. Аммо она топиб берган ҳийлаи шаръий ҳам иш бермади. Бир томондан, Сожида мактабга бораётган ва ундан қайтиб келаётган пайтда масжид олдида тўпланган мутаассиб кишилар унга ва унинг ота-онаси шаънига маломат тошларини ёғдирган бўлсалар, Абдулла ака бадтар авжга чиккан: “Бировнинг хасми бўлган киз болани ўғил болалар орасига қўшиб қўйиш гуноҳи азим бўлади. Буни Оллоҳ бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам асло кечирмайди!..”

Шу вақтда Сожиданинг “отин келинойи” номи билан машҳур бўлган опаси Робиа Тошкентнинг Ўқчи маҳалласида очилган хотин-қизлар билим юртига директор этиб тайинланган эди. Синг-лисининг оғир вазиятда қолганини кўрган Робиа Носирова уни билим юртининг тайёрлов бўлимига қабул қилиб, ўзини билим юртининг ётоқхонасига жойлаштиради.

Уйи ва маҳалла-қўйидаги латгачайнар кишилар дастидан қутулган Сожида завқ-шавқ билан ўқишга киришади. Аммо ўзининг гўё Оллоҳ олдидаги “бурчи”ни унутмаган акаси ҳамон тинчланмайди. У Сожидани “дўппи билан урса йиқилмайди”ган бўлиб қол-

гани, энди “камсомон болалар” орасида бузилиб кетиши мумкинлигини каромат қилиб, тошкентлик бойлардан бири – Худойкулдан келаётган совчиларнинг раъйини қайтармасликни талаб қилади. Боши узра тўпланаётган булутдан дарак топган Сожида Москвада Акмал Икромов, Давлат Ризаев, Мирмухсин Шермухамедов сингари бўлажак давлат ва маданият арбоблари билан таҳсил кўраётган акасига “дод” деб хат ёзади. Акаси Асад Носиров ёр-дўстларининг маслаҳати билан Тошкентга келиб, синглисини яширин равишда Москвага олиб кетади. Сожида рус тилини Асад ака ёрдамида кунт билан ўрганиб, Калинин номидаги ишчилар факультетига ўқишга киради. Афсуслар бўлсинки, 1924-1925 ўқув йилининг биринчи чорагини тугатиш арафасида у оғир хасталикка чалиниб, врачлар маслаҳати билан она бағридек иссик шаҳрига қайтиб келишга ва ўқишни шу ерда давом эттиришга мажбур бўлади.

Бирок масаланинг чигал томони шунда эдики, у Тошкентда Абдулла акаси билан бир хонадонда, уни бадном этган ғаламис кимсалар билан эса бир маҳаллада яшаш лозим эди. Сожида Тошкентга кетиши арафасида, унинг бахтига, Москвага республика оқсоқоли келади ва воқеадан хабар топиб, Тошкентдаги “Советлар уйи”дан Сожида учун бир хона ажратиш ҳақида хат ёзиб беради.

Хуллас, Сожида 1929 йили ишчилар факультетини муваффақият билан тугатиб, Ўрта Осиё Давлат университети қошидаги ёшлар ижроия бюросида бир неча йил хизмат қилади. Лекин доимо олға интилиб яшаган қизнинг ўрта маълумот билан чекланиб қолиши қийин эди. У 1932 йили Ўғит ва агротупроқшунослик илмий тадқиқот институти Ўрта Осиё бўлимининг агрокимё факультетига ўқишга киради. Айни пайтда Янгийўлдаги 3-“Қовунчи” совхозида агротехник (1932, март-июнь), Ўрта Осиё олий қишлоқ хўжалик мактабида ассистент (1932, декабрь – 1933, июль), Халқ Комиссарлари Кенгашида қишлоқ хўжалиги сектори мудири (1933, июлдан) лавозимларида ишлайди. У қолган ҳаётини пахтачиликни ривожлантириш ишига бағишлаб, кечани-кеча, кундузни кундуз демай меҳнат қилади.

Сожида шу йилларда таниқли журналист, “Ер юзи” журналининг масъул котиби Аъзам Аюбга турмушга чиқиб, бахтли ҳаёт кечира бошлайди. Аъзам Аюб яшаш маъносини ижодий ишда кўрган, тошкентлик ўта маданий зиёлилардан бўлиб, рафиқасининг халқ ва ватан олдидаги бурчини ўташига катта шароит яратиб бер-

ган эди. Аммо 1937 йилнинг қора бўрони увлаб келганида, уни ҳам ўз қуянига ўраб олиб кетади. Бу мудҳиш воқеа ўша йилнинг 15 октябрида содир бўлади. Кўп ўтмай, “халқ душмани”нинг аксилинқи-лобий фаолияти тўғрисида тегишли идораларга хабар бермаганликда, бинобарин, эрининг советларга қарши аксилинқи-лобий ишларига шерик бўлганликда айбланиб, Сожида Носирова-нинг ўзи ҳам қамокқа олинади. Ота-онаси қамокқа ташланган, уй-жойи тортиб олинган кизалоғи сарсон-саргардонликда қолади. Сожиданинг ўзи эса бу ёруғ дунёда қамок деган дўзахнинг борлигини, бу дўзахда инсон зотини азоблаш ва таҳқирлашнинг минг бир хил усули мавжудлигини ўз кўзи билан кўриб, ўз бадани билан сезади. Бир ярим йил давом этган қамок азоблари унинг қолган бутун умрини заҳарлаб ташлайди.

Ниҳоят, 1939 йилда айбсиз эканлиги исботланиб, озодликка чиқади. Аммо эри отиб ташланган, хўрланган ва таҳқирланган Сожидани ҳеч қаерга ишга олишмайди. У елиб-югуриб, Калинин туманидаги машина-трактор станциясига участка агрономи бўлиб ишга қиради. 1937-1938 йилларда рўй берган даҳшатлар натижасида нафақат энг яхши мутахассислар қирилган, балки далалар ҳам ишдан чиққан эди. Қишлоқ хўжалиги соҳасида ишлаш самарасиз эканини кўрган Сожида Носирова Тошкент Тиббиёт институтига ўқишга кириб, янги ихтисосликни эгаллайди. У ўқиш жараёнида ўзига хос характерини кўрсатгани учун, ҳали ўқишни тугатмай туриб янги очилган Республика трахоматозлик касалхонасига бош врач этиб тайинланади. У 1947 йилга қадар шу ерда ишлаб, касалхонани оёққа қўяди. Сожида Носированинг ташкилотчилик қобилиятини яхши билган кишилар уни Қишлоқ хўжалиги вазирлигига чақириб оладилар. У нафақага чиққунига қадар мазкур вазирликда ҳалол хизмат қилади.

У кейинчалик қаерда хизмат қилган бўлмасин, қамокхонада рўй берган воқеалар ҳақида бирор кимсага чурқ этмаган. Фақат унутилмас машъум воқеалар худди даҳшатли туш каби ёдига келганида, оқ сочлари ҳам тўкилиб, юрагида янги чандиқлар пайдо бўлиб турган, ҳолос.

Юнус Латиф (1910-1941)

Юнус Латиф 1910 йилда Тошкентнинг Эски шаҳаридаги Хонобод маҳалласида тижоратчи оиласида дунёга келган. Унинг отаси белига меҳр ва мурувват камарини маҳкам боғлаган, ёшларга панд-насихат бериб, уларни ҳидоят йўлидан етаклаган киши бўлганлиги туфайли маҳалла аҳли ўртасида катта обрў-эътибор қозongan эди. У фарзандларини ҳам нафақат одобли ва меҳр-муҳаббатли, балки янги тарихий даврнинг илғор кишилари қилиб ҳам тарбиялашга уринган.

Юнусхон 1917 йилнинг октябрь ойида Фузулий номидаги бошланғич мактабга ўқишга кириб, уни 1922 йили тугатган. Сўнгра ўқишни Навоий (кейинчалик Наримонов) номидаги таълим ва тарбия техникумида давом эттирган. 1933 йили техникуми муваффақият билан тугатиб, Тошкент педагогика институтининг тил ва адабиёт факультетига ўқишга кирган ҳамда уни 1938 йилда битириб, олий маълумотли ўқитувчи деган шаҳодатномани олган.

Маълумки, шўро давлати 20-йиллардан бошлаб бойларнинг мол-мулкларини тортиб олиш билангина кифояланиб қолмай, уларнинг ўзларини ҳам сиқикка ола бошлаган. “Йўқсиллар давлати”нинг бу ғайриинсоний сиёсати Латиповлар оиласини ҳам четлаб ўтмади. Унинг отаси мол-мулкни давлатга гопширганига қарамай, доимий тазйиқ ва таъқиб остида қолди. Шу боис Юнусхон таълим ва тарбия техникумини тугатиши билан ишлашга мажбур бўлди. У 1938 йилгача, яъни педагогика институтида таҳсил олган даврида ҳам, ўрта ва олий ўқув юртларида тил ва адабиёт фанларидан дарс бериб, отасини кундалик рўзгор ташвишларидан фориғ қилди. Юнусхон худди шу даврда ўрта мактаблар учун замонавий дарслик ва мажмуаларнинг етишмаётганини, мавжудлари эса йилдан-йилга ўсиб бораётган талабга жавоб бера олмаётганини кўриб, ўзининг адабиёт муаллими сифатидаги вазифаларини белгилаб олди. Кейинчалик у танқидчи ва адабиётшунос сифатида муайян тажриба ҳосил қилгач, Юсуф Султон билан бирга ўрта мактабларнинг 10-синфи учун “Адабиёт дарслиги” ва “Ҳозирги замон адабиёти” мажмуасини нашрга тайёрлади. 1938 йили илк бор босмадан чиққан бу китоблар 1941 йилга қадар уч марта нашр этилди.

Шу даврда қалам тебрата бошлаган Юнус Латиф сингари ёш шоир ва адабиётшунослар учун адабиёт мўъжизалар олами эди.

Улар шу мўъжизалар оламига дахлдор бўлганларидан ўзларини бахтли ҳисоблаб, адабий жараёнда фаол иштирок этишга ҳаракат қилганлар. Юнус Латиф ўқитувчилик фаолияти билангина чегараланиб қолмай, шеърят билан ҳам, адабий танқид ва адабиётшунослик илми билан ҳам шуғуллана бошлади. У 1925 йилдан бошлаб газета ва журналларда “Бу кунги шеърятимиз ва “Шуълалар қўйнида” (Миртемирнинг шу номдаги тўплами ҳақида), “Янги адабиёт атрофида” (1928), “Рамакижон”, “Ойдин” (Жаъфар Жабборлининг драмаси ҳақида), “Хандон лолалар” (А.Мажидийнинг шу номдаги асари ҳақида), “Янги адабий вазифалар ҳақида” (1929), “Болалар адабиёти ҳақида” (1931), “Зафар Диёрнинг ижоди ҳақида”, “Улуғ ёзувчи ва устоз”, “Оташин санъаткор” (М.Горький ҳақида), “Муқимий ҳақида” “Навоий афоризмлари”, “Генрих Гейне”, “Фольклорда ёшлар” (1938), “Доҳий шоир, буюк гуманист” (Навоий ҳақида), “Навоий”, “Тарас Григорьевич Шевченко”, “Маҳбуб ул-қулуб” ҳақида”, “В.В.Маяковский”, “Анна Каренина”, “Бахшининг янги асари”, “Хотиралардан” (Коста Хетагуров ҳақида), “Тарихий справкалар” (Торобий, Форобий, Ибн Сино, Улуғбек, Бобур, Турди, Гулханий, Нодира ва Фурқат ҳақида) (1939), “Уч шоир” (Мунис, Огаҳий, Аваз), “Алишер Навоийга бағишланган виставка” (1940), “Аёл ёзувчиларимиз “ (Зебуннисо, Нодира, Махзуна, Нозикхон, Ойдин, Зулфия, Раъно Узоқова, Офтобхон Холботирова, Сайёра, Окиловалар ҳақида), “Садди Искандарий” достони”, “Хамса” (1941) сингари 50 дан зиёд адабий-танқидий мақолаларни эълон қилди. Шу кичик рўйхатнинг ўзиёқ Юнус Латифнинг билим ва кизиқиш доираси кенг мунаққидгина эмас, балки 30-йиллар ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослигининг пешқадам намояндalarидан бири бўлганидан шаҳодат беради.

Юнус Латиф 1936 йилда машҳур осетин шоири Коста Хетагуровнинг юбилейи муносабати билан Грузияга борди. У Кавказ сафаридан олган таассуротлари асосида “От қиз” эртақ-достонини яратди. 1939 йилда “Салом, меҳрибон” шеърлар тўпламини нашр этди. 1940 йили эса “Қора кўз ойм” достонини ёзди. Шоирнинг “Салом, меҳрибон” шеърлар тўпламини варақлар эканмиз, Кавказдан ташқари, Сибирь кенгликларига қилган сафари натижасида туғилган ҳис-туйғулари, лирик кечинмалари билан ҳам танишамиз. Чунончи, унинг Новосибирск йўлида ёзилган “Ҳаммамиз ҳам бир одам” деб номланган шеъри бундай мисралар билан бошланган эди:

*Ватаним кенг... Мен кўзгалдим пахтазоримдан,
Поезд учар – деразамдан шўх шамол келур.
Икки ёним кўкаламзор, ўтлар эгилур,
Диёр гўзал ота-она, фарзанд, ёримдан.*

*Мен чиққан ер кенг ватаннинг бир учи, дўстлар,
Яна узоқ бир четини сайр этмоқчиман.
Илҳомимнинг таржимонин сайратмоқчиман,
Чунки, мен бу юртда ошиқ – севгучи, дўстлар...*

Бу сатрлар шоир шеърларидаги лирик қахрамоннинг юрагида меҳр ва муҳаббат туйғулари жўш урган, Ватаннинг ҳар бир гўшасини бориб кўриш, янги-янги кишилар билан учрашиш иштиёқи билан яшаган, ҳаётга ташна кўз билан боқувчи Инсон бўлганидан шаҳодат беради. Бу лирик қахрамон образида майин табиатли, ҳаммага яхшилик қилиш истаги билан яшаган, муаллимлик сўзи, шоирлик, журналистлик ва танқидчилик қалами билан халққа хизмат қилишга тайёр Юнус Латифнинг айна ўзини кўриш кийин эмас.

У 40-йилларнинг бошларида Тошкент транспорт институти қошидаги адабиёт тўғарагига раҳбарлик қилган. Ўша йилларда ўрта мактабни тугатган, математика сингари аниқ фанларга уқуви бўлган ёшлардан бири мазкур институтга ўқишга кириб, адабиётга бўлган қизиқиши туфайли Юнус Латифнинг тўғарагига ҳам қатнаша бошлаган. Бу тўғарак машғулотларида иштирок этиб, Юнус Латифдек латиф инсон ва шоир билан мулоқот унинг кейинги ҳаётини тамомила ўзгартириб юборди. У устози гаъсирида транспорт инженерларини гайёрлайдиган институтни тарк этиб, ўқишни Тошкент педагогика институтига кўчирди ва таниқли шоир бўлиб улғайди. Бу йигитнинг исми Ўзбекистон халқ шоири Шуҳратдир!..

Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейига тайёргарлик ишлари авж олган 30-йилларда шоир ва адабиётшунос олим Юнус Латиф зиммасига улуғ шоирнинг ўлмас асарларидан бири – “Маҳбуб ул-қулуб”ни нашрга тайёрлаш вазифаси тупди.

Юнус Латиф 1939 йили Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асарини нашрга тайёрлаганидан сўнг буюк шоирнинг “Садди Искандарий” достонини тадқиқ этиб, нашрга тайёрлашга киришди. Орада Иккинчи жаҳон уруши бошланиб, матбуот ходимлари ҳарбий

хизматга олингач, газета чиқарувчи кишилар сийраклашиб қолди. Шундай кунларнинг бирида у ҳозирги “Ўзбекистон овози” газетаси муҳаррирининг таклифи билан шу газетага адабий ходим бўлиб ишга ўтди. Аммо Юнус Латиф 1941 йилнинг куз ойларида Сулаймон Азимов бошчилигидаги аксилинқилобий ташкилотнинг аъзоси деган сохта айб билан қамокка олинди ва 1942 йил 5 сентябрда отиб ташланди.

Эндигина 32 ёшга тўлган шоир ва танқидчининг ҳаёти шу зайилда фожиаги тугади. Шўро давлати бу мудҳиш воқеадан аввал унинг акаси Юсуф Латифни ҳам маҳв этган эди. “Халқ душмани” сифатида отилган икки аканинг ука ва сингиллари, яқин қариндон-уруғлари ҳам катагон даврининг аччиқ тузини тотиб яшадилар.

* * *

Юқорида “Катта қирғин” йилларида катагон қилинган илм-фан ва маданият ходимларидан 21 нафари ҳақида сўз юритдик. Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон сингари буюк ёзувчилар, Худойберган Девонов, Наби Ғаниев, Сулаймон Хўжаев сингари кино санъати, Қори Ёқубов сингари вокал санъати дарғалари халқимизга яхши маълум бўлгани учун уларнинг ўзбек маданияти олдидаги хизматларини қайд этишга эҳтиёж сезмадик. Лекин, умид қиламизки, шу 21 нафар илм-фан ва маданият вакиллари ҳақида берилган маълумотларнинг ўзиёқ шу соҳаларда хизмат қилган жабрдийдаларнинг XX асрда шаклланган ва ривожланган ўзбек адабиёти, санъати, фани, таълими ва матбуоти тараққиётида тутган ўринлари тўғрисида муайян тасаввур беради. Бинобарин, Қодирий ва Чўлпонлар билан бирга уларнинг, шунингдек, уларга сафдош ва елкадош бўлган зиёлиларнинг ҳам йўқ қилиб юборилиши ўзбек халқи фани, маорифи ва маданиятига фавқулодда катта зарар келтирган. “Катта қирғин” натижасида ўзбек фани, маорифи ва маданияти маълум вақтгача ривожланишда тўхтаб қолган.

4-боб. ХОТИН-ҚИЗЛАР ВА БОЛАЛАРНИ ҚАТАҒОН ҚИЛИШ КОМПАНИЯСИ

ВКП(б) МК Сиёсий бюросининг 1937 йил 2 июлда қабул қилган «Аксилшўровий унсурлар тўғрисида»ги қарори «Катта қирғин»нинг мислсиз даражада кенг кўлам касб этишига сабаб бўлди. Шу қарор асосида тайёрланган НКВДнинг 00447 ракамли шошилинч буйруғига кўра, камида 800 минг киши қамоққа олиниши ва улардан қарийб ярми отиб ташланиши режалаштирилган эди. Ежов 3 июлда НКВДнинг маҳаллий бошқармаларига собиқ «қулоқлар»ни ҳисобга олиш ҳақидаги телеграмма билан бирга 2 та фармойишни ҳам юборган. Фармойишларнинг бирида СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси томонидан қораланган шахсларнинг оилаларини сургун қилишни вақтинча тўхтагиб туриш лозимлиги айтилган эди. «Бу оилалар, – дейилган эди фармойишда, – яқин вақт ичида махсус лагерларга юборилади».

НКВД бошқармаларига юборилган иккинчи фармойишда эса: «1934 йил 1 декабрдан кейин Олий суд Ҳарбий коллегияси томонидан биринчи, иккинчи ва учинчи категориялар бўйича қораланган, шунингдек, судларнинг махсус коллегияси томонидан қораланган шахсларнинг ижтимоий хавфли оилалари рўйхатини шу йилнинг ўнинчи июлига қадар юборинг», деган сўзлар ёзилган эди. Шу фармойишга кўра, НКВДнинг маҳаллий бошқармалари рўйхатда: 1) оила бошлиғининг исм-шарифи ва қайси категория бўйича қораланганини; 2) қораланган шахс оила аъзоларининг исм-шарифлари, ёши, қаерда ва қандай лавозимда ишлашлари ёки қайси ўқув юртида ўқишларини қайд қилиши лозим эди. Фармойишда айтилишича, оила таркибига ота, она, ака-укалар ва опа-сингиллар кирган бўлиб, улар яқин вақт ичида махсус лагерларга қамоққа юборилиши зарур эди⁹.

Шу кунни Москвадан НКВДнинг Ҳарбий Сибирь ўлкасидаги бошқармаси бошлиғи Мироновга ва Қозоғистон ички ишлар халқ комиссари Залинга шифрограмма юборилади. ГУЛАГ бошлиғи М.Берман томонидан имзоланган телеграммада бундай дейилган эди: «Яқин вақт ичида отиб ташланган троцкийчилар ва «ўнглар»дан – аксари хотин-қизлар ва бир қисми чоллардан иборат – тах-

⁹ Қаранг: Любянка. Сталин и Главное управление НКВД. М., 2004. – С. 273-281. НКВДнинг шу йиллардаги фаолиятига оид бошқа маълумотлар ҳам шу манбадан олинди.

минан 6–7 минг киши қамокқа олиниб, алоҳида кучайтирилган режим шароитида сақланиши лозим. Улар билан бирга мактабгача ёшдаги болалар ҳам бўлади. Бу контингентларни ушлаб туриш учун тахминан ҳар бири уч минг кишига мўлжалланган, қаттиқ режимли, кочиш имкониятини бермайдиган кучайтирилган муҳофаза (фақат эркин ёлланган кишилардан иборат), албатта, тиканли сим ёки девор билан ўралган... иккита концлагерларни ташкил этиш зарур... Нарим ва Қозоғистонда ҳар бири уч минг кишига мўлжалланган концлагерларни ташкил этиш масаласини зудлик билан ҳал қилишни тавсия этаман. Жавоб, албатта, еттинчи июлдан кечикмаслиги лозим».

Қораланган кишилар оила аъзоларининг қатағон гирдобига тортилишига доир бу ҳужжатлар етарли бўлмаганидек, Сиёсий бюро 5 июлда яна бир қарор қабул қилган. Беш моддадан иборат бу қарорга биноан барча «Ватан хоинлари» – «ўнг троцкийчи жосуслик-диверсия ташкилотлари» аъзоларининг хотинлари қамокқа олиниб, Нарим ўлкаси ва Қозоғистоннинг Тўрғай туманидаги махсус лагерларга камида –8 йилга юборилиши, уларнинг 15 ёшгача бўлган егим болалари эса болалар уйлари ва ёпик интернатларга жойлаштирилиши лозим эди.

Шундай қилиб, 1937 йил июнь ойининг ўрталаридан бошлаб манглайига «халқ душмани» тамғаси босилган кишиларнинг оила аъзолари, биринчи навбатда, хотинлари қамокқа, болалари эса қамоклаштирилган болалар уйларига олина бошлади. Жорий этилган тартибга кўра, 1 ёшдан 3 ёшга бўлган болалар онаси билан бирга лагерларга, 3 ёшдан 15 ёшгача бўлган болаларнинг аксари бошқа республикалардаги болалар уйлари ва ёпик интернатларга юборилди. Агар бир ота-онанинг 3 та боласи бўлса, улар тақсимланиб, учта шаҳардаги болалар уйларига юборилиши ва ота-оналарини ҳам, ака-укаларию опа-сингилларини ҳам унутиб юбориши лозим эди.

Шу йилларда собиқ иттифок бўйича, жумладан, Ўзбекистондан «Ватан хоини»нинг хотини сифатида айбланган қанча аёллар ва қанча болаларнинг қамокқа олингани аниқ эмас. Бу муҳим масала билан шу вақтгача на бирорта тарихчи, на бирорта журналист шуғулланмаган.

Аммо 1938 йил 5 октябрдаги ёзишмалардан маълум бўлишича, НКВДнинг 00486 рақамли буйруғи асосида, тахминан 18 мингдан

зиёд аёллар қамоққа олинган¹⁰. Ежовнинг ҳали «болалар операцияси» бошланмасдан аввал Сталинга берган ахборотномасидан аён бўлишича, биринчи категория бўйича 5000 га яқин болалар болалар уйлари ва ёпиқ интернатларга жойлаштирилажаги мўлжалланган. «Болаларни жойлаштиришни шундай амалга оширишни ўйлапмизки, – деб ёзган эди у, – бир шаҳарлик бир неча ота-онанинг қариндошлик ёки таниш-билишлик иплари билан боғланган болалари битта болалар уйига гушиб қолмаслиги керак».

НКВД бошқармалари катта ёшдаги кишиларни қамоққа олиш «норма»сини бир неча барабар ошириб бажарганларидек, болаларни оиладан ажратиб олиш «норма»сини бажаришда ҳам ўзларининг «ташаббускорлик»ларини яна бир бор намоён этдилар. Ежов 1937 йил 27 ноябрда СССР Халқ Комиссарлари Совети раиси Молотовга қуйидаги хат билан мурожаат қилди: «ВКП(б) МК қарорини (Сиёсий бюронинг 5 июлдаги қарори назарда тутилмоқда – *Н.К.*) бажариш операцияси бошланган кундан шу йилнинг 20 ноябригача Москва ва ССР Иттифоқи бўйича қатагон қилинган ота-оналарнинг 5 862 та боласи Маориф Халқ Комиссарлиги қошидаги болалар уйларига жойлаштирилди. Жойлаштирилиши мўлжалланган болалар сони (5000) ошди. Операция охирига қадар яна 10000 га яқин болани жойлаштирамиз».

СССР ХКС Ежовнинг шу хати асосида 1937 йил 19 декабрдаги қарори билан РСФСР, Украина, Белоруссия ва Қозоғистон Маориф халқ комиссарликларига қарашли болалар уйларида 10000 кишилик ўринларни ҳозирлашни буюрди. Аммо бу қўшимча 10000 кишилик ўрин ҳам етмай қолди. Оиласида ажратиб олинган 17 минг 355 бола учун яна 5000 кишилик жой ҳозирланди. А.Рогинский ва А.Даниэль берган маълумотга қараганда, 1939 йил 29 январда СССРдаги болалар уйлари ва ёпиқ интернатларда 25 минг 342 бола бўлган¹².

Шундай қилиб, 1937-1938 йилларда ота-онаси отиб ташланган ёки қамоққа олинган 25 мингдан зиёд етим бола оиласи ва яқин қариндошлари бағридан юлиб олиниб, болалар уйлари ва ёпиқ интернатларга олиб бориб ташланди. Улар ота-она меҳрини кўрмай, тирик қолган ота-оналари эса лагерь ва қамоқхоналардаги жисмо-

¹⁰ Рогинский А., Даниэль А. Аресту подлежат жены / Уэницы «АЛЖИРА». – М., 2003. – С. 22.

¹¹ Курсатилган манба.

¹² Курсатилган манба. – Б. 24.

ний азоб-уқубат ва ҳақоратлар етмаганидек, болалари тақдирини ҳам билмай, руҳий азоб ичида, кўз ёшларини дарё янглиғ оқизиб яшадилар.

2011 йилда «Шаҳидлар хотираси» жамоат фонди (ўша пайтда - хайрия жамғармаси)нинг ташаббуси билан қатағон этилган хотин-қизларга бағишланган «Қор қўйнида долалар» очерклар тўплами нашр этилди. Тўпладан ўрин олган очеркларда совет жаҳаннамида азоб-уқубат чеккан 25 нафар аёлнинг даҳшатли тақдирини ҳикоя қилинган. Бу 25 нафар аёлдан ташқари, яна биз билмаган ўнлаб аёллар ҳам борки, улар ҳам 1937-1938 йиллар тегирмонида оилалари билан мажақланиб ташланган. Республика НКВДсига Россиядан ва бошқа жойлардан кўчириб келтирилган, одамлик киёфасини йўқотган назоратчилар ҳам, терговчилар ҳам бу аёлларни истаганларича қийнаб, истаганларича зўрлашган. Шунинг учун жаҳаннамдан тирик қайтган бирорта аёл НКВД камоқхонасида ва лагерларда бошидан кечирган даҳшатли кунларни ҳеч кимга айтмай, бу разил дунё билан видолашганлар. Ўзбекистон Халқ Комиссарлар Совети раиси Абдулла Каримовнинг хотини Антонина Каримова, таникли журналист Собира Холдорова сингари аёлларнинг шу ерда руҳий хасталикка чалинганлари тасодифий эмас.

Тожикистон республикаси ташкил этилганидан сўнг қардош юртга ишга юборилган фарғоналиклар орасида Ўринбой Ашуров ҳам бўлган. У Тожикистон КП(б) МКнинг биринчи котиби бўлиб ишлаб юрган кезларида қатағон қиличи ишга тушиб, унинг Фарғона шаҳрида яшаган хотини Кимёхон Ашурова ҳам камоққа олинган. Шу аёлнинг қизи Динара Ашурова томонидан ёзиб олинган хотирада бундай даҳшатли сўзларни ўқиймиз:

«Бир куни, қишнинг узун тунларида эримнинг ёрдамчиси Ананьев келиб қолди. Мен эримдан хушхабар келтирибди ёки унинг ёнига олиб боради, деб ўйлаб, машинасига 10 ойлик қизчам Клара билан чиқиб олибман. Ахир унинг ташрифи юрагимнинг тубида тутаб ётган умид учкунларини алангалатиб юборган эди-да. Афсуски, у камоқхонага етиб келганимизда боламни кўлимдан юлқиб олди-да, мени ичкарига киритиб юборди. У ёғига нима содир бўлганини эслай олмайман. Фақат темир панжараларларга чирмашиб йиғлаганларим, «болам»лаб фарёд урганларим, Ананьевни бор овозим билан қарғаганларим ёдимда қолган...

...Орадан икки ярим йил ўтди. Шунча муддат мен кизларимнинг хаёли билан яшадим. Уларни бир марта кўрсам, дийдорларига тўйсам, кейин. майли, ўлсам-да, армоним йўқ, дер эдим. Бир куни камокка янги бир аёл келди. У тўсатдан:

– Ўринбой Ашуровнинг хотини ким? – деб сўради.

Унга тикилиб туриб, юрагим «шиғ» этиб кетди. У эса бамайлихотир сўзларди:

– Қизингнинг исми Кларамиди? У болалар уйида ўлиб қолибди!!!

Бундан азоблироқ, мудҳишроқ хабар борми она учун?!

Кўз олдимни зулмат коплади гўё. Кўрган тушларимни эсладим...

Кларамни дадаси олиб кетмоқда эди. Мен уни чақирардим: «Кетма, қизим, кетмагин, онангни ташлаб кетма! Ахир эмизикли эдинг-ку!! Кара, кўксимга сутларим тўлиб кетди!!!

Ўзимни қўлга олиб, бир оздан сўнг эримни, қизларимни суриштира бошладим. Чор атрофдан совуқ хабарлар келарди: «Ўринбой отувга ҳукм қилинган», «Халқ душманларининг фарзандлари учун алоҳида егимхона очилган», «Қизларинг ўша сзда»!!!

Аёл жоним бундай зулм, хўрликларни кўравериб метин тошга айланди. Бизни Красноярск ўлкасига жазо муддатини ўташга юборишди...»¹³

(Агар 60–70-йилларда тарихчилар ва журналистлар вилоятлардаги шундай фожиаларни бошидан кечирган аёллар тақдири билан қизикқанларида, бизда ҳам «ГУЛАГ аёллари», «ГУЛАГ болалари» деган китоблар яратилиб, тарихимизнинг энг даҳшатли саҳифалари ёритилиб қолган бўларди...)

Агар аксар оилалардан фақат оила бошлиғи билан унинг рафиқаси қатағон гирдобига тортилган бўлса, Файзулла Хўжаев оиласига мансуб 18 нафар аёл ва болалар қатағон тегирмонига ташланган. Бу фавқуллодда ҳодиса тушунарли бўлиши учун айтиш лозимки, 1935 йилда Файзулла Хўжаевнинг укаси Ибод Хўжаев ўзини ўзи отганидан сўнг, унинг икки хотини билан болалари Халқ Комиссарлар Советининг раисининг қарамоғига ўтишган. Мана, улар рўйхати:

1. Хўжаева Райҳон – Файзулла Хўжаевнинг онаси, 54 ёшда.

¹³ *Ашурова Кимёхон*. Мудҳиш хотиралардан бир лавҳа / Тарихнинг номаълум саҳифалари. III китоб. – Тошкент, 2012. – Б. 267-268.

2. Хўжаева Ҳамида – Файзулла Хўжаевнинг ўғай онаси, 52 ёшда.

3. Хўжаева Малика – Файзулла Хўжаевнинг хотини, 34 ёшда.

4. Петрова Фатина Михайловна – Файзулла Хўжаевнинг иккинчи хотини, 1910 йили Оренбургда туғилган.

5. Хўжаева Вилоят – Файзулла Хўжаевнинг қизи, 16 ёшда, 9-синф ўқувчиси.

6. Хўжаев Робия – Файзулла Хўжаевнинг синглиси, 42 ёшда.

7. Бозоров Ҳамрокул – Файзулла Хўжаевнинг асраб олган ўғли, 23 ёшда, қишлоқ хўжалиги институти талабаси.

8. Хўжаева Муслима – Файзулла Хўжаевнинг асраб олган қизи, 12 ёшда.

9. Хўжаева Амина – Ибод Хўжаевнинг хотини, 32 ёшда.

10. Хўжаев Ориф – Ибод Хўжаевнинг ўғли, 16 ёшда, 7-синф ўқувчиси.

11. Хўжаев Бўри – Ибод Хўжаевнинг ўғли, 9 ёшда, 2-синф ўқувчиси.

12. Хўжаев Эрик – Ибод Хўжаевнинг ўғли, 7 ёшда, мактабга бормаган.

13. Хўжаева Муҳтарам – Ибод Хўжаевнинг қизи, 12 ёшда, 4-синф ўқувчиси.

14. Хўжаева Маҳбуба – Ибод Хўжаевнинг қизи, 10 ёшда, 2-синф ўқувчиси.

Бу рўйхатга Робия Хўжаеванинг (унинг эри ҳам қамалган) Мунира, Моҳира ва Муслима (асраб олган) деган қизлари ва Ибод Хўжаевнинг 4 яшар Алик (Нодир) деган ўғли қирмай қолган. Она ва оталари қамалганларидан кейин улар ҳам болалар уйига юборилган.

Файзулла Хўжаевнинг онаси ва хотинларидан бири лагерларда вафот этишди. Мудҳиш замон атоқли давлат арбобининг бошқа қариндош-уруғларини ҳам ҳазон янглиғ учириб-тўздириб юборди.

"Отанинг бошига ёғилган ноҳақлик ва адолатсизлик тошлари, – деб ёзган эди Вилоят Хўжаева, – бизнинг оиламиз: катта онам Райҳон Саидмурод қизи, онам Малика Муҳаммаджон қизи, аммам Робия Убайдулла қизи ва бошқа яқин қариндошларимизнинг бошларини ёрди...

...Онам Малика Муҳаммаджон қизи меҳрибон, мунис, ёрига вафодор, оддий деҳқон қизи эди. У сиёсатга унчалик аралашмаса

хам, кундалик ҳаёт воқсаларидан ақл-идрок билан хулоса чиқара оладиган оқила, одила, доно аёл эдилар. Ҳаётни севар, чеварликни кадрлар эдилар. Онамнинг ҳикоя қилишларича, мен дунёга келгач, менга исм қўйишда отам билан тортишиб қолган эканлар. Онам менга "Жамила" исмини қўймоқчи бўлганлар. Отам: "Йўқ, қизимнинг отини "Вилоят" қўямиз. У амир зулмидан озод ва бахтиёр яшаётган Бухоро вилоятининг энг бахтиёр фарзанди бўлсин", деб, отимни "Вилоят" деб атаган эканлар. Минг афсуслар бўлсинки, тақдир мени – Бухоронинг "бахтли фарзанди"ни энг бахти қаролар гўшасига улоқтириб юборди. Онам 1953 йилда даҳшатли Сибирдаги аёллар баракида ўз қўлимда жон бердилар. Онаизоримнинг нозик танаси гўру кафансиз Сибирнинг қор бўронлари остида қолиб кетди...

... "Сибирнинг даҳшатли совуқларида оғиз очолмай, шамдек қотиб ўлгандан кўра, ўз юртининг жазирама иссиғида, майли, ташна ҳолда, мажолсиз бўлса ҳам, мусаффо осмону фалакни кўриб жон берганинг минг бора афзал", деган сўзларни менга ўлим олди-дан меҳрибон онам айтган эдилар. Меҳрибон онамнинг совуқдан юзларида қотиб қолган ёш томчиларини қўлим билан силар эканман, бошимдан бу машъум кунларни ёғдирган бемехр, одамхўр жаллодларни ич-ичимдан инграб лаънатлар эдим. "Уларни ер ютсин", дер эдим. Онам Сибирь камоғида, ўлим олдидан титроқ қўлларини чўзиб, очликдан, мажолсизликдан хираланган кўзларини менга тикиб: «Мен ўлсам ҳам, сен ўлмай, она юртим Бухорога бориб, юртинг фарзандлари қўлида жон берсанг, мен ўзимни бахтиёр хис этган бўлардим, болам», дер эдилар...

...Бошқа гапларни айтишга онамнинг мажолли етмади. У даҳшатга тушган одамдек, кўзларини катта-катта очди-да, бирдан жон таслим этди»¹⁴.

Совет мустабид давлати Ўзбекистоннинг гуллаб-яшнаши йўлида фидойиларча хизмат қилган Инсоннинг онаси ва бошқа яқин қариндошлари тақдирини шу тарзда мажаклаб ташлади.

Сталин шахсига қуллуқ қилиш фожиалари фош этилиб, совет давлатининг катагончилик сиёсати қоралангач, СССРниш турли шаҳарларидаги етимхоналарда яшаган болалар ва неваралар бир-бирларини кидиришга, тақдирлари номаълум бўлган оналарини,

¹⁴ *Ҳўсаева Вилоят. Ота-онам ҳақидаги хотираларим / Тарихнинг номаълум саҳифалари. Биринчи китоб. – Тошкент, 2009. – Б. 213.*

бошка кариндош-уруғларини ахтаришга туңдилар. Уларнинг архивларда сакланаётган шу ҳақдаги хатларини изтиробсиз, кўз ёшларисиз ўқиб бўлмайди.

Шу хатлардан бирида улар эшитган бундай маълумот бор: «Бувимиз лагерга юборилган ва ўша ерда кўр бўлиб вафот этган экан.

Биз Тошкентга келганимизда, отамиз (Ибод Хўжаев назарда тutilмоқда – *Н.К.*) қабрини портлатиб юборганларини айтиб беришди.

Биз на таълим олиш, на бирор уйда яшаш имкониятига эга бўлдик. 1966 йили мусодара этилган мол-мулкимиз учун мен билан синглимга Тошкентда 500 сўмдан пул беришди. Иккимиздан биримиз 50 сўм ҳажмида нафақа оляпмиз. Иккимиз ҳам ҳозир нафақадамиз».

Ҳамида Хўжаеванинг қизлари Маҳбуба ва Мухтараманинг ҳаётига оид шундай сўзларни Файзулла Хўжаевнинг бошқа неваралари ҳам айтган бўлишлари мумкин.

1937-1938 йиллардаги «Катта қиргин» даврида Сталин раҳбарлик қилган давлат халқнинг бошига шундай бало тошларини ёғдириб, уларни Сибирь конлари ва ўрмонларида ишлайдиган кулларга айлантирди. Бундай оғир ишларга ярамайдиган, мажолсиз кишиларни эса кириб ташлади.

5-боб. ҚАТАҒОН ҚУРБОНЛАРИНИ БАДНОМ ЭТИШ ВА ЛАЪНАТЛАШ КОМПАНИЯСИ

Сиёсий ёки жиний ишларни амалга оширган кишилар ҳамма даврлар ва ҳамма мамлакатларда қилган жиноятларига яраша жазоланиб келинган. Жиноятчининг жазоланиши нафақат у келгусида қилиши мумкин бўлган жиноятларнинг рўй бермаслигини маълум даражада кафолатлаган бўлса, жамиятнинг бошқа аъзолари учун ибрат бўлиб хизмат қилган.

Агар совет давригача давлат машинаси фақат жинояти исботланган кишиларни жазолаб келган бўлса, совет мустабид давлати 1937-1938 йиллардаги «Катта қиргин» даврида давлатга нисбатан мутлақо жиноят қилмаган кишиларни ҳам жавоббарлиқка тортиб, уларни оммавий равишда қириб ташлади. Ваҳоланки, шу йилларда отиб ташланган ёки 8–10 йиллик қамоқ жаозосига ҳукм қилинган кишиларнинг аксари бир замонлар «Миллий иттиҳод» сингари ташкилотларга, кадетлар ёки эсерлар партиясига аъзо бўлганликлари, ҳатто шундай ташкилот ва партияларнинг аъзолари билан яқин алоқада бўлганликлари сабабли айбланганлар. «Катта қиргин» йилларида, шу тарзда, юз минглаб кишиларга шундай сохта «айблар» қўйилиб, улар ё отиб ташланган, ёки совет мамлакатининг «борса келмас» ўлкаларидаги лагерларга юборилган. Совет давлати шу билангина қаноатланиб қолмай, айбланувчиларнинг хотинлари, ака-укалари, фарзандлари, бошқа яқин қариндошларини ҳам қатагон гирдобига ташлаган. Янада даҳшатлиси шундаки, беғуноҳ кишиларни қамоққа олиш, қийнаш, хўрлаш, отиб ташлаш билангина чекланиб қолмай, уларни умумхалқ ва умуммамлакат миқёсида бадном этиш ва лаънатлаш компаниясини ҳам ташкил этган ва бошқариб турган.

1938 йил март ойининг бошларида Москвадаги «ўнг троцкийчи блок» аъзолари устидан намунали суд жараёни бошланди. Ҳали айбланувчиларга қўйилган айб ўз исботини топмай туриб, бу сиёсий компаниянинг ташкилотчиси ВКП(б) Марказий Комитети Сиёсий бюроси ва шахсан Сталиннинг кўрсатмаси билан «Правда» газетасининг 6 март сонида «Халқнинг ашаддий душманлари» деган бош мақола эълон қилинди. Бу мақолани ўша тарихий-мафкураравий шароитда ўқиган кишилар Бухарин, Риков, Зеленский сингари айбланувчиларнинг ақл бовар қилмайдиган жиноятларни амалга оширганига чиппа-чин ишонини ҳеч гап эмас эди. «Прав-

да» газетаси ҳали суд жараёни тугамай ва айбланувчиларнинг айблари тасдиқланмай, уларни «фашизмнинг конхўр кўппаклари», «троцкчийчи-бухаринчи бандитлар», «фашизм жосуслари», «газандалар» сингари сўз ва иборалар билан ҳақоратлаган, халқда уларга нисбатан нафрат ва газаб оловининг гуруллаб ёниши учун замин яратган. Газетанинг шу сони ҳали дунё юзини кўрмай туриб, совет матбуоти тегишли идораларнинг кўрсатмаси билан айбланувчиларни бутун иттифоқ миқёсида бадном этиш ва лаънатлаш компаниясини бошлаб юборди.

5 март куни Тошкентдаги Ворошилов номли кишлоқ хўжалиги машинасозлиги заводи ишчилари номидан ташкил этилган «Фашист жосуси Хўжаев Олий Судга ҳамма нарсани айтмади» сарлавҳали хат телеграф оркали «Правда» газетасига юборилди ва газетанинг 6 март сониди босиб чиқарилди. 50 ишчи томонидан имзоланган шу шармандали хатда, жумладан, бундай тухмат ва ҳақорат сўзлари ёзилган эди:

«Ўнг троцкчийчи блок»дан чиққан фашист газандаларининг жиноятлари чексиз-чегарасиздир. Манфур халқ сотқинлари Бухарин, Риков, Ягода ва бошқалар миллатчи-фашистлар Икромов ва Хўжаев билан биргаликда бизнинг гуллаётган Ўзбекистон республикамызни буюк Совет Иттифокидан ажратиш олишга тайёргарлик кўришди, бизнинг бахтиёр Ўзбекистонимизда капиталистлар ва бойлар ҳокимиятини тиклашни келишиб олишди...

...Биз, кишлоқ хўжалиги машинасозлиги заводи ишчилари, бу жирканч фашист газандаси (Ф.Хўжаев назарда тутилмоқда – *Н.К.*) нинг жиноятлар рўйхатини тўлдирамыз. Хўжаевнинг топшириғига биноан, Икромовнинг топшириғига биноан, бир гуруҳ зараркунандалар заводимизга 4 марта ўт кўйишга уринишди. Хўжаев ва Икромовнинг кўрсатмасига биноан, ҳавопуркаш машинасида авария содир этилиб, заводимизнинг пўлат кууювчи цехи бир неча кун ишламай, тўхтаб қолди. Уларнинг топшириғига биноан, пахтачиликни механизациялаш учун зарур машиналарни чиқариш муддати бузилди. Фашистларнинг малайлари Хўжаев ва Икромовлар заводнинг мунтазам равишда ишсиз қолишини ташкил этишди.

Газандалар янглишди. Улар қўлга тушди. Аммо улар судда ҳам мунофиқлик қилишмоқда. Биз, Тошкент кишлоқ хўжалигини механизациялаш заводи ишчилари, сотқинларни шарм-хаё устунига осамыз.

Биз пролетар судидан барча ватан хоинларини отиб ташлашни талаб қиламиз».

Шу йилларда жорий этилган тарғибга кўра, республикадаги барча ташкилот ва корхоналар Тошкент кишлоқ хўжалигини механизациялаш заводи ишчиларининг бу «ташаббус»ини кўллаб-қувватлашлари лозим эди. 6 март куни 1-Тошкент пахта тозалаш заводининг кечки сменасида шошилинч равишда митинг ўтказилиб, унинг тегишли ташкилотлар томонидан тайёрланиб кўйилган қарори телеграф орқали «Правда» газетасига юборилди ва «литер»-ли материал сифатида газетанинг 7 март сонидак босиб чиқарилди. Бу қарорда Ўзбекистоннинг собиқ раҳбарларига «разилдан ҳам разил Иудалар» деган тамға ёпиштирилиб, улар 1935 йилнинг серёгин кузида пахта пунктларига нам пахта топширилган-лиқда ва бошқа шунга ўхшаш жиноятларда айбланган эдилар.

Ўша кунларда республиканинг барча вилоят, шаҳар ва туманларидаги завод ва фабрикалар, колхоз ва совхозлар, олий ва ўрта ўқув юртларида намоёишлар ўтказилиб, куни кеча номлари қўшиқларда тараннум этилган Файзулла Хўжаев ва Акмал Икромовлар шаънига лаънат тошлари отилди. Газеталар «Газанда-ларни янчиб ташлаймиз!», «Ватан хоинларига, қонхўр итларга ўлим!» каби рукнлардаги «Фашист итлар ниятларига ҳеч вақт ета олмайди», «Газандалар кириб ташлансин!», «Милтиқларимизни доим тайёр сақлаймиз», «Душман таслим бўлмаса, уни янчиб ташлайдилар», «Хўжаев ва Икромов заводларда зараркунандалик қилдилар», «Кутурган итларга ўлим!» «Душманларни охиригача фош қиламиз», «Хоинларга олий жазо талаб қиламиз», «Кутурган итнинг жазоси – отиб ўлдириш», «Олий суд бутун халқнинг таъбини ижро қилур», «Сталин ва Ежов ўртоқларга шарафлар бўлсин», «Ўртоқ Ежов – бизнинг фахримиз» сингари сарлавҳали мақола ва хабарлар билан тўлиб тошди.

Орадан кўп ўтмай, мамлакатда душман излаш васвасаси авж олиб, газеталар Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаевларнинг «думлари» – таниқли партия ва давлат, фан, адабиёт ва санъат арбоблари, саноат ва кишлоқ хўжалиги, соғлиқни сақлаш ва транспорт ходимларини фош этувчи мақолалари билан тўлиб тошди.

Ўша йил июль ойининг бошларида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг пленуми ўтказилиб, унда «кекса авлод»га мансуб ёзувчилар ижоди «қора кўзойнак» оша кўриб чиқилди. «Қизил

Ўзбекистон» газетасининг 1937 йил 14 июль сонидан жой олган «Ўзбекистон Совет Ёзувчилар союзи пленумининг яқунлари» деб номланган мақолада шу йиғилишда айтилган гапларнинг «қай-моғи» газетхонларга, жумладан, бундай тақдим қилинди:

«Чўлпоннинг илгарилари ҳам ўз ижодида ва кундалик ҳаётида миллатчи эканлиги маълум. Уни тузатиш, унга қайта қурилиш учун ёрдам бериш ниятида адабий соҳада ишлаш учун шароит туғдирилган. Бироқ Чўлпон шу шароитдан қайта қурилиш, совет ёзувчиси бўлиш учун эмас, балки ўзининг миллатчилигини давом қилдириш ва кучайтириш учун фойдаланишга уриниб келмоқда...

...Яқинда Самарқандда бўлиб ўтган олимлар курултойи вақтида Чўлпон Самарқандга бориб, бир гайрирасмий ўтиришда «Туш» деган аксилинқилобий шеърини ўқиб берган. Чўлпон бу шеърда советлар юртини хонавайронликда деб кўрсатади... Союз раҳбарларида синфий хушёрликнинг йўқлиги ёзувчилар ўртасида ва ҳатто раҳбарлик органида аксилинқилобчи Сўфизоданинг ўрин олиб келишигача бориб етган. Сўфизода Наманганда аксилинқилобий фаолият билан шуғулланганини, бизга ёт, халқ душмани эканлигини у билан алоқада бўлган, Наманганга борганда унинг уйида бир неча кунлаб турган Абдулла Қодирий ва Ғафур Ғуломлар ҳам сезмаганлар.

Пленумда Абдулла Қодирийнинг сўзи ҳеч кимни қониқтирмади. Ундан олдин ва кейин чиқиб сўзлаганлар Қодирийнинг ҳали ҳам совет позициясига ўтиб, совет ёзувчиси бўла олмаганини айтдилар...»

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1937 йил 14 сентябрь сонида босилган «Халқ душманларини илдизлари билан кўпориб ташлайлик» деган мақола муаллифи эса XX аср бошларида қалам тебратган, лекин қатағон ўроғи ишга тушган 1937 йилда ҳаёт бўлмаган Мирмуҳсин Шермухамедов шаънига бундай номуносиб сўзларни айтишга журъат этди:

«...Тошкентда Мирмуҳсин номига театр ва бир маҳалла қўйилган: хўш, Мирмуҳсин ким эди?»

Мирмуҳсин – жадидларнинг энг кўзга кўринганларидан бири эди. У Октябрь инқилобининг душмани, пессимист (умидсиз), маиший жиҳатдан бузилган, хулиган бир киши эди. Афсуски, унинг чўнтагида партия билети бор эди.

Мирмуҳсин аксилинқилобчи миллатчи Мунаввар қори, Ғози Юнус ва бошқа ифлослар билан пантуркизм, панисломизм ғояла-

рини таркатувчи бир аксилинкилобчи эди. Мирмуҳсин пантуркистлар ташкилотининг ёрдами билан Оренбургдаги миллатчилар тайёрлайтувгон «Хусайния» макабида илм олган...»

1937 йилдаги газетхон шу сўзларни ўқиб, ҳайрон қолган бўлса ажаб эмас: мақола муаллифи 1934 йилда вафот этган таниқли жадид маърифатпарварини «оқ калтак – кўк калтак» қилган эди. Аммо мақолани ўқишда давом этар эканмиз, муаллифнинг мақсади кундек равшан бўлади. Унинг мақсади Мирмуҳсиннинг ўша кунларда барҳаёт бўлган каламкаш биродарларини қоралаш, уларнинг ҳам худди Мирмуҳсинга ўхшаш «Октябрь инкилобининг душмани», «пантуркизм, панисломизм ғояларини таркатувчи бир аксилинкилобчи», «пессимист», «маиший жиҳатдан бузилган», «хулиган» киши эканликларини айтиш эди. У давом этиб, ёзган: «Мирмуҳсин ўлганда, халқ душмани, миллатчи Зиё Саиднинг бошчилиги остида Абдулла Қодирий, Сўфизода, Чўлпон, Ғози Юнус, Аъзам Аюб, Ўғай, Элбек ва шуларга яқин бўлганлар биргалашиб, шу муносабат билан ўз мафкураларини таркатиш учун фойдаланганлар. Мирмуҳсинни оммага танитиш учун ўзларини ва совет матбуотини 10–15 кунлаб сафарбар қилдилар. Мирмуҳсин мотамини шундай уюштирдиларки, ҳатто Ленин ўлганда ҳам газета ва журналлар бунчалик сафарбарликка олинмаган эди».

Шу йилларда Ўзбекистонда ўзбек ва рус гилларида чоп этилган барча газеталарда миллатчилиги ва аксилинкилобчилиги фош этилмаган бирорта кўзга кўринган ёзувчи, журналист, олим, санъаткор, педагог қолмаган, десак хато бўлмайди.

Шу нарса ҳайратланарлики, шу мақолаларда тилган олинган кишиларнинг бирортаси қатағон бўронидан четда қолмаган.

Оммавий намойишларда қатнашиб, Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаевнинг жиноий ишлари тўғрисида бирор тасавури бўлмаган нотикларнинг жазавага тушиб айтган нутқларини эшитган, газеталардаги жирканч хабар ва мақолаларни ўқиган аксар кишилар бу нутқ ва мақолаларнинг қора тухматдан иборат эканлигини ўйлаб ҳам кўришмади. Совет давлати барпо этилган кундан бошлаб шу вақтгача бўлган муддатда халқнинг жонини олиб, уни тилсиз, юраксиз, иродасиз оммага айлантириб улгурган эди.

«Ўнг троцкийчи блок» қатнашчиларига қарши уюштирилган компания совет давлати қатағон сиёсатининг 1937 йилдаги дебоҳаси эди. Орадан кўп ўтмай, А.Икромов ва Ф.Хўжаевнинг «думлар»и сифатида барча партия ва давлат арбоблари, улар билан

изма-из барча маориф ва маданият ходимлари – таниқли ёзувчилар, журналистлар, олимлар, ўқитувчилар ва бошқалар қамокқа олина бошлади. Энди газеталар шу «халқ душманлари»ни, «аксилинқи-лобчилар», «миллатчилар», «социал хавфли унсурлар»ни фош қилишга жон-жаҳд билан киришди. «Душманни битта ҳам қолдирмай фош қиламиз», «Ҳамза театрида душман найранглари», «Совет ёзувчилари қаторларини душман унсурлардан тозалаймиз», «Охиригача фош этиш», «Халқ душманларига шафқат йўқ ва бўлмайди», «Тил ва адабиёт институтига ким раҳбарлик қилди?», «Халқ душманларига совет матбуотида ўрин йўқ», «Миллатчиларнинг ҳомийлари», «Халқ душманларини илдизлари билан кўпориб ташлаймиз» деган мақолалар эълон қилиниши билан уларда тилга олинган шахслар зудлик билан қамокқа олинди. Матбуот шу йиллардаги қатағон компаниясида НКВДнинг қудратли куралига айланди.

Шу йилларда совет давлатининг мафкуравий ахборот машинаси халқ оммасини заҳарлаш, унда қатағон даврининг беғуноҳ қурбонларига нисбатан ғазаб ва нафрат туйғуларини уйғотишга катта куч сарфлади. Асл ҳақиқатни билмаган омманинг аксар қисми шу машина тарқатган ахборотга ишониб, «халқ душманлари»га чин дилдан лаънат ўқиди, уларнинг оила аъзолари ва фарзандларига нафрат кўзи қилан қараб, улар билан ҳар қандай алоқа ипларини узди. «Халқ душманлари»нинг оила аъзолари хизмат қилаётган жойларидан, фарзандлари эса ўрта ва олий ўқув юртларидан ҳайдалди. Уларнинг йирик шаҳарлардан чет жойларга кўчириб юборилган оилалари ҳам ижтимоий сиқувда – изоляцияда яшашга мажбур этилди. Қатағон қурбонларини бадном этиш ва лаънатлаш компанияси улар оила аъзоларининг ҳаётларини ҳам заҳарлади.

Шу йилларда республиканинг нафақат марказий, балки шаҳар ва туман газеталарига муҳаррирлик қилган, адабий ходим бўлиб ишлаган халол кишиларга осон бўлмади.

«Худди ана шу кезларда, – деган эди 1937 йил бошларида «Қизил Ўзбекистон» газетасига муҳаррир этиб тайинланган журналист ва ношир Абдулла Ўразаев, – журналистларнинг аҳволи жуда мураккаб бўлган. Уларнинг бутун ихтиёри НКВД ходимлари қўлида эди. Бирон мулоҳазали мақола ёзиш амри маҳол. Улар берган материалларни босамиз ва айтган сўзига ишонамиз. Кўпинча «халқ душманлари»ни фош қилувчи мақолалар Марказий Комитет орқали келарди. Албатта, уларни Ички ишлар халқ комиссарлиги ходимлари тайёрлаб беришарди. Уларни ўз вақтида босмасдан

илож йўқ. Зудлик билан эълон қилиб, “хушёрлик” кўрсатиш билан бирга «халқ душманлари»га ён босмаётганимизни ҳам англатиш даркор. Жойлардан ҳам шу мавзудаги мақолалар келиб турарди. Одатда биз уларни текшириш учун Марказий Комитетга юборардик.

Шундай кунлар бўлардики, рўзноманинг бир сонини камида 2-3 марта қайта тайёрлашга тўғри келарди. Кундузи саҳифалаб, уни босишга ҳозирлик пайтида мақолаларда номи тилга олинган бирор шахс бирдан «халқ душмани»га айланиб қоларди. Ўз-ўзидан уни олиб ташлаш даркор. Яна ишни янгидан бошлаб, энди ниҳоясига етказамиз, деганда, яна бирор қор-қол юз берарди-ю, бутун хизмагимиз чиппакка чиқарди. Хуллас, тонггача янги саҳифани тайёрлашга мажбурмиз. Иш жараёнида бошимизда НКВД ходимлари бўлишарди. Уларнинг руҳсатисиз чоп этишга мутлақо ҳақкимиз йўқ. Зеро, бу қондани бузган мухбирнинг ҳолига маймунлар йиғларди»¹⁵.

А.Ўразаевнинг бу сўзлари 1937-1938 йиллар матбуоти тамомила НКВД ихтиёрида бўлганлигини тасдиқлайди. Демак, айтиш мумкинки, митинг ва намойишларда ўқилган нутқлар ва қарорлар матни НКВД органларида тайёрланганидек, газеталарга Марказий Комитет орқали келган мақолалар ҳам НКВД ходимлари «ижод»ининг маҳсули бўлган. Кекса журналистнинг ҳамкасбларини назарда тутиб: «Уларнинг бутун ихтиёри НКВД ходимлари қўлида эди. Бирон мулоҳазали мақола ёзиш амри маҳол. Улар берган материалларни босамиз...», деган сўзлари кўп нарсага ойдинлик киритади.

Шундай қилиб, совет давлати «Қатта қиргин» йилларида НКВД органлари ёрдамида юз минглаб кишиларни қириб қон қақшатди. Шу билангина қаноатланиб қолмай, халқ оммасида катагон қурбонлари ва уларнинг оила аъзоларига нисбатан ўта нафратли муносабатни шакллантирди, инсоният тарихида биринчи бўлиб беғуноҳ жабрдийдаларни оммавий равишда бадном этиш ва лаънатлаш ғажрибасини бошлаб берди.

Бу ҳол мазлум халқ оммасининг парчаланиб, икки қисмга – жабрдийдалар ва уларга нафрат билан қаровчилар деган икки сунъий ижтимоий лагерга ажралишига сабаб бўлди.

¹⁵ Қўчирма қуйидаги манбадан олинди: *Усмонов Исломо*. Катагон қурбонлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 20.

6-боб. СОВЕТ ДАВЛАТИНИНГ МИЛЛИЙ КАДРЛАРНИ ВА, УМУМАН, МИЛЛИЙ ХАЛҚЛАРНИ ҚАТАҒОН ҚИЛИШИ ВА БУНДАН КУЗАТГАН МАҚСАДИ

«Катта қирғин» йилларида Ўзбекистондан катағон қилинган давлат ва партия, фан ва маориф, адабиёт ва санъат, саноат ва қишлоқ хўжалиги, соғлиқни сақлаш ва транспорт ходимларининг миллий таркибига назар ташлаган киши НКВД органларининг назари биринчи навбатда миллий кадрларга қаратилганини сезмаслиги мумкин эмас. Бу фақат миллий республикалардаги НКВД раҳбарларининг истак-хоҳиши билангина эмас, балки, аввало, миллий кадрлар ва, умуман, миллий халқларнинг садоқатига ишонмаган совет давлати раҳбарларининг олдиндан белгилаган режаси асосида амалга оширилган.

Шу нарса ажабланарлики, ЎзКП(б) МК биринчи котиби Акмал Икромов қамоққа олиниши арафасида Сталин ва Молотов 1937 йил 9 июлда Тошкентга, унинг номига шифрограмма йўллаб, ундан НКВД «учлиги»даги ўзининг ўрнига бошқа бирор кишини номзодини кўрсатишни тавсия қилишган. Сўнги кунлари яқинлашиб қолганидан беҳабар А.Икромов ўзининг ўрнига «учлик»ка Абдулла Каримовни тавсия этган. Аммо Сталин ва Молотов навбатдаги шифротелеграмма билан Каримов «Файзулла Хўжаевнинг аксил-шўровий ғуруҳи» аъзоси эканлигини айтиб, унинг номзодини рад этишган ва ҳатто у эгаллаб турган Халқ Комиссарлар Совети раиси ўринбосари лавозимига бошқа «ишончли номзод»ни қўйиш вазифасини топширишган. Москвадаги архив ҳужжатларидан маълум бўлишича, А.Икромов қамоққа олинганидан сўнг Москва унинг ўрнига ЎзКП(б) МК котиблигига тавсия қилинган Болтабоевнинг номзодини ҳам рад этиб, Тўрабековнинг номзодини маъқул кўрган. Лекин 37-йил бўрони кўтарилганда, А.Икромов ва Ф.Хўжаев билан бирга бу номлари тилга олинган кишиларнинг барчаси отиб ташланиб, ЎзКП(б) МК котиби лавозимига Усмон Юсупов тасдиқланган.

Шу нарса яна ҳам ажабланарлики, У.Юсупов номзоди Москва тасдиғидан ўтиб, у республика партия ташкилотига раҳбарлик қила бошлаган дастлабки кунлардаёқ ЎзССР НКВД бошлиғининг буйруғи билан У.Юсуповнинг ҳаёти ва фаолиятини мунтазам равишда кузатиш ва уни бадном этувчи материалларни тўплаш операцияси ишлаб чиқилган. Бу факт шундан далолат берадики, У.Юсупов совет давлатининг Ўзбекистондаги манфаатлари фойдасига қандай

садоқат билан хизмат қилмасин, вақти келиб, унга ҳам «халқ душмани» деган айб кўйилиб, отиб ташланиши реал келажак эди. (Гарчанд Сталин У.Юсуповни хуш кўриб қолган бўлса-да, унинг ўрнига КПСС биринчи котиби лавозимини эгаллаган Хрушчев 60-йилларда уни раҳбарлик лавозимларидан озод қилиб, Тошкент вилоятидаги энг хароб совет хўжалигига раис қилиб юборган.)

Совет давлатининг энг олий органларига ким раҳбарлик қилган бўлмасин, у миллий республикалар ва уларнинг раҳбарларига мутлақо ишонмаган ва уларга калондимоғлик билан қараган. Совет давлатининг энг сўнгги раҳбарларидан бири Андроповнинг ташаббуси билан КПСС МК пленумида Москва белгилаб берган чизикдан бир қадам ҳам четга чиқмаган ЎзКП МК биринчи котиби Шароф Рашидовнинг ҳатто вафотидан кейин «давлат жиноятчиси» деб эълон қилиниши юқорида баён қилинган фикрларнинг тўғрилигини тўла тасдиқлайди.

Афсуски, ўзбек тарихчилари шу вақтгача Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаев оила аъзоларининг қатағон йилларида кириб ташланганлиги масаласи билан қизиқмай келадилар. Ҳолбуки, бу масала ҳам Екатеринбургда Романовлар сулоласининг ваҳшиёна отиб ташланишидан кам фожиа эмас. Хорижда эълон қилинган маълумотларга қараганда, қатағон йилларида бу ҳар иккала оила бошқаларга қараганда, айниқса, катта талофат кўрган.

«Советлар, – деб ёзилган хорижда нашр қилинган журналларнинг бирида, – Акмал Икромни отиб, йўқ қилганларидан сўнг, унинг туғишганлари, уруғ-аймоқлари устидан киргин бошладилар. Бошлаб унинг акаси Тошкент Октябрь район ижроқўми раиси Карим қори Икром қамоққа олинди. Ундан сўнг унинг укаси, Фарғона педагогика институтининг ўқитувчиси Усмонхон Икром, Тошкент касалхонасида ишловчи укаси Нўъмонхон Икром, Андижонда ишловчи инженер укаси Юсуфхон Икром қамоққа олинди... Ниҳоят, Акмал Икромнинг амакиси – маҳалла имоми Қосим қори Икром, совет хизматчиси Мамараим Икром, Ҳошим қори Икромлар ҳам 1942 илда НКВД томонидан қамоққа олиниб, булар ҳам йўқ бўлиб кетдилар. Сўнгра навбат буларнинг болачақаларига келди. Акмал Икромнинг 14 яшар ўғли Анвар билан Карим қори Икромнинг 13 яшар ўғли Аминтойни эса Ички Русиянинг қандайдир бир ерига сургун қилиб юбордилар»¹⁶.

¹⁶ "Миллий Туркистон", 1950 йил, 65-сон. – Б. 31-32.

Хорижий муаллифнинг бу сўзларидаги айрим фактлар нотўғри бўлиши мумкин. Зеро, даврнинг турли силсилаларини бошидан кечирган муаллифнинг баъзи бир фактларни ҳам исмларни ҳам чалкаштириб юбориши ҳеч гап эмас. Аммо шу билан бирга А.Икромов сулоласининг совет давлати даҳшатларини бошидан кечирган аъзолари рўйхати шу билангина тугамайди. А.Икромовнинг кейинчалик Ўзбекистон халқ ёзувчиси унвони билан тақдирланган ўғли Комил Икромов ҳам «ажал тегирмони»дан омон чиққан. 1947-1948 йилларда педагогика институтини тугатиб, Тошкент мактабларида ўқитувчилик қила бошлаган жияни Муршида Икромова эса кўп ўтмай, шаҳардан 40 км четга чиқариб юборилган.

Шундай қилиб, совет давлати 1937-1938 йилларда дастлаб партия ва давлат идораларининг турли эшелонларидаги барча раҳбар кадрларни, сўнгра уларнинг оила аъзолари, яқин қариндошлари, хизматдошлари, ёр-дўстларини қамоққа олди. Айни пайтда халқнинг ор-номуси ва қалб садоси бўлган зиёлилар «армия»си қатагон этилди. Манглайига «қулоқ» тамғаси босилган бойлар ва ўрта ҳол деҳқонлар билан бирга руҳонийларни ҳам синф сифатида тугатиш операциялари ўтказилди.

* * *

Юқорида кўриб чиқилган масалалар, баён қилинган фикр ва мулоҳазалар асосида 1937-1938 йиллардаги «Катта қирғин»нинг Ўзбекистон республикаси саноати, қишлоқ хўжалиги, транспорти, соғлиқни сақлаш тизимига ҳамда ўзбек халқининг маориф ва маданияти тараққиётига келтирган зарарлари ва ФОЖИАЛИ ОҚИБАТЛАРИ, асосан, куйидагилардан иборат.

КАТТА ҚИРҒИННИНГ ФОЖИАЛИ ОҚИБАТЛАРИ

(Хулоса ўрнида)

Қатағон даврининг хорижий тарихчилари берган маълумотга қараганда, “Катта қирғин” йилларида жами 6 миллион киши ҳибсга олинган, шундан 3 миллиони отиб ташланган, 2 миллион кишининг хоки эса лагерларда қолиб кетган. Эҳтимол, шу йилларда қатағон тегирмонида мажақланиб ташланган кишилар сони бундан кўпроқ ёки озроқдир. Аммо шу нарса аниқки, кишилиқ жамияти тарихида бошқа бирор давлат ўз халқини совет давлатидек шафқатсизлик билан ва муайян режа асосида, яна бутун умри давомида қириб келмаган.

Шу нарса дахшатлики, В.Ежовнинг 1937 йил 30 июль санали буйруғига кўра, СССР ҳудудларида яшаган 259 минг 450 кишини қамоққа олиш ва шулардан 72 минг 950 кишини отиш режалаштирилган бир вақтда, Москва берган имкониятдан фойдаланиб, НКВДнинг республика, вилоят ва шаҳар бўлимлари қамаш ва отиш “норма”ларини кўпайтириш ҳақидаги таклифлар билан чиқдилар. 1937 йил 28 августдан 15 декабрга қадар бўлган муддатда ВКП(б) Сиёсий бюроси отишга ҳукм қилинувчилар сонини 22 500 нафарга, қамоққа олинувчилар сонини эса 16 минг 800 нафарга кўпайтириш ҳақидаги таклифни тўла маъқуллаган. Хуллас, дастлаб 1937 йилнинг 4 ойида амалга оширилиши мўлжалланган қирғин операцияси 1 йилдан ортиқ давом этиб, яна 200 минг кишининг бошини еган.

Бу дахшатли қатағон компаниясининг бошида шахсан ВКП(б) МКнинг биринчи котиби Сталин ва у раҳбарлик қилган Сиёсий бюро турди. Шу йилларда Сиёсий бюро қошида суд ишлари бўйича махсус комиссия тузилган бўлиб, таркибида ички ишлар халқ комиссари В.Ежов ҳам бўлган бу комиссия Сталин ва Сиёсий бюро аъзоларига қўл кўйдириш учун 383 та рўйхатни тақдим қилган. Жами 44 минг нафар давлат, партия, фан ва маданият арбоблари ҳамда турли соҳа вакилларининг исм-шарифлари ва жазо турлари қайд этилган бу рўйхатларнинг 362 тасида шахсан Сталиннинг, 373 тасида Молотовнинг, 195 тасида Ворошиловнинг, 191 тасида Кагановичнинг, 177 тасида Ждановнинг, 62 тасида Микояннинг имзолари мавжуд. (Хрушчев имзолаган рўйхатлар эса у Совет давлатига раҳбарлик қилган йилларда куйдириб ташланган.)

Сўнги йилларда шу нарса аниқ бўлдики, фақат 1937-1938 йиллардаги “Катта қирғин” вақтида НКВД органилари томонидан 1 миллион 575 минг киши қамоққа олинган; 1 миллион 345 минг киши жазоланиб, олис ва совуқ ўлкалардаги лагерларга юборилган, шулардан 681 минг 692 киши отиб ташланган. Афсуски, шу йилларда Ўзбекистон бўйича қанча кишининг қамоққа олингани, қанча кишининг жазолангани ва қанча кишининг отиб ташлангани тўғрисида аниқ маълумот йўқ.

Юқорида келтирилган рақамлар “Катта қирғин” даврида СССРда яшаган халқларнинг муайян қисми қириб ташланганини тасдиқлайди. Бинобарин:

1. “Катта қирғин”нинг фожиали оқибатларидан бири ва биринчиси шундаки, шу йилларда 1 ярим миллиондан зиёд – 2 миллионга яқин кишилар қатагоннинг қонли гирдобига ташланди. Шу қадар кўп кишиларнинг қамоққа олиниб, ё отиб ташланиши, ёки лагерларга юборилиб, қийноқ ва азобларга дучор қилиниши кишилик жамиятининг ҳар қандай қонун ва қоидаларига хилоф, ўта ғайриинсоний ҳаракатдир.

Афсуски, СССРда 1926 ва 1938 йилларда, шунингдек, ундан кейин ўтказилган аҳолини рўйхатга олиш билан боғлиқ маълумотлар бузиб берилгани, кейинчалик эса уларга махфийлик тамғаси босилгани учун 1937-1938 йилларда Ўзбекистон аҳолисининг қанчага камайиб кетганини аниқлаш имкони бўлмади. Шу сабабли мазкур масала бўйича хорижий мамлакатларда эълон қилинган маълумотларни келтиришга зарурат сезилади. 50-йилларнинг ўрталаридан бошлаб Ғарбий Германияда нашр қилинган “Миллий Туркистон” журналида берилган хабарга қараганда, “Muncher mekur” газетасининг 1970 йил 2 ноябрь сонида совет ҳокимияти томонидан маҳв этилган кишилар сони ҳақида қуйидаги маълумот берилган:

“Совет Иттифоқида 1917 йилдан берли коммунизмнинг террор сиёсати натижасида энг ози 21, 5 миллион инсоннинг бежаал ўлганлиги аниқланди. Бу рақам “Совет коммунизмининг инсонларнинг ҳаётига етказган зиёнлари” мавзусидаги илмий тадқиқотдан сўнгра қўлга киритилган. Бу ҳақдаги тадқиқот Вашингтонда давлат бехатарлиги бўйича Сенат комиссияси тарафидан юритилмақда. Бу тадқиқот натижасида нашр қилинган асарнинг муаллифи совет масалалари бўйича дунёга танилган мутахассис Роберт Конкуестдир.

Бу тадқиқотнинг ташаббускорларидан демократ сенатор Томас Додд Конкуест томонидан кўрсатилган рақамни диққатга лойик, деб таърифлайди ва совет тузумида ўлдирилган инсонлар сонининг 45 миллиондан иборат эканлигини ҳақиқатдан кўп узок эмас, деб ифода қилади. Сенатор Додднинг сўзича, ул бу соннинг 45 миллион эканлигига қаноат келтиради.

Конкуестнинг ҳисобловуча, ярим миллион одам 1919-1923 йилларда ҳибсларда ва асир лагерларида ўлдирилган ёинки ўлган; 2 миллион одам Сталин томонидан ўлдирилган; 3,5 миллион одам 1930 йилдан 1936 йиллар орасида тўплама лагерларда, 12 миллион одам Сталин томонидан мажбурий меҳнат лагерларида ўлдирилган ва 3,5 миллион одам 30-йиллардаги коллективлаштириш маъракаси жараёнида очликдан ўлган.

Бироқ, сенатор Додднинг маълумотига кўра, Конкуест ўз рақамларида Русияда фуқаролар уруши даврида қурбон бўлган 9 миллион кишининг ҳисобини кўрсатмаган. Фуқаролар уруши бошлангунга қадар 1921 йилда жараён этган “Катта очарчилик”да 5 миллион киши ўлган. Додд бу ҳисобга маънавий азоб ва руҳий касалланиш натижасида ҳалок бўлганларнинг кирмайдиганлигини қайд этади”¹.

“Миллий Туркистон” журнали бошқармаси “Muncher mekur” газетасидан олиб босилган бу маълумотни эълон қилиш билан бирга куйидаги сўзларни ҳам журналхонлар эътиборига ҳавола қилишни лозим деб билган: “Миллий Туркистон Бирлик Қўмитаси 14.VI.1950 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилотига топширилган Меморандумида Туркистонда советлар томонидан ўлдирилганларнинг сонини 6 миллион ўлароқ кўрсатган. Бу рақам расмий ҳужжатлар билан тойиб этилганлир”².

Шу йилларда фуқаролар инсоний ҳақ-ҳуқуқларининг оёқости қилиниши, уларни бирор гуноҳлари бўлмаган ҳолда отиб ташлаш ёки кулларга – текин ишчи кучига айлантириш ва улар кучидан ваҳшиёна бир тарзда фойдаланиш совет давлат тузумининг мустабид давлат тузуми бўлганини тўла асослайди.

2. “Катта қирғин” даврида давлатнинг барча структураларида хизмат қилган давлат ва партия, фан ва маданият арбоблари, саноат, транспорт, кишлок хўжалиги ва соғлиқни сақлаш ходимлари

¹ “Milli Turkistan”, 1970, 130-А сон. – Б. 35.

² Кўрсатилган манба. – Ўша бет.

Ўз соҳаларининг яхши ва пухта билган, тажрибали, юкори малакали, ташаббускор, ғайратли, халол ва виждонли кишилар бўлишган. Уларнинг қатагон этилиши давлат ва партия, иқтисод, маориф ва маданият, саноат ва қишлоқ хўжалиги, транспорт ва соғлиқни сақлаш муассалари фаолиятининг тамомила издан чиқиши ёки ўта заифлашига сабаб бўлган.

3. Совет давлати ҳар бир жамиятнинг соғломлиги ундаги оиланинг мустақамлигига боғлиқ эканини яхши билгани ҳолда шу йилларда фақат оила бошлиқларини қамокқа олиш, жазолаш ва отиб ташлаш билангина қаноатланиб қолмай, гўё эрларининг аксилинқилобий хатти-ҳаракатларини била туриб, шу ҳақда тегишли идораларга маълумот бермаганликда айблаб, Ватанга хоинликда айланган кишиларнинг беғуноҳ хотинларини ҳам қамокқа олди; уларнинг инсоний ва аёллик ҳуқуқларини, ор-номусларини таҳқирлади, қамокхона ва лагерларда азоб-укубатларга дучор этиб, қолган умрларини заҳарлади.

Совет жаҳаннамидан омон чиққан таниқли рус адиби Варлам Шаламовнинг ёзишича, тергов вақтида қамокхонада маҳбуснинг бошдан кечирадиган азоблари лагерда кечирадиган азоблари олдида ҳолва бўлиб қолади. Зеро, маҳбус лагерларда совуқ 55 даражага кўтарилганда ҳам эрталаб 6 да туриб, чойдан кейин ўрмон ёки конга бориб, оч-наҳор ҳолда 14 соат ишлаши лозим. У машаққатли ишдан кейин баракка қайтиб келганида иккинчи қаватдаги ўрнига кўтарилиш учун ўзида мадор тополмайди. Иссиқ ва қулай жойларни тортиб олган ўғри ёки қаллакесарга бас кела олмай, улар олдида хўрланади. Мияси заифлашади. Тишлари лиқиллаб, милклари шишиб кетади. Ҳаёт унинг назарида сариқ чақага арзимайдиган нарса бўлиб қолади. У шахс сифатида, инсон сифатида қадр-қимматини бутунлай йўқотиб, ожиз ва нотавон бандга айланиб қолади³.

Инсонда инсоннинг ўлдирилиши – “Қатта қирғин”нинг фожиали оқибатларидан биридир.

4. Совет давлати Ватанга хоинликда, аксилинқилобчиликда, миллатчиликда ва ҳ.к.да айланган кишиларнинг турмуш ўртоқларини қамаш билангина қифояланиб қолмай, уларнинг фарзандлари ҳаётини ҳам заҳарлади. Уч ёшгача бўлган болалар оилаларидан ажратиб олиниб, махсус ташкил этилган болалар ясилари ва болалар

³ Қ а р а н г: Шаламов В. Интервью, которого не было // Совершенно секретно (газ.). 2007. № 6/217. – С.27-29.

уйларига, уч ёшдан ошганлари эса бошқа республика ва шаҳарлардаги болалар уйларига зўравонлик билан юборилди. Бу болалар келажакда бир-бирларини тополмасликлари ва ота-оналарини тамомила унутиб, манқурт бўлиб ўсишлари учун уларни турли шаҳарлардаги болалар уйларига тарқатиб юборди. Совет давлати шу болаларни Ватанга хоинликда, аксилинки-лобчиликда, миллатчиликда ва ҳ.к.ларда айбланган ота-оналарига нафрат руҳида тарбиялашга бутун кучини қаратди.

5. Совет давлати халқнинг диний, руҳий ва маърифий ҳаётида муҳим аҳамиятга молик бўлган масжид ва мадрасаларни бузиб, уларни чўчкахоналарга, динсизлик (атеизм) ўчоқларига айлантирди ва бу билангина кифояланиб қолмай, руҳонийларни оила аъзолари билан бирга яшаш ҳуқуқидан маҳрум қилиб, унинг мол-мулкларини тортиб олиб, ўзларини олис ўлкаларга бадарға қилди, қолган қисмини эса ўз ватинидан яширинча қочиб кетишга мажбур қилди. Халқнинг диний-маърифий ва руҳий ҳаётида пайдо бўлган бўшлиқни атеизмнинг марксизм-ленинизм таълимотининг сохта, ғайриинсоний ва ғайриилмий ақидалари билан тўлдириб ташлади.

6. “Ғожиали оқибатлар”нинг 3, 4 ва 5-моддаларида баён қилинган масалалар “Катта қирғин” йилларида халқнинг парокандалашиши, иродасизланиши, халқ ўртасида меҳр-оқибат ва раҳм-шафқатнинг йўқола бориши, миллий ва умуминсоний қадриятларнинг оёқости қилинишига олиб келди.

7. Совет давлати шу йилларда НКВД органларига мислсиз даражада катта ҳуқуқлар берибгина қолмай, шу органларнинг ва уларга сукулиб кирган тасодифий шахсларнинг, амалнарастларнинг, авантюристларнинг истаган раҳбар ва раҳбарларнинг, истаган киши ва кишиларнинг бирор айбсиз қамоққа олишига кенг йўл очиб берди. Жамиятнинг ҳалол ва меҳнатсевар қисми қамоқларда чиритилаётган бир пайтда шу муттаҳамлар Ватанга хоинликда, аксилинкилобчиликда, миллатчиликда ва ҳ.к.ларда айбланган кишиларнинг уй-жойларини, мол-мулкларини тортиб олиб, хусусийлаштирадилар ва амалда жамиятни ўз қонунлари асосида идора қила бошладилар. Бу ҳол жамиятнинг таназзул ёқасига янада яқинлаштириб қўйди; фуқароларда совет давлатига бўлган ва йилдан-йилга заифлашиб бораётган ишончнинг янада сусайишига олиб келди. Бу ҳол яқинлашиб келаётган Иккинчи жаҳон уруши арафасида ўта хавфли вазиятнинг юзага келишига сабаб бўлди.

8. Жамият жиловини ўз қўлларига олган НКВД органлари ҳар бир вилоят, ҳар бир шаҳар, ҳар бир туман ва ҳар бир маҳаллани қаттиқ назорат остига олибгина қолмай, ҳар бир кишининг ҳам нима билан нафас олишини кузатиш мақсадида агентлар армиясини беҳад даражада кўпайтирди. Ҳар уч киши иштирок этган даврадаги гап тегишли идораларга етиб борадиган вазият вужудга келтирилди. Натижада, бир томондан, советларга қарши тарғиботда айбланувчи, демак, қамокқа олинувчи кишилар сони кўпайиб борган бўлса, иккинчи томондан, кишиларда сотқинлик инстинкти, ўз ҳаётини сақлаб қолиш учун бошқаларни қурбон қилиш майли авж олди; учинчидан, кишиларда бир-бирларига бўлган ишонч ҳисси ўрнини шубҳаланиш, гумонсираш ҳислари тўла эгаллади.

9. Республика раҳбарларидан тортиб оддий босмаҳонада имло хатосини ўтказиб юборган мусафҳихгача бўлган кишиларнинг қамалиши, уларнинг аросатда қолган оила аъзоларига хайрихоҳлик, меҳр-оқибат кўрсатган кўни-қўшнилари ва қариндош-уруғлар бошига ҳам бало тошларининг ёғилиши, Ватанга хоинлик-да, аксилқиллобчиликда, миллатчиликда ва ҳ.к.ларда айбланган кишилар оила аъзоларининг мактаблардан, иш жойларидан ҳайдалиши, қамалмай қолган кишиларнинг эса жонларини ҳовучлаб яшаши жамиятда қўрқув ва ҳадик муҳитини юзага келтирди.

10. “Ғожиали оқибатлар”нинг 8 ва 9-моддаларида баён қилинган масалалар шу тарихий давр ва тарихий шароитда яшаган аксар кишиларнинг руҳий ва маънавий ҳаётида мунофиқлашиш жараёни бошланиши ва кучайишига сабаб бўлди, совет давлати “Қатта қирғин” йилларида олиб борган тадбирлари билан кишиларда иккиюзламачилик ҳислатларининг ўсишига замин яратиб берди.

11. Юқориди баён қилинган масалалар, совет давлатининг дунёга келган дастлабки кунларида эълон қилганидек, халқ ҳокимиятига асосланган инсонпарвар демократик давлат эмас, балки жамият аъзоларининг инсоний ҳақ-ҳуқуқларини оёқости қилувчи, юз минглаб бегуноҳ кишиларни судсиз-текширишсиз қамокқа олиб, уларни қул сифатида ишлатувчи ва хоҳлаган пайтида кириб ташловчи XX асрдаги энг мустабид давлат тизимига айланганини тўла асослайди.

Совет давлати “Қатта қирғин” йилларида олиб борган жиноят-корона ишлари билан дунё халқлари олдиди шармандан шармисор бўлибгина қолмай, келажаги йўқ давлат эканлигини ҳам ёрқин намойиш этди.

**ВКП(б) СИЁСИЙ БЮРОСИ ВА ШАХСАН СТАЛИН
ТОМОНИДАН МАЪҚУЛЛАНГАН ВА КАТЕГОРИЯЛАРГА
АЖРАТИЛГАН ҚАТАҒОН ҚУРБОНЛАРИ РЎЙХАТИ**

УЗБЕКСКАЯ ССР 1-я категория

1. АБДАЛОВ Бекбулат
2. АБДУВАХАБ ХОДЖАЕВ
Абдукарим
3. АБДУКАЮМОВ Дехканбай
4. АБДУЛЛАЕВ Абдужалил
Мирбаевич
5. АБДУРАХМАНОВ Исай
Ильясович
6. АБДУРАШИТОВ Усман
Аксанович
7. АБДУСАТТАРОВ Садык
Шарипович
8. АВЕЗОВ Касым
9. АВЕЗОВ Курбанбай
10. АВЕРБУРГ Лев
Александрович
11. АГАЕВ Зия
12. АГИШЕВ Рустам Хусаинович
13. АЗИЗОВ Ахад
14. АЗИЗОВ Ташканбай
15. АЗОРИН Николай Федотович
16. АЙДАРОВ Ахмедбек
17. АЙТЕШЕВ Алланияз
18. АКРАМОВ Гулам
19. АЛЛАБАЕВ Игам
20. АЛЛАБЕРГЕНОВ Казакбай
21. АЛЛАХВЕРДОВ Эрванд
Андриасович
22. АЛИЕВ Баймирза
23. АЛИЕВ Ислам Садыкович
24. АЛИЕВ Мамадали
25. АЛИХОДЖАЕВ Шамансур
26. АНИСЬКЕВИЧ Павел
Павлович
27. АРНЕ-НЕРСЕСЯН Арам
Богданович
28. АРЫШОВ Риски
29. АСТАНОВ Гафур
30. АТАЕВ Сулейман
31. АХМАТОВ Борис Викторович
32. АХМЕДБЕКОВ Давранбек
33. АХМЕДЖАНОВ Джалал
34. АХМЕДОВ Аллаберген
35. АХМЕДОВ Кары Пулат
36. АХУНБЕКОВ Машраб
37. АХУНОВ Халмухамед
38. БАБАДЖАНОВ Абдулла
39. БАБАЕВ Ерем Павлович
40. БАБАНОВ Съндар
41. БАЖАКОВ Калимулла
42. БАЗАРОВ Ашур
43. БАЛТАЕВ Усман
44. БАТЫРОВ Карши
45. БЕКБАУЛИЕВ Исмагулла
46. БЕКИМБЕТОВ Утенияз
47. БЕКМУРАТОВ Анджан
48. БЕССОНОВ Борис Иванович
49. БИЛИК Давид Рувимович
50. БОБРОВ Зиновий Михайлович
51. БОРНУКОВСКИЙ Алексей
Михайлович
52. БУТМАН Матвей Львович
53. ВАСИЛЬЕВ Василий
Ефимович
54. ВАХАБОВ КАДЫР ХОДЖА
55. ВЕЙДЭ Павел Иванович
56. ГАФИЗ Михаил Григорьевич
57. ГЛАДИЛОВ Николай
Михайлович
58. ГОРИН Василий Васильевич
59. ГРИГОРЬЯНЦ Артем
Николаевич
60. ГРИНЕВ (ГРИНЬ) Александр
Корнеевич (он же Фома
Корнеевич)
61. ГУБАНОВ Михаил Иванович
62. ГУРДЖИЕВ Георгий
Александрович

63. ГУСЕИНОВ Хусаин Расулевич
64. ДАВИДЯН Арменак Осипович
65. ДАМИНОВ Латиф
66. ДЖАБАРОВ Ташпулат
67. ДЖАКСЫМУРАТОВ Мамбет
68. ДЖУМАНОВ Алмас
69. ДЖУРАЕВ Рахмат
70. ДЖУРАЕВ Ходжи
71. ДИЛЬМАНОВ Уразымбет
72. ДОБРЬШИН Александр
Александрович
73. ЕЛЬТУЗЕРОВ Суентай
74. ЕРУСЛАНОВ Вигалий
Петрович
75. ЖАНКОЛЯ Николай
Николаевич
76. ЖДАНОВ Гумар Гимадиевич
77. ЗАРАЕВ Исмаил
78. ЗАХИРИ САРИНБАЕВ
Джаудр
79. ЗУЗАНОВ Николай Иванович
80. ИБРИАМИНОВ Миндыходжа
81. ИБРАГИМОВ Ахмед
82. ИГАМБЕРДЫЕВ Дададжан
83. ИГАМБЕРДЫЕВ Рахманберди
84. ИГАМБЕРДЫЕВ Яхья
85. ИКРАМОВ Ато
86. ИКРАМОВ Исхак
87. ИКРАМОВ Максум
88. ИНАМОВ Салиджан
89. ИНОГАМДЖАНОВ
Ильхамджан
90. ИНОЯТОВ Назрулла
91. ИНОЯТОВ Хидоят
92. ИСМАИЛОВ Зухур
Искандерович
93. ИСРАИЛОВ Аслан
Агадианович
94. ИШИМБЕТОВ Давлетяр
95. КАБУЛОВ Абдулладжан
96. КАБЫШОВ Тохта
97. КАДЫРИ Абдулла__
98. КАДЫРОВ Маджит
99. КАРИМОВ Сейфулла
100. КАРИМОВ Атабай

101. КАРИМОВ Хаким
102. КАРТАШЕВ-СТЕПАНЯНЦ
Мартирос Артемьевич
103. КАСЫМОВ Гафур
104. КАСЫМОВ Хаким
105. КАЦ Моисей Исаакович
106. КАШТЫЕВ Султан
107. КВАЧЕВ Григорий
Федорович
108. КЕМБАЕВ Рашит
109. КЛЫЧЕВ Сабур
110. КОРЕЕВ Александр Иванович
111. КОСИНСКИЙ Станислав
Генрихович
112. КРУКОВСКИЙ Юрий-
Георгий Михайлович
113. КУДАБАЕВ Абу Ержанович
114. КУДРАТОВ Иноят
115. КУЛЕНЕВ Айналхат
116. КУЧКАРОВ Нигмат
117. ЛАВРЕНТЬЕВ Александр
Георгиевич
118. ЛАВРОВ Евгений
Михайлович
119. ЛЕОНОВ Иван Леонтьевич
120. МАДЖИТОВ СУЛГАБИТ
121. МАДРАИМОВ Махмуд
122. МАЕР Феодосий Андреевич
(он же Майср Анатолий)
123. МАМАСАДЫКОВ
Карим Ахун
124. МАТНИЯЗОВ Джуманияз
125. МАХАМАТ-РАХИМОВ
Аширбай
126. МАХМУДХОДЖАЕВ
Нуретдин
127. МЕРКУЛОВ Дмитрий
Васильевич
128. МИРЗОЯН Каро Михайлович
129. МИРСАДЫКОВ Милибай
130. МИРШАРАПОВ Миркамил
131. МОРОЗОВ Борис Евгеньевич
132. МУМИНОВ Дамин
133. МУСАЕВ Давлет
134. МУСАЕВ Шахид Исан

135. МУФТАЗАДИЕВ Ахат
 136. МУХАМЕДКУЛОВ Тангрикул
 137. МУХАМЕДОВ Васик Шукурович
 138. МУХАМЕДОВ Рауф
 139. МУХАМЕДОВ Сахиб
 140. МУХАТДИНОВ Хусаин Акмалетдинович
 141. НАЗАРОВ Мухамеджан
 142. НАЗАРОВ Павел Сергеевич
 143. НАЗАРОВ Таджи
 144. НАСРУЛЛАЕВ Абдурашид
 145. НЕВСКИЙ Павел Александрович
 146. НИЗАМЕТДИНОВ Турдымурат
 147. НИЯЗОВ Абдусамат
 148. НОВОКРЕШЕНОВ Александр Степанович
 149. НУРЕТДИНОВ Иргаш
 150. НУРЖАНОВ Сапарбай
 151. НУРМУХАМЕДОВ Коптлеу
 152. ОВАНИСЯН Каро Григорьевич
 153. ПАТТА ХОДЖАЕВ Азим
 154. ПЕТРОВ Владимир Федорович
 155. ПИРНАЗАРОВ Алланазар
 156. ПИСЛЕГИН Степан Федорович
 157. ПЛЕТНЕВ Евгений Павлович
 158. ПОЛЯКОВ Константин Николаевич
 159. ПРУПИС Лев Абрамович
 160. РАДЖАПОВ Хамракул
 161. РАДЗИВИЛОВ Федор Павлович
 162. РАЗУМОВСКИЙ Вениамин Натанович
 163. РАМАЗАНОВ Хамро
 164. РАХИМДЖАНОВ Зайнулла Юсупович
 165. РАХИМБАЕВ Рахмат
 166. РАХИМБАЕВ Файзулла
 167. РАХМАНОВ Мулла Рузн
 168. РЕГУРЕЦКИЙ Иван Михайлович
 169. РОДИОНОВ Михаил Михайлович
 170. РУЗЫБАЕВ Убайдулла
 171. САДЫКОВ Мухамедкул
 172. САДЫКОВ Сабирджан
 173. САИБНАЗАРОВ Санакул
 174. САЙДРАСУЛЕВ Бадретдин
 175. САЛИМОВ Ибрагим Салимович
 176. САЛИХОВ Миян Бузрук
 177. САМАТОВ Джалал
 178. САМОДЕЛКИН Николай Иванович
 179. САТТАРОВ Заки Киямович
 180. САТАРОВ Хашим Агалькович
 181. СВИРИДОВ Федор Маркович
 182. СМЕХОВ Николай Прокопьевич
 183. СОЛНЦЕВ Глеб Дмитриевич
 184. СПЕРАНСКИЙ Григорий Петрович
 185. СТАРОДУБЦЕВ-СТЕПНЯК Константин Павлович
 186. СУЛЕЕВ Билял
 187. СУХОВ Александр Николаевич
 188. ТАЛИПОВ Камильджан
 189. ТАУМАНОВ Туркменбай
 190. ТАШЕНОВ Андыго
 191. ТЕМИРХАНОВ Халмурад
 192. ТИТОВ Викентий Александрович
 193. ТИТОВ Виктор Владимирович
 194. ТУГАРИНОВ Григорий Иванович
 195. ТУРЕЕВ Примбет
 196. ТУРЕЕВСЕИТ
 197. ТУРИЖАНОВ-ЕГИЗГАРАЕВ Ниязгали
 198. ТЮРАБАЕВ Абдугафур

199. УМАРАЛИЕВ Акбар
Хайдарович
200. УМАРОВ Султан
201. УСМАНОВ Джура
202. УТЕШЕВ Абдурахман
203. ФАЙЗЫ Ходи Зарифович
204. ФАТКУЛИН Тагир
Мухамеджанович
205. ФОКИН Александр Петрович
206. ХАБИБИ Ахмед Исламович
207. ХАЙДАРАЛИЕВ Мунавар
208. ХАКИМНИЯЗОВ Роджеп
209. ХАМДАМОВ Узак
210. ХАМРАБАЕВ Али
211. ХАНТУРАЕВ Анарбай
212. ХАСАНОВ Иногам
213. ХОДЖАМУРАТОВ Алман
214. ХОДЖИМУРАДОВ
215. ХУДЯКОВ Георгий Иванович
216. ЦАГИКЯН-ЧАМИЧЯН
Геворк Петросович
217. ЧЕПРУНОВ Борис
Васильевич

218. ЧЕРНОВ Владимир
Георгиевич
219. ЧУЛИЕВХаликул
220. ШАГИВАЛИЕВ Борей
221. ШАДЫШВ Яш-Узак
222. ШАРИПОВ Камал
223. ШАХМУРАТОВ Караман
224. ШИРАХМЕДОВ Насретдин
225. ШУЛЬМАН Владимир
Федорович
226. ШУРЬШИН Федор
Васильевич
227. ЮЛДАШЕВ Батьго
228. ЮНУСОВ Умар
229. ЮНУСОВ Юсуп
230. ЮРЧЕНКО Владимир
Самойлович (он же Юсиль Вольф
Самойлович)
231. ЯРОЦКИЙ Василий
Яковлевич
232. ЯКУБОВ Хабиб
233. ЯРОШЕВИЧ Никанор
Казимирович

2-я категория

1. АБДУЛЛАЕВ Аллакул
2. АБДУРАЗАКОВ Ахмед
3. АБДУРАХМАНОВ Хабиб
4. БАЙБЕКОВ Исак Шахиевич
5. БАЙБУРИН Мипгали
Бадритдинович
6. ГАЙБУЛЛАЕВ Карим
7. ГРУДЦИН Алексей Федорович
8. ДАДОЯН Исраил Акопович
9. ДАЛЬ-ЖАНДАРМОВ Сергей
Алексеевич
10. ДЖУМАЕВ Карим
11. ЖАНУЗАКОВ Бейсен
12. ЗИЯЕВ Дустмурат
13. ЗУФАРОВ Ходжи
14. ИБРАГИМОВ Яхья Сулей
15. ИГАМБЕРДЫШВ Алим
16. ИРБУТАЕВ МАЛЛАБАЙ
17. ИСЛАМОВ АДЫЛЬ

18. ИСЛАМОВА Рахима
19. ИСРАФИЛОВ СУЛТАН
20. КЛЯШТОРН Александр
Исакович
21. КУСЕКЕЕВ УРАЗАЛИ
22. МАМАТКУЛОВ Турсункул
23. МИРЗА-МАХМУДОВ Намаз
24. МУМИНОВ Икрам
25. МУСАЕВ Али
26. РОЗЕНФЕЛЬД Сергей
Владимирович
27. ТАШХОДЖАЕВ
Садык
28. РУЗМЕТОВ Мадрахим
29. САРЫСУЛОВ Усен
30. СУББОТИН Иван Григорьевич
31. ТАШЛАНОВ Юлдаш

ГОР. ТАШКЕНТ. ТАШКЕНТСКАЯ ЖЕЛ. ДОР.

1-я категория

1. БАБАК Михаил Антонович	9. НЕЙМОВИЧ Александр Казимирович
2. БОГДАСАРОВ Александр Артемьевич	10. ПОЛЮДОВ Василий Федотович
3. ЗАВАРЗИН Сергей Николаевич	11. ПРОКОФЬЕВ Захар Яковлевич
4. КАБАНЕНКО Александр Георгиевич	12. СТРЕЛЬЦОВ Петр Евдокимович
5. КАТЕРИНЧУК Василий Петрович	13. СУМОЧКИН Евгений Александрович
6. ЛЕВКИН Василий Михеевич	14. ТОРГАШОВ Михаил Иванович
7. МАРЕНКО Емельян Андреевич	15. ТРУШ Леонтий Ефимович
8. МАРЧЕНКО Павел Афанасьевич	

2-я категория

1. АФОНИН Николай Антонович	6. СИРИЧЕНКО Василий Тихонович
2. БУДКИН Александр Порфирьевич	7. ТИХОМОЛОВ Алексей Тимофеевич
3. КОНОНЕНКО Владимир Иванович	8. ТУМАЕВ Андрей Павлович
4. КОРОЛЕВ Алексей Андреевич	9. ФАЛЬКОВ Михаил Григорьевич
5. РАКОВ Дмитрий Иванович	10. ФЕДОТОВ Иван Емельянович

1-я категория

1. АБДУДЖАББАРОВ Айдарбек	12. АРСЛАНБЕКОВ Исламбек
2. АБДУЛЛАЕВ Карим	13. АРШКОВ Исраил
3. АБДУРАХИМОВ Мухамед (он же Абдурахим-Ходжаев Мухамедали)	14. АТАДЖАНОВ Бабаджан
4. АБУБАКИРОВ Карим Садыкович	15. АТАУЛЛАЕВ Хайрулла
5. АВЕЗДЖАН Рахметджан	16. АХМЕДОВ Акбар Ахмедович
6. АВЕЗЖАНОВ Мухамеджан	17. АХМЕТХОДЖАЕВ Турсун
7. АГОЛ Шалом Иосифович	18. АШРАФИ-РАХИМОВА Гульсум
8. АЛИМОВ Камильджан	19. АШРАФИ Хайдар
9. АЛИМУХАМЕДОВ Мусаджан	20. АЮПОВ Агзам
10. АЛЯУТДИНОВ Исам Гамитович	21. БАБАХОДЖАЕВ Аббасходжа
11. АНДРЕЕВ Григорий Георгиевич	22. БАЛТАЕВ Карим
	23. БАЛТАБАЕВ Саднкджан
	24. БЕРЕГИН Курбан Аллабергенович

25. БИСЕРОВ Мухамеджан
Арифович
26. БУРХАНОВ Назир
27. ГИМАДИЕВ Зия
Гимадиевич
28. ГУЛЯМОВ Адыль-Кары
29. ГУРЕВИЧ Натан Яковлевич
30. ДАДАБАЕВ Бутабай
31. ДАДАБАЕВ Юлдаш
32. ДАНЧИК Илья Исаакович
33. ДЕВАНОВ Якуб Юсупович
34. ДЖАБАР Саггар
35. ДИВАНОВ Худайберген
36. ДУКЕЛЬСКИЙ Иосиф
Львович
37. ЗАКИРОВ Бакиджан
38. ЗЕЛЬКИНА Евгения
Львовна
39. ИБРАГИМОВ Ильхам
40. ИКРАМОВ Карим Кары
41. ИНОГАМОВ Рахим
42. ИРМАТОВ Мухитдин
43. ИСАМУТДИНОВ Хамид
44. ИСАМУХАМЕДОВ Иноят
45. ИСКАНДЕРОВ Давран
46. ИСЛАМОВ Акбар
Исламович
47. ИСЛАМОВ Рустам
Исламович
48. ИСРАИЛОВ Нормат
49. ИСХАКОВ Гани
50. ИСЧАНОВ Мадамин
51. ИШАН-ХОДЖАЕВ
Усманхан
52. КАБУЛОВ Арифджан
53. КАДЫРИ Алимджан
Садретдинович
54. КАЗБЕКОВ Тимурбек
55. КАРИЕВ Басит
56. КАРИМОВ Абдулла
57. КАРИМОВ Гафар
58. КАСЫМОВ Хашим
59. КИРАМОВ Кивам
60. КИРГИЗОВ Тургун-Булаг
Исабаевич
61. КОЖУХОВ Александр
Иванович
62. КУЧАБО Семен
Лаврентьевич
63. ЛЕБЕДЕВ Дмитрий
Алексеевич
64. ЛОГВИНОВ Юрий
Николаевич
65. МАМАЮСУПОВ Узакбай
66. МАНЖАРА Дмитрий
Иванович
67. МАРТЬШОВ Александр
Степанович
68. МАТКУЛ Султан
Алибекович
69. МАШКОВЦЕВ Алексей
Федорович
70. МЕДЖИДИ Хайриниса (она
же Маджидханова)
71. МИРЗАДЖАНОВ Сабир
72. МИРЗАРАХМЕТОВ Мирза
Карим
73. МИРСАИДОВ Сулейманкул
74. МООР Александр
Федорович
75. МУМИН Туляган
76. МУМИНОВ Мухамед
Иногамович
77. МУХАМЕДОВ Салих
78. НАРИМАНОВ Юнус
Мусаевич
79. НАСРЕТДИНОВ Гильми
Шагаевич
80. НАСИРОВ Расуль
81. НАСЫРБАЕВ Саггар
82. НЕКРАШЕВИЧ Владимир
Михайлович
83. НИЯЗОВ Маликджан
84. НУСРАТУЛЛАЕВ Аманулла
85. ОДЫЛИ Мухамед
86. ПЕХОВИЧ Лазарь
Матвеевич
87. ПОЧАНИН Пстр Исаевич
88. ПУЛАТОВ Абдулла
89. РАДЖАБОВ Шариф

90. РАМАЗАНОВ Кайюм
 91. РАМЗИ Маннон
 Абдуллаевич
 92. РАСУЛЕВ Аббас
 93. РАСУЛЕВ Али
 94. РАХИМИ Ваис Рахимович
 95. РАХИМИ Шакирджан
 96. РАХМАН Исаак
 Зиновьевич
 97. РИЗАЕВ Ханиф
 Султанович
 98. РЫСКУЛОВ Мирзакул
 99. САДЫКОВ Гулям
 100. САИДОВ Зия
 101. САИДХАНОВ Аббасхан
 Абдусайдович
 102. САТТАРОВ Юнусджан
 103. САЮПОВ Якуб
 Машкирович
 104. СЕЙФУЛЬМУЛЮКОВ
 Атаулла Садретдинович
 105. СЕЙФУЛЬМУЛЮКОВ
 Ахмет Камалетдинович
 106. СИТДЫКОВ Санджар
 107. СОРОКИН Касьш
 Ибрагимович
 108. СУКИН Александр
 Тимофеевич
 109. СУЛЕЙМАНОВ
 (ЧУЛПАН) Абдулхамид
 Сулейманович
 110. СУЛТАНМУРАДОВА
 Марьям
 111. СУПИДЖАНОВ Базар
 112. ТАДЖИЕВ Абдулхай
 113. ТАДЖИЕВ Хамдам
 114. ТАРАСОВ Федор
 Петрович
 115. ТАШМУХАМЕДОВ
 Абдулла
 116. ТУРСУНОВ Фаттах
 117. ТУРСУНХОДЖАЕВ
 Мухетдин
 118. ТУРСУНХОДЖАЕВ
 Сагдулла
 119. ТЮРЯБЕКОВ Джура
 120. УЛЬМАСБАЕВ Нурутдин
 121. УСМАНОВ Мумин
 122. ФИТРАТ Рауф Рахимович
 123. ХАДЫШВ Гулям
 124. ХАКИМОВ Муса Ходжа
 125. ХАЛМУРАДОВ Сагдулла
 126. ХАМИДОВ Мирза Абдулла
 127. ХАМРАКУЛОВ Бурхан
 128. ХАМУТХАНОВ Ганихан
 129. ХАСАНОВ Закир
 130. ХАСАНОВ Мухамед
 Фаттахович
 131. ХАШИМОВ Атаджан
 Хашимович
 132. ХИСМЕТОВ Хикматулла
 133. ХОДЖАЕВ Бахшулла
 Джураевич
 134. ХОДЖАЕВ Мирхамид
 135. ХОДЖИМЕТОВ Насьгр
 136. ХУДАЙБАХИТОВ
 Анкобай
 137. ХУДАЙБЕРДЫГЕВ
 Ходжимат
 138. ХУСАНБАЕВ Джума
 139. ЦЕХЕР Арон Абрамович
 140. ЧЕМЯКИН Григорий
 Дмитриевич
 141. ША-АБДУРАСУЛЕВ
 Назир
 142. ШАКИРОВ Алим
 143. ШАКИРОВ Джурабай
 144. ШАЛИКЕРОВ Назир
 145. ШАМИРБАЕВ Мирсаид
 146. ШИМАНОВИЧ Николай
 Михайлович
 147. ШИРАХМЕДОВ Фузаил
 148. ШИРМУХАМЕДОВ
 Мирмуслим
 149. ШУКУРОВ Халмет
 150. ЭМИНДЖАНОВ Багаутдин
 151. ЮНУСОВ Гази Галим
 152. ЮНУСОВ Кудратулла
 153. ЮСУПОВ Абдувасн
 154. ЯКУБОВ Гулям

155. ЯКУБОВ Садик

2-я категория

1. АБДУЛЛАЕВ Абдурахман	7. ХАЛИЛОВ Таджи Мирза
2. БОЛТАБАЕВ Таджи	8. ЧЕРНЯК Григорий Яковлевич
3. КАРЦЕВ Александр Васильевич	9. ШАДЫЕВА Таджихан
4. НАСЫРОВ Усман	10. ЮНУСОВ Эльбек Машрик
5. САЙДАШЕВ Хады Рамазанович	
6. ХАЛМИРЗАЕВ Таджи Мирза	

Г.ТАШКЕНТ - ТАШКЕНТСКАЯ ЖЕЛ. ДОРОГА

1-я категория

1. АБРАМОВ Михаил Игнатьевич	15. ОКУНЕВ Григорий Ефимович
2. БАЛБ Нил Михайлович	16. ПЕЙСАХОВ Захар Абрамович
3. БЕТЕХТИН Петр Яковлевич	17. ПОЛЯКОВ Иван Михайлович
4. ВЕНЕЦИАНСКИЙ Михаил Васильевич	18. ПРОКОПОВИЧ Павел Николаевич
5. ВЕСЕЛОВ Юрий Александрович	19. РАФАЛЬЗУК Михаил Михайлович
6. ГРИГОРЬЕВ Сергей Анисимович	20. РОМАНИШИН Дмитрий Фомич
7. ДАНИЛОВ Иван Михайлович	21. РОМАХ Прокофий Иванович
8. ДОНГАУЭР Михаил Иосифович	22. РЫКОВ Николай Иванович
9. ИСАЕВ Николай Афанасьевич	23. СЕМЕНОВ Иван Павлович
10. ЛУЦКЕВИЧ Андрей Иуллианович	24. СИНИЦА Василий Иванович
11. ЛЬЮУХИН Иван Яковлевич	25. СОЛДАТОВ Семен Ильич
12. НЕРЕД Михаил Федорович	26. ШМАЛЬ Сергей Львович
13. НЕЧАЕВ Александр Николаевич	27. ШОФМАН Иосиф Михайлович
14. ОБРАЗОВ Александр Иванович	

2-я категория

1. ГУЗЕН Константин Федорович
2. КОНОБИЕВСКИЙ Анатолий Александрович
3. ЧЕРНЯВСКИЙ Виктор Агеевич

МУНДАРИЖА

МУКАДДИМА.....	3
1-боб. ҚЎРҚУВ ВА ДАҲШАТ САЛТАНАТИ.....	9
2-боб. ДАВЛАТ ВА ПАРТИЯ АРБОБЛАРИНИНГ ҚАТАҒОН ҚИЛИНИШИ – ОММАВИЙ ҚИРҒИННИНГ БОШЛАНИШИ.....	21
3-боб. ФАН ВА МАДАНИЯТ ХОДИМЛАРИНИНГ ҚАТАҒОН ҚИЛИНИШИ.....	26
Миён Бузрук Солиҳов (1891-1939).....	28
Тавалло (1982-1937).....	31
Убайдулла Хўжаев (1882-1939).....	37
Сафо Муганний (1882-1940).....	47
Илҳом Одилий (1888-1942).....	51
Лутфулла Олимий (1983-1069).....	57
Ғози Олим Юнусов (1893-1938).....	60
Элбек (1898-1939).....	66
Наим Саид (1902-1939).....	73
Мўмин Усмонов (1903-1938).....	77
Муҳаммад Ҳасанов (1904-1938).....	79
Аъзам Аюб (1904-1938).....	82
Отажон Ҳошим (1905-1938).....	87
Асил Мансуров (1905-1937).....	89
Сагтор Жаббор (1905-1938).....	93
Марям Султонмуродова (1905-1972).....	100
Раҳмат Мажидий (1906-1983).....	107
Собира Холдорова (1907-?).....	111
Сулаймон Амиров (1907-1969).....	113
Сожида Носирова (1909- ?).....	119
Юнус Латиф (1910-1941).....	123
4-боб. ХОТИН-ҚИЗЛАР ВА БОЛАЛАРНИ ҚАТАҒОН ҚИЛИШ КОМПАНИЯСИ.....	127
5-б о б. ҚАТАҒОН ҚУРБОНЛАРИНИ БАДНОМ ЭТИШ ВА ЛАЪНАТЛАШ КОМПАНИЯСИ.....	134
6-боб. СОВЕТ ДАВЛАТИНИНГ МИЛЛИЙ КАДРЛАРНИ ВА УМУМАН МИЛЛИЙ ХАЛҚЛАРНИ ҚАТАҒОН ҚИЛИШИ ВА БУНДАН КУЗАТГАН МАҚСАДИ.....	141
«ҚАТГА ҚИРҒИН»НИНГ ФОЖИАЛИ ОҚИБАТЛАРИ (Хулоса ўрнида).....	153